

T.C.

GİRESUN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

PALEOLİTİK ÇAĞ'DAN DEMİR ÇAĞI SONUNA KADAR LEVANT BÖLGESİ
LEVANT REGION FROM THE PALEOLİTHİC ERA TO THE END OF THE IRON
AGE

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan

Serap Cansu KEMAL

Tez Danışmanı

Dr. Öğr. Üyesi Rahim KIZGUT

GİRESUN 2021

JÜRİ ÜYELERİ ONAY SAYFASI

Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nü.....tarihli toplantısında oluşturulan jüri, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi .....'in ..... başlıklı tezini incelemiş olup aday.....tarihinde, saat .....da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Aday çalışma, sınav sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Sınav Jürisi	Unvanı, Adı Soyadı	İmzası
Üye (Başkan)		
Üye		
Üye		
Üye		
Üye		

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Paleolitik Çağ’dan Demir Çağı Sonuna Kadar Levant Bölgesi” adlı çalışmamın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım kaynakların kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

10/11/2020

Serap Cansu KEMAL

ÖN SÖZ

Paleolitik Çağ'dan Demir Çağı Sonuna Kadar Levant Bölgesi adlı tez çalışmam, Paleolitik dönemden itibaren Demir Çağı sonuna kadar Levant bölgesi hakkında bilgi vererek, Levant eskiçağ tarihi hakkında Türkçe bir kaynak oluşturabilmek amacı ile hazırlanmıştır. Böylece hem bu alandaki eksikliği bir nebze kapatabilmek hem de daha sonra yapılacak olan çalışmalar için bir örnek teşkil etmesi hedeflenmiştir.

Çalışmam üç bölümden meydana gelmektedir. İlk bölümde Kalkolitik Çağ sonuna kadar Levant tarihi incelenmiştir. Bu bölümde kronolojik olarak sınır belirlendikten sonra dönemin kültürleri hakkında bilgi verilerek, bu kültür dönemlerine özgü maddi buluntular değerlendirilmiştir. İkinci bölümde ise Tunç Çağı'nda Levant bölgesi incelenmiş, merkezi örgütlenmenin tamamlanmaya başladığı çağın maddi ve manevi kültür öğeleri ortaya konmuştur. Üçüncü bölümde ise Demir Çağı'nda Levant bölgesi değerlendirilmiştir. Bölgenin önemli güçleri haline gelen halkları hakkında bilgi verilerek, dönemin siyasal ve kültürel yapısı incelenmiştir.

Tez yazım aşamasında desteklerini esirgemeyen danışman hocam Dr.Öğr. Üyesi Rahim KIZGUT'a teşekkür ederim.

ÖZET

Kemal, Serap Cansu, “Paleolitik Çağ’dan Demir Çağı Sonuna Kadar Levant Bölgesi”, Yüksek Lisans Tezi, Giresun, 2021.

Literatürde Levant olarak tanımlanan Doğu Akdeniz bölgesi, kıtaların birleşim noktasında bulunan önemli bir coğrafi bölge durumundadır. Paleolitik çağlardan itibaren kesintisiz bir yerleşim yeri olarak iskân edilen bölge insanlık tarihini aydınlatabilme ve kavrayabilme açısından ehemmiyet arz etmektedir. Bu bakımdan bu çalışmanın amacı Levant bölgesi eskiçağ tarihinin yeterince çalışılmamış bir bölge olmasından yola çıkarak bu alandaki eksikliği gidermek ve bundan sonra yapılacak çalışmalar için de bir yol haritası oluşturmaktır. Çalışmanın neticesi itibari ile görülmüştür ki bölge halklarının yoğun etkileşimde bulundukları bu coğrafya birçok kültürün de bir arada barınmasına ve sentezlenmesine olanak sağlamıştır. Bu özelliği ile de birçok kavme ev sahipliği yapan Levant, tarihin her döneminde stratejik bir bölge olma özelliğini korumuştur. Levant bölgesi yerleşimleri, kültürleri, maddi buluntuları ve halkları ile eskiçağ tarihinin mihenk taşı durumundadır denilebilir. Bu maksatla çalışmada her dönemin belirleyici özelliklerine yer verilmiştir. Bölge hakkında yapılan çalışmaların artması ile birlikte Doğu Akdeniz tarihine verilen önemin de giderek artacağı söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Levant, Doğu Akdeniz, Fenike, İbrani, Arami.

ABSTRACT

Kemal, Serap Cansu, “Levant Region From The Paleolithic Era To The End Of The Iron Age”, Master’s Thesis, Giresun, 2021.

The Eastern Mediterranean region, defined as the Levant in the literature, is an important geographical region at the junction of the continents. The region, which has been settled as an uninterrupted settlement since the paleolithic ages, is important in terms of enlightening and comprehending human history. In this respect, the aim of this study is to eliminate the deficiency in this field by starting from the fact that Levant region is not been studied sufficiently and create a road map for future studies. As a result of my work, it was seen that this geography where the peoples of the region interacted intensely, allowed many cultures to coexist and synthesize together. With this feature Levant, which has hosted many tribes, has maintained its characteristic of being a strategic region in every period history. It can be said that the Levant region settlements were the cornerstone of ancient history with their culture, material finds and peoples. It can be said that the importance given to the history of the Eastern Mediterranean will increase with the increasing number of studies on the region.

Key Words: Levant, Eastern Mediterranean, Phoenician, Hebrew, Aramaeans.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	I
ÖZET.....	II
ABSTRACT.....	III
KISALTMALAR.....	IV
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM – PALEOLİTİK ÇAĞ’DAN KALKOLİTİK ÇAĞ SONUNA KADAR LEVANT

1.Levant Coğrafyası.....	2
2.Paleolitik Dönem.....	4
2.1.Alt Paleolitik Dönem.....	4
2.2.Orta Paleolitik Dönem.....	6
2.3.Üst Paleolitik Dönem.....	8
2.4.Epipaleolitik Dönem.....	10
3.Neolitik Dönem.....	14
3.1.Akeramik Neolitik Dönem.....	15
3.1.1.Akeramik Neolitik Dönem-A.....	15
3.1.2.Akeramik Neolitik Dönem-B.....	18
3.1.3.Akeramik Neolitik Dönem-C.....	21
3.2.Keramik Neolitik Dönem.....	24
3.2.1.Yarmukian Kültürü.....	24
3.2.2.Wadi Raba Kültürü.....	28
4.Kalkolitik Dönem.....	31
4.1.Ghassulian Kültürü.....	32
4.2.Golan Kültürü.....	34

İKİNCİ BÖLÜM – TUNÇ ÇAĞI'NDA LEVANT

1.1.Erken Tunç Çağı.....	36
1.2.Orta Tunç Çağı.....	42
1.2.1.Amurrular.....	44
1.3.Geç Tunç Çağı.....	46
1.3.1.Yerel Krallıklar.....	51
1.3.2.Hurri-Mitanni Devleti.....	53

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM – DEMİR ÇAĞI'NDA LEVANT

1.Fenikeliler.....	58
1.2.Fenike Krallıkları.....	59
1.3.Fenikelilerin Deniz Ticareti ve Koloni Faaliyetleri.....	61
1.4.Fenikelilerin Sosyal ve Toplumsal Düzeni.....	64
1.5.Fenike Dini.....	65
1.6.Fenike Mimarisi.....	69
1.7.Fenike Figürinleri, Metal Objeleri ve Diğer Ürünler.....	71
1.8.Fenike Ölü Gömme Gelenekleri.....	74
1.9.Fenike Dili.....	76
2.İbraniler.....	78
2.1.Eski Ahit ve İbraniler.....	80
2.2.Birleşik Krallık Dönemi.....	81
2.3.İsrail Krallığı.....	85
2.4.Yahuda Krallığı.....	88
2.5.İbranilerin Sosyal ve İktisadi Düzeni.....	92
2.6.İbrani Dini.....	93
2.7.İbrani Mimarisi.....	96
2.8.İbrani Figürinleri ve Çanak-Çömlekleri.....	97
2.9.İbranilerde Ölü Gömme Gelenekleri.....	99
2.10.İbrani Dili.....	100

3.Aramiler.....	101
3.1.Aramilerin Siyasi Tarihi.....	103
3.2.Aramilerin Sosyal ve Toplumsal Düzeni.....	105
3.3.Aramilerin Dini.....	106
3.4.Arami Mimarisi.....	107
3.5.Arami Maddi Buluntuları.....	109
3.6.Arami Dili.....	110
SONUÇ.....	111
KAYNAKÇA.....	112
RESİMLER.....	123
HARİTALAR.....	175

KISALTMALAR

A.g.e.; Adı geçen eser.

A.g.m.; Adı geçen makale.

C.; Cilt.

Cm: Santimetre

ev.; eviren

Ed.; Editör

Km: Kilometre

M: Metre

Mm: Milimetre

M.Ö.: Milattan Önce

S.; Sayı.

ss.: Sayfa sayısı.

vd.; Ve diğeri

Resim/Harita Dizini

Resim Dizini

Resim 1: Aşölyen türü el baltaları (s.126)

(Gonen Sharon, “The Acheulian of the Levant”, **Quaternary of the Levant**, Ed., Yehouda Enzel ve Ofer Bar Yosef, Cambridge University Press, 2016, s.541.)

Resim 2: Ahmariyen kültürü taş alet çizimleri (s.127)

(Seiji Kadowaki, “Variability in Early Ahmariyen Lithic Technology And Its Implication For The Model Of A Levantine Origin Of The Protoaurignacian”, **Journal of Human Evolution**, S.82, 2015, s.71.)

Resim 3: Natuf kültürü aletleri (s.128)

(Leore Grosman ve Natalie D.Munro, “The Natufian Culture” **Quaternary of the Levant**, Ed., Yehouda Enzel ve Ofer Bar Yosef, Cambridge University Press, S.2, 2016, s.701)

Resim 4: Akeramik Neolitik Dönem A evleri (s.129)

(Ian Kuijt, “Demography and Storage Systems During the Southern Levantine Neolithic Demographic Transition”, **The Neolithic Demographic Transition and Its Consequences**, Ed., Jean Pierre Bocquet-Appel ve Ofer Bar Yosef, Springer, 2008, s.271)

Resim 5: Akeramik Neolitik Dönem A figürin örnekler. (s.130)

(Garry Rollefson, “Charming Lives Human and Animal Figurines in the Late Epipaleolithic and Early Neolithic Periods in the Greater Levant and Eastern Anatolia”, **The Neolithic Demographic Transition and Its Consequences**, Ed., Jean Pierre Bocquet-Appel ve Ofer Bar Yosef, Springer, 2008, s.391.)

Resim 6: Akeramik Neolitik Dönem A mezar örneği. (s.131)

(Steven Mithen vd. “Death and Architecture: The Pre-Pottery Neolithic A Burials at WF16, Wadi Faynan, Southern Jordan”, **Death Rituals, Social Order and the**

Archaeology of Immortality in the Ancient World, Ed., Colin Renfrew, Michael J. Boyd, Iain Morley, Cambridge University Press, 2015, s.93)

Resim 7: Akeramik Neolitik Dönem B sonlarına ait hane çizimi. (s.132)

(Ian Kuijt, “Demography and Storage Systems During the Southern Levantine Neolithic Demographic Transition”, **The Neolithic Demographic Transition and Its Consequences**, Ed., Jean Pierre Bocquet-Appel ve Ofer Bar Yosef, Springer, 2008, s.297)

Resim 8: Ain Ghazal’a ait hayvan figürin örnekleri (s.133)

(Garry Rollefson, “Charming Lives Human and Animal Figurines in the Late Epipaleolithic and Early Neolithic Periods in the Greater Levant and Eastern Anatolia”, **The Neolithic Demographic Transition and Its Consequences**, Ed., Jean Pierre Bocquet-Appel ve Ofer Bar Yosef, Springer, 2008, s.399)

Resim 9: Yarmukian kültürüne ait çömlek örneği. (s.134)

(J.Vieugue vd., “Pottery Function and Culinary Practices of Yarmukian Societies in the Late 7th Millennium Cal. BC First Results”, **Paleorient**, 42/2, 2016, s.102)

Resim 10: Yarmukian kültürüne ait Sha’ar Hagolan’da bulunan insan biçimli figürin örneği. (s.135)

(Şeyma Çiftçi, “Levant Bölgesi Neolitik Çağ Taş Figürinleri”, **Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara 2018, s.130)

Resim 11: Yarmukian kültürüne ait Munhata’da bulunan hayvan biçimli figürin örneği. (s.136)

(Şeyma Çiftçi, “Levant Bölgesi Neolitik Çağ Taş Figürinleri”, **Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara 2018, s.111)

Resim 12: Golan zincir yapı örnekleri. (s.137)

(Zeidan A. Kafafi, “The Chalcolithic Period In The Golan Heights A Regional Or Local Culture”, **Paleorient**, C.36, 2010, s.144.)

Resim 13: Jebel Mu’awaq ağaç ve yılan süslemeleri. (s.138)

(Maura Sala, “Sanctuaries, Temples and Cult Places in Early Bronze I Southern Levant”, **Vicino&Medio Oriente**, C.15, 2011, s.28)

Resim 14: Erken Tunç Dönemi’ne ait hilal şekilli baltalar (s.139)

(Daria Montanari, “Metal Weapons in the Southern Levant During the Early Bronze Age: an Overview” **Copper And Trade In The South-Eastern Mediterranean**, Ed., Karolina Rosiriska-Balik vd., Archaeopress, 2015, s.69)

Resim 15: Erken Tunç Dönemi’ne ait metal mızrak uçları (s.140)

(Daria Montanari, “Metal Weapons in the Southern Levant During the Early Bronze Age: an Overview” **Copper And Trade In The South-Eastern Mediterranean**, Ed., Karolina Rosiriska-Balik vd., Archaeopress, 2015, s.71)

Resim 16: Abidos Çömleği (s.141)

(<http://archaeologicalmuseum.jhu.edu/the-collection/object-stories/levantine-pottery-at-the-museum/abydos-ware-juglet/> Erişim Tarihi: 03.12.2019)

Resim 17: Erken Tunç Çağı’na ait pijama tarzı boyamalı çömlek (s.142)

(Eliot Braun, “On Some South Levantine Early Bronze Age Ceramic Wares And Styles”, **Palestine Exploration Quaterly**, S.144, 2012, s.16)

Resim 18: Erken Tunç Çağı’na ait bir kandil (s.143)

(<http://archaeologicalmuseum.jhu.edu/the-collection/object-stories/levantine-pottery-at-the-museum/early-bronze-age-oil-lamp-2/> Erişim Tarihi: 03.12.2019)

Resim 19: Erken Tunç Çağı’na ait sepet tarzı boyamalı çömlek. (s.144)

(Eliot Braun, “On Some South Levantine Early Bronze Age Ceramic Wares And Styles”, **Palestine Exploration Quaterly**, S.144, 2012, s.14)

Resim 20: Erken Tunç Çağı mezar örneklerinden Megiddo. (s.145)

(David Ilan, “Mortuary Practices In Early Bronze Age Canaan”, **Near Eastern Archaeology**, C.2, S.65, 2002, s.93)

Resim 21: Orta Tunç Çağı’na ait bir mezar rneği. (s.146)

(Daniele Morandi Bonacossi, “The Middle Bronze Age Necropolis At Mishrifeh”, **Interdisziplinare Studien zur Königsgruft von Qatna – Qatna Studien**, S.1, 2011, s.15)

Resim 22: Orta Tunç Çağı’na ait bir mezar rneği. (s.147)

(Daniele Morandi Bonacossi, “The Middle Bronze Age Necropolis At Mishrifeh”, **Interdisziplinare Studien zur Königsgruft von Qatna – Qatna Studien**, S.1, 2011, s.21)

Resim 23: Orta Tunç Çağı’na ait bir mezar rneği. (s.148)

(Daniele Morandi Bonacossi, “The Middle Bronze Age Necropolis At Mishrifeh”, **Interdisziplinare Studien zur Königsgruft von Qatna – Qatna Studien**, S.1, 2011, s.24)

Resim 24: Orta Tunç Çağı mezar buluntuları. (s.149)

(Tal Kan Cipor Meron, “Metal Weapons Of Warrior Burials Found In The Middle Bronze Age II Southern Levant Economical and Social Aspects”, **Global Journal Of Archaeology & Anthropology**, C.1, S.6, 2018, s.1)

Resim 25: Ge Tun Çağı Kenan bölgesi kadın figürini. (s.150)

(Aaron Greener, “Archaeology And Religion In Late Bronze Age Canaan”, **Religions**, C.10, S.258, 2019, s.12.)

Resim 26: Ge Tun Çağı testisi; Bilbil. (s.151)

(<http://archaeologicalmuseum.jhu.edu/the-collection/object-stories/levantine-pottery-at-the-museum/late-bronze-age-bilbil/>Erişim Tarihi: 15.03.2020.)

Resim 27: Kral İdrimi heykeli. (s.152)

(<https://www.britishmuseum.org/collection/galleries/ancient-levant> Erişim Tarihi: 16.03.2020)

Resim 28: Baalat bronz figürü. (s.153)

(https://www.ancient.eu/Phoenician_Religion/Erişim Tarihi: 12.04.2020)

Resim 29: Melkart adak heykeli. (s.154)

(<https://www.ancient.eu/image/5620/gold-plaque-from-tell-el-ajjul/>Erişim tarihi: 12.04.2020)

Resim 30: Kenan tanrıçası Astarte'yi temsil eden adak. (s.155)

(<https://www.ancient.eu/image/5620/gold-plaque-from-tell-el-ajjul/>Erişim tarihi: 12.04.2020)

Resim 31: Byblos kralı Ahiram lahitlerinden Fenike dininde kuş kurbanını gösteren sahne. (s.156)

(<https://www.ancient.eu/image/4858/phoenician-religious-sacrifice/>Erişim Tarihi: 12.04.2020)

Resim 32: Kartaca kurban stelleri. (s.157)

(<https://www.ancient.eu/image/211/tophets-steles/>Erişim Tarihi: 13.04.2020.)

Resim 33: Fenikelilere ait tunç kâse. (s.158)

(<https://www.ancient.eu/image/5615/phoenician-bronze-bowl-from-nimrud/>Erişim Tarihi: 18.04.2020.)

Resim 34: Fenike tunç figürinleri. (s.159)

(Meir Edrey, **The Phoenicians In The Eastern Mediterranean During The Iron Age I-III / M.Ö. 1200-332 Ethnicity And Identity In Light Of The Material Culture**, Johannes Gutenberg Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Tel Aviv 2018, s.470.)

Resim 35: Sidon'da bulunan M.Ö.5.yüzyıla ait tapınak çocuğu heykeli. (s.160)

(Helen Sader, **Avrupa Birliği ve Enpi Cbc Akdeniz Havzası Programı**, “Phoenician Exhibition”, İtalya 2015, s.55.)

Resim 36: Fenike tanrısı Reshef’in yaldızlı tunç heykeli. (s.161)

(<https://www.ancient.eu/image/4859/reshef/>Erişim Tarihi: 18.04.2020.)

Resim 37: Fenikelilere ait iki renkli cam kap. (s.162)

(<https://www.ancient.eu/image/4819/phoenician-glassware/>Erişim Tarihi: 19.04.2020.)

Resim 38: M.Ö.9 – 7.yüzyıllar arasına ait Fenike sürahisi. (s.163)

(Helen Sader,**Avrupa Birliği ve Enpi Cbc Akdeniz Havzası Programı**, “Phoenician Exhibition”, İtalya 2015, s.72.)

Resim 39: Sidon’da bulunan M.Ö.5.yüzyıla ait Fenike kolyesi. (s.164)

(Helen Sader, **Avrupa Birliği ve Enpi Cbc Akdeniz Havzası Programı**, “Phoenician Exhibition”, İtalya 2015, s.39.)

Resim 40: M.Ö.5.yüzyıla ait bileklik. (s.165)

(Helen Sader, **Avrupa Birliği ve Enpi Cbc Akdeniz Havzası Programı**, “Phoenician Exhibition”, İtalya 2015, s.40.)

Resim 41: M.Ö.5.yüzyıla ait göz şeklinde kolye ucu. (s.166)

(Helen Sader,**Avrupa Birliği ve Enpi Cbc Akdeniz Havzası Programı**, “Phoenician Exhibition”, İtalya 2015, s.41.)

Resim 42: Horos’un şahinini temsil eden bok böceği mührü. (s.167)

(<https://www.ancient.eu/image/4963/phoenician-scarab-seal/>Erişim Tarihi: 19.04.2020.)

Resim 43: Fenikelilere ait altın yüzük. (s.168)

(Helen Sader, **Avrupa Birliği ve Enpi Cbc Akdeniz Havzası Programı**, “Phoenician Exhibition”, İtalya 2015, s.77)

Resim 44: Fenike maskeleri. (s.169)

(Meir Edrey, **The Phoenicians In The Eastern Mediterranean During The Iron Age I-III / M.Ö. 1200-332 Ethnicity And Identity In Light Of The Material Culture**, Johannes Gutenberg Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Tel Aviv 2018, s.474.)

Resim 45: Çok renkli pişmiş toprak maske. (s.170)

(Helen Sader, **Avrupa Birliği ve Enpi Cbc Akdeniz Havzası Programı**, “Phoenician Exhibition”, İtalya 2015, s.82.)

Resim 46: Byblos Kralı Ahiram Lahiti (s.171)

(<https://www.ancient.eu/image/174/sarcophagus-of-ahiram/>Erişim Tarihi: 19.04.2020.)

Resim 47: Fenike Alfabeti (s.172)

(<http://www.phoenician.org/alphabet.htm>Erişim Tarihi: 20.04.2020.)

Resim 48: İbranilere ait Dört Odalı Ev tasviri. (s.173)

(<https://www.ancient.eu/image/2880/four-room-house-model/> Erişim Tarihi: 20.05.2020.)

Resim 49: M.Ö.10.-7.yüzyıllar arasına ait yeniden tasarlanmış İsrail evi. (s.174)

(<https://www.ancient.eu/image/2881/reconstructed-israelite-house/> Erişim Tarihi: 20.05.2020)

Resim 50: Kernos Halkası (s.175)

(<https://www.synthescape.com/collections/ancient-art/artworks/kernos-ring>)

Harita Dizini

Harita 1: Levant Bölgesi (s.176)

(https://www.researchgate.net/figure/Regional-map-of-the-Levant-showing-the-geographical-features-discussed-in-Sections-2-and_fig1_330377383Erişim Tarihi: 29.03.2020)

Harita 2: Fenike yerleşim bölgesi (s.177)

(<https://www.ancient.eu/image/122/map-of-phoenicia/> Erişim Tarihi: 02.05.2020)

Harita 3: Fenike ticaret yolları (s.178)

(<https://www.ancient.eu/image/116/phoenician-trade-network/> Erişim Tarihi: 02.05.2020)

Harita 4: İsrail ve Yahuda Krallıkları (s.179)

(Ed. Zev I.Farber ve Jacob L.Wright, **Archaeology And History Of Eighth Century Judah**, SBL Press, Atlanta 2018, s.59.)

Harita 5: Yakınoğu'da Arami şehirleri (s.180)

(<https://journals.openedition.org/syria/515> Erişim Tarihi: 20.05.2020)

GİRİŞ

Literatürde Levant olarak yer alan Doğu Akdeniz bölgesi insanlık tarihinin her döneminde ehemmiyet arz eden bir bölge olagelmıştır. Bölgenin eskiçağ tarihini bilmek ise Mısır, Mezopotamya ve Anadolu'da çeşitli medeniyet ve kültürlerin oluşumunu ve gelişimini anlamak açısından oldukça önemlidir. Levant bölgesi bir bakıma kıtaların kesişme noktası durumundadır. Bu durum Doğu Akdeniz bölgesi insanların etkileşimde bulundukları bölge kültür ve medeniyetlerini etkilemeleri ve onlardan etkilenmelerine sebebiyet vermiştir. Kelime anlamı olarak da yükselen manasına gelen Levant, birçok araştırmacı açısından da uygarlığın doğduğu bölge olarak tanımlanmaktadır.

Bu bakımdan bu çalışmada geniş bir konu olan Levant eskiçağ tarihi temel ancak kısa bilgilerle aydınlatılmaya çalışılmıştır. Çalışma, her biri ayrı birer araştırma konusu olabilecek nitelikte olan üç ayrı bölümden oluşmaktadır.

Çalışmanın ilk bölümü Paleolitik dönemden Kalkolitik dönem sonuna kadar Levant tarihini içermektedir. Her çağın önde gelen kültürleri, yerleşim yerleri, mimari yapıları, alet ve alet yapım teknikleri, çanak-çömlek ürünleri ve ölü gömme gelenekleri gibi temel konularda bilgi verilmeye çalışılmıştır.

İkinci bölüm ise Levant bölgesinin Tunç Çağı'nı içermektedir. Erken, Orta ve Geç Tunç Çağı'nda metalurjinin gelişmesi ile paralel gelişen yaşam standartı aktarılmıştır. Bu dönemde ortaya çıkan devletleşme oluşumları ve bölgenin halkları hakkında bilgi verilmiştir.

Üçüncü ve son bölüm ise çalışmanın esas konusudur. Demir Çağı'nda bölge halkları hakkında bilgi verilerek bu dönemin özellikleri aktarılmıştır. Bölge halklarının ortaya çıkışı, siyasi yapılanmaları, ticari faaliyetleri, dini anlayışları ve maddi kültür öğeleri gibi birçok başlık altında Demir Çağı'nda Levant bölgesinin durumu Fenike, İbrani ve Arami halkları özelinde ortaya konmuştur.

I. BÖLÜM – PALEOLİTİK ÇAĞ'DAN KALKOLİTİK ÇAĞ SONUNA KADAR LEVANT

1.Levant Coğrafyası

Levant kavramı içerisine hangi ülkelerin girdiği hususunda farklı görüşler olmakla birlikte başlangıçta Ege adaları ile Türkiye'nin Ege ve Akdeniz kıyıları için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Haçlı seferleri sırasında Suriye, Filistin ve Kıbrıs ile Mısır'ı XIII. yüzyılda Kırım'a kadar uzanan Karadeniz bölgesini kapsamı içine aldığı görülmektedir. Ümit Burnu yolunun keşfinden sonra Uzakdoğu ülkelerine Uzak Levant denilmiştir. I.Dünya Savaşı'nın ardından Levant adı yalnızca Suriye ve Lübnan için kullanılmıştır.¹ Bugünkü anlamda Levant bölgesi; Türkiye, Suriye ve Lübnan topraklarının, Akdeniz'in doğu kıyılarındaki kara parçalarına verilen isimdir. Daha geniş anlamda ise Yunanistan'dan Mısır'a kadar olan tüm kıyı şeridini tanımlamak için kullanılmaktadır.² (Harita 1)

Doğu Akdeniz bölgesinin dünya tarihinde hep ilklerle anıldığını söylemek mümkündür. Bu durumun oluşmasında Doğu Akdeniz'in 'verimli hilal' olarak adlandırılan bereketli topraklara sahip olmasının büyük rolü bulunmaktadır. İlk devletleşme oluşumlarının Doğu Akdeniz bölgesinde ve çevresinde gerçekleştiği bilinmektedir. Bu nedenle Doğu Akdeniz, Anadolu'da, Nil Vadisi'nde, Mezopotamya'da kurulan devletlerin de hem doğal yayılma alanı hem de bu devletlerin etki ve güçlerinin karşılaştığı bir yer olma özelliğini kazanmıştır. Bu durum güç merkezlerinin sürekli olarak doğmaları ve birbirleri ile Doğu Akdeniz'de mücadele etmeleri, bölgenin temel jeopolitik dinamiklerinden biri olmuş ve olmaya devam etmektedir.³

Batı literatüründe Levant olarak bilinen Doğu Akdeniz aynı zamanda Orta Doğu ya da Ön Asya coğrafyasının da batı bölümünü oluşturmaktadır. Anadolu, Mezopotamya, Mısır arasında yer alan bu bölge, bir bakıma Asya, Afrika ve Avrupa

¹TDV İslam Ansiklopedisi, C.27, Ankara 2003, s.145.

²<https://www.ancient.eu/trans/tr/1-178/levant/> Erişim Tarihi: 16.04.2020.

³Emre Baysoy, "Antik Dönem Doğu Akdeniz Jeopolitiği", **Balkan Sosyal Bilimler Dergisi**, C.4, S.8, 2015, s.13 – 14.

kültürlerinin bir buluşma noktasıdır. Böylelikle Levant, çok farklı kültürlerin bir sentez haline geldiği bir bölge olarak ön plana çıkmaktadır.⁴

Levant, Akdeniz'in doğu kıyıları ile bu kıyıya hemen hemen paralel olan bir dağ silsilesinin ard bölgesini kapsayan coğrafi bölgedir. Bu bölge kısaca "Levant Koridoru" olarak da adlandırılmaktadır. Bu koridorun güney ucunu Süveyş Kanalı'nın doğusu, kuzey ucunu ise Kahramanmaraş oluşturmaktadır. Levant koridorunun kıyı çizgisi ile iç bölgeleri arasında bazı iklimsel farklılıkların da koridorun oluşmasına sebep olarak jeolojik etmenlerin olduğu görülmektedir.⁵

Bölgeyi kuzey-güney doğrultusunda Lübnan ve Anti-Lübnan Dağları kat etmektedir. İç kesimlerdeki Anti-Lübnan Dağları'ndan doğan Asi Irmağı kuzeye doğru akmaktadır ve Türkiye'nin Amik Ovası'ndan batıya doğru yönelerek Akdeniz'e dökülmektedir. Lübnan ile Anti-Lübnan Dağları'nın arasını Litani Irmağı sulamaktadır. Kuzeyden doğan ırmak, bir süre güneye indikten sonra batıya yönelerek Akdeniz'e dökülmektedir. Bölgenin iç kısmındaki Şeria Irmağı ise Hermon Dağı'ndan doğup güneye yönelmekte ve sularını Lut Gölü'ne boşaltmaktadır. Arazinin yukarı kesimleri otlaklarla, aşağı kesimlerindeki ovalar ise ziraata elverişli topraklarla kaplıdır. Kuzeydeki Akdeniz kıyılarında sırtını dağlara vermiş liman kentleri yer almaktadır. Güneydeki Filistin'e doğru uzanan dağlık Karmel bölgesinde bitki örtüsü ise oldukça zayıftır.⁶

Levant bölgesinde Akdeniz ikliminin etkili olduğu bilinmektedir. Kışlar serin ve yağışlı, yazlar ise sıcak ve kuraktır. Bu bölge dünyada yağış ve bitki örtüsünün bu kadar küçük mesafelerde belirgin şekilde değiştiği ender bölgelerden birisidir. Böylelikle en belirgin özelliği de ekolojik çeşitliliktir. Yakın Doğu'nun bu bölümünde büyük tepeler, geniş nehirler ya da büyük taşkın yatakları yoktur ama oldukça çeşitli küçük ölçekli yeryüzü şekilleri mevcuttur. Günümüzde bölgede

---

⁴Hasan Bahar, **Eskiçağ Uygarlıkları**, Kömen Yayınları, Konya 2016, s.101 – 102.

⁵Cevdet Merih Erek, "Levant-İç Anadolu Arasındaki Prehistorik Bağlantılarda Amik-Maraş Çöküntü Alanının Önemi", **OLBA**, S.16, 2008, s.2.

⁶Bahar, a.g.e., s.102.

nispeten az sayıda nehir veya akarsu vardır. Bunlardan en önemlileri; Dicle, Fırat, Asi ve Büyük Çöküntü Vadisi boyunca uzanan Ürdün (Şeria) nehirleridir.⁷

Geniş bir coğrafi alanla temsil edilen Levant bölgesi kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Kuzey Levant Bölgesi, arkeolojik araştırmaların yetersiz olduğu günümüz Lübnan ve Suriye topraklarını kapsarken Levant arkeolojisini şekillendiren Güney Levant Bölgesi ise günümüz İsrail ve Ürdün topraklarını kapsamaktadır. Bölgenin kuzey ve güney sınırı Lübnan'da bulunan Litani Nehri'ne göre belirlenmiştir.⁸

Levant'ın coğrafi konumu kıtaların, medeniyetlerin ve kültürlerin keşisme noktası olmasına sebebiyet vermiştir. Bu bakımdan kelime anlamı olarak “yükselen” manasına gelen Levant, coğrafi konumunun etkisi ile insanlık tarihinin her aşamasının kesintisiz olarak görüldüğü önemli bir coğrafi bölge durumundadır.

2.Paleolitik Dönem

Paleolitik Dönem yani Eski Taş Çağı homininlerin basit taş alet kullandıkları büyük zaman dilimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönem insanların mağara gibi doğal yapılarda yaşadıkları, avcılık-toplayıcılık faaliyetlerini yürüttükleri, mobil bir hayat tarzı sürdükleri bilinmektedir. Paleolitik dönem kendi içerisinde alt, orta ve üst paleolitik gibi bölümlere ayrılarak incelenmiştir.

2.1.Alt Paleolitik Dönem

İnsanlık tarihinin en uzun dönemi alt paleolitik dönemi olup, ilk alet üreticileri bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bu süreç ise 2 milyon yıl önce Doğu Afrika'da başlamış olup 128.000 – 75.000 yılları arasında son bulmuştur.⁹ Levant bölgesinde ise Alt Paleolitik dönemde birçok kültürün varlık gösterdiği iddia edilmektedir. Bunlar arasında Tayacian, Aşölyen, Acheulo-Yabrudian, Amudian,

---

⁷Şeyma Çiftçi, “Levant Bölgesi Neolitik Çağ Taş Figürinleri”, **Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara 2018, s.9.

⁸Çiftçi, a.g.e., s.10.

⁹O.Bar Yosef, “Prehistory Of The Levant”, **Annual Review Of Anthropology**, C.9, 1980, s.105.

Samoukian ve diğerleri sayılabilir. Yine de Alt Paleolitik dönem Aşölyen Üretim Kompleksi olarak belirlenen bir dönem ile ifade edilmektedir.¹⁰

Bu dönem Levant'ta ilk kültür olma özelliğini göstermekle beraber yaklaşık olarak 1,5 milyon yıl önce ortaya çıkarak insanlık tarihinin en uzun dönemi olmuştur. Bu süreçte ateşin kontrol edildiğine dair ilk kanıtlar elde edilmiş, dönemin ham maddelerinin kullanılmaya başlandığı anlaşılmış ve erken dönem sanatın ilk izleri görülmeye başlanmıştır. Yapılan her keşif, bizden çok farklı olan Aşölyen insanının aklının işleyişine dair bir ipucu vermektedir.¹¹

Erken Aşölyen kültürü ilk önce Ubeyd sitesi ile temsil edilmiştir. İkinci olarak ise Levant Aşölyen topluluğunu temsil eden Büyük Tip Yonga aletler Aşölyen dönemi Ürdün Vadisi'nde ortaya çıkmıştır. Bu dönem kronolojik ve kültürel anlamda Orta Aşölyen dönemi olarak da anılabilir. Levant Aşölyeninin üçüncü ve son bölümü olan Geç Aşölyen bölgede yüzlerce sitede keşfedilmiştir. Bu sitelerin birçoğunun yüzeyinden toplanan ve Aşölyen el baltası olarak sınıflandırılmış koleksiyonlar mevcuttur. Ancak ne yazık ki bu sitelerden yalnızca bir kısmı kazılabilmiş ve Geç Aşölyen dönemi Levant arkeolojisinde yeterince anlaşılamayan bir dönem olarak yer edinmiştir.¹²

Aşölyen döneminin tipik ürünleri çift yüzeyli aletler, öncül el baltaları ve baltalardır. (Resim 1) Dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi Levant'ta da öncül tipteki aletler bir dizi kültürel aşamada yeniden yapılandırılmıştır. Levant'ta erken Aşölyen dönemi sistematik ve sofistike davranışlarının topluluk tarafından öğrenildiği dönem olarak tanımlanır. 1 milyon yıllarında Levant Aşölyen döneminde iki yüzeyli aletler bölgede görülmeye başlanmıştır. El baltalarının da üretim teknolojisi farklı olmasına rağmen şaşırtıcı bir biçimde şekil ve boyutlarının aynı olduğu görülmektedir. Farklı grupların Aşölyen kültürü altında toplanmasının nedeninin incelenmesi hala sürdürülmektedir.¹³

---

¹⁰Anna Belfer Cohen ve Inbar Naama Goren, "Cognition and Communication in the Levantine Lower Palaeolithic", **World Archaeology**, 26/2, 1994, 145–6.

¹¹Gonen Sharon, "The Acheulian of the Levant", **Quaternary of the Levant**, Ed., Yehouda Enzel ve Ofer Bar Yosef, Cambridge University Press, 2016, 539.

¹² A.g.m., 541,543.

¹³ A.g.m., 544–5.

2.2.Orta Paleolitik Dönem

Orta Paleolitik dönem ise sıklıkla Üst Paleolitik devrimini oluşturan uzun bir başlangıç dönemi olarak görülmektedir. Son araştırmalarda bu dönemde Doğu Akdeniz Levant'ında evrim dinamiklerinde değişimler başladığı görülmektedir. Levant'ta kademeli olarak Neanderthalden modern insana geçiş evrimi hipotezini destekleyen kanıtlar bulunmuştur. Araştırmalarla Neanderthallerle modern insanların çağdaş oldukları anlaşılmakta ve modern insana ait ilk izlerin Orta Paleolitik'te bulunduğu görülmektedir.¹⁴

Modern insan kökenlerinin bulunduğu Afrika'da bulunan popülasyon Cro-Magnon olarak tanımlanmakta ve bu nüfusun Levant'tan Avrasya'ya kadar yayıldığı bilinmektedir. Neanderthallerin yeni göçlerle Yakın Doğu'da mı yoksa daha sonra Avrupa'da mı karşılaştığı henüz çözümlenmiş bir soru değildir. Ancak kronolojiye bakıldığında makul olanın Neanderthallerin Levant'a sonradan geldiği ve muhtemelen Zağros Dağlarından arkaik modern insanlar tarafından geri güneye itildiklerini gösterir.¹⁵ Bu nedenle Levant bölgesi Orta Paleolitik'ten Üst Paleolitik dönemi arasında gerçekleşen geçişte insan adaptasyonuna dair en eski kanıtları sunmaktadır. Uzun mesafe hammadde transferi, prizmatik bıçak teknolojisi, çok bileşenli aletler, sembolizm gibi özelliklerin hepsi Avrasya ve Afrika'dan önce Levant'ta görülmüştür.¹⁶

Müsteryan Kültürü dönemi, göreceli kronolojik sınırlara sahip Orta Paleolitik dönem temel taş aletlerin üretildiği bir dönem olarak tanımlanmaktadır. Aşölyen kültürü bu dönemin bir kısmı olarak kabul edilmektedir. Günümüzde Orta Paleolitik ile Müsteryan üretim dönemi aynı zaman aralığını ifade etmek için kullanılmaktadır.¹⁷Bu döneme ait belli başlı yerleşim alanları mevcuttur. Dönemin koşulları gereği de bunların çoğunluğu mağaralardan oluşmaktadır. Bunlardan en önemlileri Hayonim ve Kebara Mağaraları'dır. Müsteryan sitelerinin çoğunluğu bugünkü Akdeniz

---

¹⁴John Shea, "The Middle Paleolithic of the East Mediterranean Levant", **Journal of World Prehistory**, 17/4, 2003,313–4.

¹⁵ O.Bar Yosef, "The Chronology of the Levantine Middle Palaeolithic", **Zephyrus**, S.53 – 54, 2000 – 2001, s.17.

¹⁶ Shea, a.g.m., s.314.

¹⁷ O.Bar Yosef, "The Chronology of the Levantine Middle Palaeolithic Period in Retrospect", **Societe d'Anthropologie de Paris**, S.13, 2001, s.270.

ormanlık alanlarına dağılmış şekildedir. Bu dönemde güney ve doğu Levant bölgelerinde daha az yerleşim görülmektedir.¹⁸

Günümüzde ortak bir terminoloji olarak kabul edilen Levant Müsteryan dönemi tarihsel jeoloji bakımından Tabun Mağarası'na atıf yapılarak ifade edilir. Bu tüm aşamaların bu şekilde ifade edildiğini söylemek ve bugün bu sitenin tüm varyantlarını bilmek demek değildir. Ancak bu duruma ek olarak kazılmış ve yayını yapılmış bu site zengin teknolojik ve tipolojik çeşitliliğe sahiptir. Bu yüzden şimdilik tarihöncesi varlıkları ifade ederken kullanılan ortak terimler, Tabun D-türü, Tabun C-türü, Tabun B-türü olarak literatürde yerini almıştır.¹⁹ Tabun IX dönemine ait 172 nesne açığa çıkarılmıştır. Bu nesnelerin çoğunluğu geniş yongalar, bıçaklar, rötuş yapılmış parçalar bulunmuştur. Hammaddeleri çoğunlukla homojen olup ince taneli çakmaktaşıdan oluşmaktadır. Çakmaktaşılarının farklı renkleri, dokusu ve türleri bulunması sebebiyle her çakmaktaşı bir diğerinden farklıdır. Bu yüzden ana hammadde türleri benzer kaynaklardır.²⁰

Quneitra'da yapılan kazılar sonucunda da burada 12.000'den fazla nesne keşfedilmiştir. Bu nesneler çoğunlukla çakmaktaşı ve bazalttan yapılmış ürünlerdir. Çakmaktaşı hammaddesi Eosen'den bölgeye getirilmiştir ve çok çeşitli renk ve tonlarla karakterize edilmiştir. Tek bir ince tabaka halinde açığa çıkarılan litik topluluğunun Levant Orta Paleolitik'in Müsteryan kültürüne ait olduğu görülmüştür.²¹

Avrupa'da bulunan fosil kayıtları Müsteryan kültürü ve Neandertaller arasında yakın bir ilişki kurmuştur. Yine de Güneybatı Asya'dan elde edilen antropolojik veriler bu bağlantıya meydan okumaktadır. Nitekim çoğu antropolog, farklı insan grupları ile Müsteryan materyal kültürü arasındaki ilişkinin benzersiz bir

---

¹⁸L.Meignen vd, "Middle Paleolithic Settlement Patterns in the Levant", **Transitions Before the Transition**, Ed., Erella Hovers ve Steven L.Kuhn, Springer, Boston, 2006, s.162.

¹⁹ Yosef 2000-2001, s.17.

²⁰ R.Shimelmitz ve S.Kuhn, "Early Mousterian Levallois Technology in Unit IX of Tabun Cave", **PaleoAnthropology**, 2013, s.5.

²¹ Erich Freidman vd., "Hafting During Mousterian Times Further Indication", **Journal of the Israel Prehistoric Society**, S.2, 1994-5, s.9.

Levant özelliği olduğu görüşünü kabul etmiştir. Ancak günümüzde tüm alt insan gruplarına ait sınıflandırma konusunda görüş birliğine varılabilmüş değildir.²²

Orta Paleolitik örnekleri analiz edildiğinde genel bir yoruma varabilmek mümkündür. İlk olarak örneklerin çoğunu genç kısım ihtiva etmektedir. Bu gençlerden çoğu ise 10 yaşın altında bulunmaktadır. Definlerden çoğu ise Neandertallere aittir.²³ İnsanimsılara ait örnekler arasında bebeklerin oranı oldukça azdır. Kebara’da 1965 yılında yapılan kazılarda yedi aylık bir bebek iskeleti keşfedilmiştir. Yakınında da gergedan dişleri bulunmuştur.²⁴ Amud Mağarası’nda da on aylık bir bebek iskeleti bulunmuştur. Kafatasının bazı parçaları, kalça ve uzuv kemikleri kayıp ve omuz kemikleri kırıktır. Yüzü kötü bir şekilde bozulmuştur.²⁵

Skhul bölgesinde de iki yetişkine ait birincil türde definler ortaya çıkarılmıştır. Mağaranın önünde de bir çocuk gömüsüne ait kalıntı saptanmıştır. Skhul IV’te bulunan define vücut çukur içerisinde sağ yana uzanmış, alt ve üst uzuvları da sıkıştırılmış şekilde bulunmuştur. Baş doğuya dönüktür. Ayakları çukurun batı duvarına dayanmış şekildedir. Böylece defin küçük bir boşluğa sıkıştırılmış haldedir. Çoklu mezar uygulaması iki ya da daha fazla bireyin eşzamanlı ya da kısa zaman aralıkları ile aynı mezara gömülmesi işlemidir. Bu duruma Levant Müsteryan kültürü döneminde Qafzeh sitesinde de rastlanmıştır. Burada iki birey dar bir çukura birlikte gömülmüştür (50 cm genişlik, 1.5m uzunluk).²⁶

2.3.Üst Paleolitik Dönem

Erken Üst Paleolitik dönem son çalışmalarda kullanılan bir terim olmasına karşın kesin olarak tanımı yapılmış değildir. En erken tarihlendirme Boker A’ya dayandırılarak M.Ö.38.000 olarak kabul edilmekte, bitişi de M.Ö.24.000 ila 22.000 yıllarına tarihlendirilmektedir.²⁷ Geç Üst Paleolitik dönemin de tanımı kesin değildir. Ancak başlangıcı Aurignacian kültürünün ortaya çıktığı Ksar Akil 13’e

²² Anne MarieTillier, “Early Evidence of Single, Multiple and Collective Burials in the Levant”, **TÜBA –AR**, S.14, 2011, s.249.

²³J.R.Salvatore ve G.A.Clark, “Middle and Early Upper Paleolithic Burials and The Use of Chronotypology in Contemporary Paleolithic Research”, **Current Anthropology**, 42/4, 2001, s.453.

²⁴ Tillier, ag.m., s.249.

²⁵ Eralla Hovers vd , “Neandertals of the Levant”, **Archaeology**, 49/1, 1996, s.49.

²⁶ Tillier, a.g.m., s.251 – 252.

²⁷Isaac Gilead, “The Upper Paleolithic Period in the Levant”, **Journal of World Prehistory**, 5/2, 1991, s.121.

dayandırılmaktadır. Bu dönem aynı zamanda bazı araştırmacılara göre Geometrik Kebara dönemini de temsil etmektedir.²⁸

Üst Paleolitik siteleri Orta Paleolitik sitelerinden birçok açıdan ayrılmaktadır. Akdeniz bölgesi ile diğer çeşitli bölgeler arasında da dikkat edilmesi gereken farklar bulunmaktadır. Ancak Levant Üst Paleolitği büyük oranda Avrupa ile paralel gelişim göstermiştir.²⁹

Dönem kültürleri isimlendirilirken yerel gelişmeler dikkate alınmaya çalışılmıştır. Bu sebeple bu dönemde birbirine paralel iki ayrı kültür ortaya çıkmıştır. Bıçak buluntularıyla öne çıkan Ahmarian kültürü ve yongalarla ön plana çıkan Aurignacian kültürü.³⁰

Ahmarian ismini Erq el-Ahmar adlı kaya altı sığınağı yerleşiminden almaktadır. Tek ve çift platformlu dilgi çekirdeklerin kullanımı ve dilgi oranlarının yüksek olmasıyla belirlenen Ahmarian buluntu alanları Levant bölgesinden yaklaşık 43.000 ile 18.000 yıl öncesinden bilinmektedir. Levant bölgesinde Ahmarian endüstrisi Kebara, Ksar Akil, Tor Sadaf ve Üçağızlı Mağaralarında tespit edilmiştir. Aurignacien taş alet kültürü ismini Fransa'daki Haute Garonne bölgesindeki Aurignac yerleşiminden almaktadır. 40 bin yıl önce Güneybatı Avrupa ile Orta Avrupa'nın güneyinde bulunduğu ve Batı Asya'dan Avrupa'nın içlerine kadar yayıldığı bilinmektedir. Esasında Ahmarian ve Aurignacian iç içe geçmiş taş alet kültürleridir. Aralarında alet biçim ve türleriyle ilgili nüanslar bulunmaktadır. Aurignacian endüstrisi Ahmarian'dan yonga ve dilgi üretiminin eşit oranlarda olması, düzeltili alet oranlarındaki farklılık ve dilgicik üretiminin az olmasıyla ayrılmaktadır.³¹

Bu dönemde taş alet üreten topluluklar üç grup halindedir. Bunlardan ikisi Erken Ahmarian döneminin kuzey ve güney gruplarıdır. Üçüncü grupta bulunan iki topluluk ise (Ksar Akil 4, Wadi Kharar 16R) kuzey bölgesinde bulunmasına rağmen güney Erken Ahmarian karakteristik özelliklerini göstermektedir. Bu nedenle bu

---

²⁸ Gilead, a.g.m., s.130.

²⁹ Morris, 2007, 65-6.

³⁰ Morris, 2002, 301.

³¹ Erksin Güleç ve İsmail Baykara, "Üçağızlı Mağarası Üst Paleolitik Dönem Ahmarian Taş Alet Kültürü", **AÜ DTCTF Dergisi**, 54/1, 2014, s.151 – 153.

yerleşimler marjinal bölge olarak gruplandırılmaktadır.³² Erken Ahmarian dönemi çeşitli türlerde üretilmiş bıçak uçları ile karakterize edilmektedir. Bu ürünlere düz uçlu kazıma ve keski aletleri eşlik etmektedir.³³

Erken Ahmarian aletleri şekil ve boyut bakımından iki gruba ayrılabilir. Kuzey Ahmarian bölgelerinde ortaya çıkarılan büyük ve geniş bıçak ağızları ve güney Ahmarian bölgelerinde ortaya çıkarılan daha küçük ve dar yapılı olan aletler.³⁴ (Resim 2)

Erken Üst Paleolitik dönemde mezar uygulamalarına bakıldığında ise erkek gömüleri kadın ve genç gömülerinden daha sık görülmektedir. Gömülerin çoğu modern insan bakiyesi içermektedir. Sadece bir adet Neandertal mezarı bulunmuştur. Bir mezar da Neandertal/modern insan karışımı bir bakiye içermektedir. Vücut pozisyonları ise bükülü ve yarı bükülü halde bulunmuştur.³⁵

Çoğu çukur mezar izlerini göstermesine rağmen ilişkili özelliklere sahip bulunmayan önemli sayıda mezar bulunmuştur. Birkaçının baş ve/veya ayak kısmının üzerinde taş kaplamalar bulunmuştur. Dönemin sonlarına doğru bazı tür mezar malları görülmeye başlanmıştır. Bu buluntuların dört Cro-Magnon mezarında ortaya çıkarıldığı ve bu mezarlarda 300'ün üzerinde deniz kabuğu ve bir adet kolyenin açığa çıkarıldığından bahsedilmektedir.³⁶

2.4.Epipaleolitik Dönem

Eski Dünya'da avcı toplayıcı geçim stratejilerinin yoğunlaşması ile tarımsal döneme geçişten hemen öncesi Epipaleolitik dönem olarak değerlendirilir. Bar Yosef'e göre, mikrolit endüstrisi Aurignacian C ve Akeramik Neolitik dönem ile başlamıştır. Mikrolit aletlerin büyük ve önemli kısmı ise Epipaleolitik kültürü ile karakterizedir. Mellart ise Epipaleolitik dönemin büyük bir öneme sahip olduğunu ve

---

³²Seiji Kadowaki vd., "Variability in the Early Ahmarian Lithic Technology and Implications for the Model of a Levantine Origin of the Protoaurignacian", **Journal of Human Evolution**, S.82, 2015, s 68.

³³Anna Belfer Cohen ve A.Nigel Goring Morris, "From the Beginning Levantine Upper Palaeolithic Cultural Change and Continuity", **Rethinking the Human Revolution**, Ed., Paul Mellars vd., McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 2007, s.202.

³⁴ Kadowaki, a.g.m.,s.76.

³⁵ Salvatore, a.g.m., s.455.

³⁶ A.g.m., s.457.

bu dönemde kültürlerin arkeolojik olarak tanımlanabilir gelişmeler gösterdiğini belirtmiştir.³⁷

Epipaleolitik dönemi temsil eden çeşitli kültürler bulunmaktadır. Bu kültürlerden en bilinenlerinden biri de Natuf kültürü olmuştur. Natuf kültürü Neolitik döneme geçiş aşamasını yansıtmaları bakımından önemli bir kültür konumundadır.

Pleistosenin sonu ve Holosenin başlangıcı (M.Ö. 12.500 ila 10.200 arasında) çevre ve insan adaptasyonunda kayda değer bir değişim yaşandığı dönem olmuştur. Yerleşik toplulukların, yerli bitkilerin ve hayvanların ortaya çıkmasına neden olan çeşitli olaylar gerçekleşmiş ve araştırmalar da bunun altında yatan nedenleri ortaya çıkarmaya yönelik olmuştur. Belirli değişkenlerin insan adaptasyonundaki bu rolü yoğun tartışmalara konu olmuştur.³⁸

Genel olarak Yakın Doğu ve Levant koridoru özellikle avcı toplayıcıdan tarım yapan köylü toplumlara geçiş aşamasında eşsiz arkeolojik veriler sunmaktadır. Natuf Kültürü, Levant'ta üretici kültürlerle geçişin habercisi durumundadır. Bu dönem hem önemli kültürel değişikliklere yol açması hem de insan yerleşimlerinin daha kalıcı hale gelmesi ve ayrıca tarıma dayalı toplumlara geçiş aşamasında önemli bir evredir. Natuf ile başlayan sosyo-ekonomik değişimin önemli noktaları arasında; daha kalıcı hale gelen yerleşim altyapısı, yoğunlaşan yemleme stratejileri, artan sembolik iletişim ve ritüel uygulamaları ayrıca yoğunlaşmış insan kalıntıları içeren definlerdir.³⁹

Birkaç mağara ve kaya sığınakları Üst Paleolitik dönemden beri iskan edilmektedir ancak Erken Paleolitik dönemlerden itibaren terk edilmiş, Erken Natuf döneminde tekrar işgal edilmiştir. Bunlar; Carmel bölgesindeki Shukbah, Kebara ve el-Wad Mağaraları; Batı Celile'de Hayonim Mağarası ve Terrace; Yehudalı Çölü'nde Erq el Ahmar'dır. Bunlara ek olarak Erken Natuf'a ait açık hava bölgeleri

---

³⁷ Isaac Gilead, "Is The Term Epipalaeolithic Relevant to Levantine Prehistory?", **Current Anthropology**, 25/2, 1984, s.227.

³⁸ Brian F. Byrd, "The Natufian Settlement Variability and Economic Adaptations in the Levant at the End of the Pleistocene", **Journal of World Prehistory**, 3/2, 1989, s.159–160.

³⁹ L.Grosman ve N.D.Munro, "The Natufian Culture", **Quaternary of the Levant**, Ed., Yehouda Enzel ve Ofer Bar Yosef, Cambridge University Press, 2016, s.699.

de bulunmaktadır; Eynan (Ain Malaha), Wadi, Fazael IV, Salibiya XII, Hof Shahaf, Wadi Mataha, Beidha ve muhtemelen Eriha.⁴⁰

Beidha'da ilk dönemlerde Natuf dönemine ait yeteri kadar kalıntı olmadığından bahsedilmesine karşın Natuf dönemi işgalcileri tarafından yapılan çamur kiremitler mevcuttur. Ayrıca yakın zamanda keşfedilmiş Wadi Hasa'da (Güney Ürdün) Erken Natuf işgalcilerine ait olduğu düşünülen çok sayıda havan mevcuttur.⁴¹ Natuf yerleşimlerinden en önemlilerinden birisi Ain Malaha olarak görülmektedir. Burada çok sayıda taş yapı ortaya çıkarıldığından, bölgenin tamamen vahşi bitki ve hayvanlara dayanan geçim ile kapsamlı ve kalıcı bir yerleşim olduğu öne sürülmüştür.⁴² Natuf sitelerinden bir diğeri olan Hayonim Mağarası çok sayıda taş ve kemik aletlere sahiptir. Bu bölgede titizlikle yapılan kazılarda ocaklar, gömüler, çöp alanları ve ev kalıntıları bulunmuştur.⁴³

Geç Natuf siteleri coğrafi olarak geniş bir alana yayılmıştır. Bazı sitelerde daha çok bazılarında daha az yerleşimler gerçekleşmiştir. Diğerleri çevresel koşullara bağlı olarak taşınabilir ve mevsimlik olarak adapte olmuştur. Geç Natuf siteleri daha çok Kuzey Suriye ve Lübnan'da görülmektedir. Erken Natuf yerleşimlerinden birkaçı, Hayonim Mağarası, Eynan, el-Wad gibi, Geç Natuf dönemine ait kalıntılar da içermekte ancak bu kez önemli değişiklikler bulundurmaktadırlar. Örneğin Hayonim Mağarası, Erken Natuf döneminde büyük yapılar inşa edilmiş iken Geç Natuf döneminde sadece gömüler ve birkaç dayanıksız yapı bulunmaktadır. Natuf siteleri, kalıcı mimari, mikrofauna kalıntıları, ilk ortakçı hayvan türleri içermesi gibi farklı özelliklere dayanmaktadır. Geç Natuf döneminde bazı topluluklar daha hareketli bir strateji izlemeye başlamıştır.⁴⁴

Natuf kültürüne ait birçok alanda açığa çıkarılan zengin kemik buluntuları hem fonksiyonel hem de dekoratif amaçlı nesneler olarak kullanılmıştır. Kemiklerin işlenmesi ile üretimde yeni teknikler de ortaya çıkarılmıştır. Fonksiyonel nesnelere

---

⁴⁰ Grosman ve Munro, a.g.m., s.702.

⁴¹ O.Bar Yosef ve F.Valla, "The Natufian Culture and the Origin of the Neolithic in the Levant", **Current Anthropology**, 31/4, 1990, s.434.

⁴² Byrd, a.g.m., s.161.

⁴³ Yosef ve Valla, s.434.

⁴⁴ Grosman ve Munro, a.g.m., s.702.

şekil vermek için kazıma ve tıraş tekniği kullanılmış, ahşabın kullanılması ile de bileme tekniği ile boncuk ve kolyeler yapılmıştır.⁴⁵

Natuf, yarımaya şeklindeki, bolca geometrik çakmaktaşı ile Epipaleolitik bir döneme ait olduğunun kronolojik olarak işaretini vermektedir.⁴⁶ Natuf çakmaktaşı buluntu topluluğu esasen yarımaya şeklindeki mikrolit aletlerinin yanı sıra, iki yüzeyli kullanımı, Helwan rötuşları ile de baskın karakteristik özellikler taşır. Bunlara ek olarak yeni araç türleri -orak bıçakları ve kazma gibi- görünmeye başlamış ve bunlar tarıma başarılı geçişi sağlamıştır. Bazalt ve kumtaşından nesneler bunların uzaktan taşındığını (30 km ve daha fazla) ya ürünün tamamının ya da hammaddesinin muhtemelen yerli gruplar tarafından taşındığı düşünülmektedir.⁴⁷ Yine kalker, kumtaşı ve bazaltdan yapılan çeşitli boyutlarda kâseler, havan ve havan tokmakları mevcuttur. Bu gelişmeler merkezi tarım uygulamalarına geçişin işaretlerini vermektedir.⁴⁸ (Resim 3)

Bulunan çok sayıda taş ve kemik figürinleri çoğunlukla hayvandır ancak bazı insan temsilleri de bulunmaktadır. Ayrıca kalker levhaları kazıyarak geometrik ve figüratif desenler yapılmış ve bunlar mimari bağlamda dekoratif unsurlar olarak kullanılmıştır. Boncuk ve kolyeler gibi kişisel süs eşyaları mezarlarda, diğer sanatsal ürünlerse sadece yaşam alanlarında bulunmuştur.⁴⁹

Bugün Natuf'ta dikkat çekici sayıda defin ve çok sayıda boyut ve ölçeklerde mezarlıklar da saptanmıştır. Bu durumu örneklemek gerekirse Hilazon Tachtit ve Raqefet Mağarası gösterilebilir. Bunlar neredeyse sadece mezarlık olarak işlev görmüşlerdir. Bulunan 500 kadar Natuf defini, çeşitli defin stratejilerini yansıtmaktadır.⁵⁰ Defin pozisyonları ise çeşitlidir; esnek, uzatılmış, başın güneye ya da kuzeye bakması gibi. Bunun yanında mezar başına düşen defin sayısı da çeşitlidir;

---

⁴⁵ Anna Belfer Cohen, "The Natufian in the Levant", **Annual Review of Anthropology**, C.20, 1991, s.169.

⁴⁶ Grosman ve Munro, a.g.m., s.699.

⁴⁷ Cohen, a.g.m., s.69.

⁴⁸ Grosman ve Munro, a.g.m., s.704.

⁴⁹ Cohen, a.g.m., s.171.

⁵⁰ Grosman ve Munro, a.g.m., s.703.

tek defin ya da içerisinde kadın, erkek ve çocukların karmaşık bir şekilde birleştiği grup definleri mevcuttur.⁵¹

Bazı ölümler mücevherlerle dekore edilmiş, kıyafetlerle süslenmiş ve nadir olarak da taşınabilir sanat eserleri bulundurmışlardır. Bazen ölümlerin başının veya vücudunun üzerine taşlar yerleştirilmiştir. Burada amacın belki de vücudu istenilen pozisyonda tutmak olduğu düşünülmektedir.⁵² Definlerin süslenmesi geleneği geç Natuf sonlarına doğru gerçekleşmektedir bunun yanı sıra yaklaşık olarak da aynı zamanda yeni bir defin geleneği ortaya çıkarılmıştır. Bu da kafatasının iskeletten ayrılarak her iki parçanın da ayrı olarak defnedilmesi geleneğidir.⁵³

Mimari açıdan evler ise, yuvarlak çukur planlı, yerel özellikleri barındıran temelleri, çıplak taşları ve yapıları destekleyici istinat duvarları içerir. Yarı yer altı yapıları bölgede ilk olarak erken Epipaleolitik dönemde görülmesine rağmen Natuf döneminde dairesel ya da yarı dairesel taş yapılara ve onların iç özelliklerine daha fazla yatırım yapılmıştır. Yapılar izole olmayıp diğerleri ile kümelenmiş haldedir. İç özellikler olarak da ocaklar, depolama çukurları, taşla döşeli zeminler içermektedir.⁵⁴

3.Neolitik Dönem

Yakın Doğu Neolitik dönemde insanların mevcut durumlarında devrimsel bir dönüşüm yaşanmasına karşılık şehir hayatının ilk gelişimleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Teorik olarak bu değişim iklim determinizmine bağlanmasına karşın demografik ve sosyal tetikleyicilere karşı insanın dirimselci tutumu, evrimsel simbiyotik insan gereği olarak doğa ile ilişkiler, dil ve çoklu faktör modelleri bu ilerlemeyi açıklamak için geliştirilen hipotezlerdir.⁵⁵

Neolitikleşmeye dair bilimsel yaklaşımların değiştiğini gözlemlemek de mümkündür. Bunlar iklim değişikliği gibi belirli tetikleyici ile avcılık toplayıcılıktan tarımsal uygulamalara kaçınılmaz şekilde tek yönlü ilerlemeyi izleyen basit

⁵¹ Cohen, a.g.e., s.171.

⁵² Grosman ve Munro, a.g.m., s.703.

⁵³ Cohen, a.g.m., s.171.

⁵⁴ Grosman ve Munro, a.g.m., s.703.

⁵⁵ A.Nigel Goring Morris ve Anna Belfer Cohen, "The Southern Levant (Cisjordan) During the Neolithic Period", **The Oxford Handbook of the Archaeology of the Levant c.8000-332 BCE**, Ed., Margreet L.Steiner ve Ann E.Killebrew, Oxford University Press, 2014, s.147.

paradigmalarıdır. Yakın Doğu’da Neolitikleşmenin kökenleri ise Geç Üst Paleolitik/Erken Epipaleolitik döneme kadar uzanmaktadır. Bu, neolitik dönem sonuna kadar yaklaşık 15 yıllık bir kronolojik yayılma anlamına gelir, yani yaklaşık 500-600 neslin eşdeğeridir.⁵⁶

Natuf kültüründen sonra Erken Neolitik dönem ile birlikte sosyal dinamikler önemli ölçüde değişmeye başlamıştır. İnsanlar artık çevrelerini incelemeye başlamış, yiyecek hazırlama, topluluğa ve ev halkına dağıtım süreci değişmeye başlamıştır. Akdeniz bölgesindeki hareketli topluluk artık fark edilir ölçüde özellikli yapılar kurmaya ve tarım ürünleri yetiştirmeye başlamışlardır.⁵⁷

3.1.Akeramik Neolitik Dönem

Bugünkü arkeolojik kanıtlara göre yaklaşık olarak M.Ö. 12.000-11.000 ile 6000-5000 yılları arasına tarihlendirilen Neolitik Çağın M.Ö. yaklaşık 7000'lere kadar devam eden evresi Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ olarak adlandırılmaktadır. Bu dönem insanlık tarihinde devrim niteliğinde gelişmeler gösteren en belirleyici süreçlerden birisi olmuştur.⁵⁸

3.1.1.Akeramik Neolitik Dönem-A

Bu dönemin Levant'ta M.Ö.9600 yıllarının sonlarına doğru başladığı düşünülmektedir. Güney Levant'ta erken Akeramik Neolitik sitelerden nispeten iyi korunmuş ve yayınlanmış arkeobotanik topluluklar arasında Netiv Hagdud, Gilgal I, Zahrat adh-Dhra, Iraq ed-Dubb yer alır. Ancak bu sitelerden hiçbirisi ev tipi türler için tartışılmaz kanıtlar sunmamıştır. Buna karşın arpa ve daha az kesin olarak emer ve bakliyatların evcilleştirilmeden önce yetiştirildiğine dair giderek artan kanıtlar mevcuttur.⁵⁹

⁵⁶ A.Nigel Goring Morris ve Anna Belfer Cohen, “Neolithization Processes in the Levant”, **Current Anthropology**, 52/4, 2011, s.195-6.

⁵⁷ Danny Rosenberg, “Serving Meals Making A Home”, **Paleorient**, 34/1, 2008, s.23.

⁵⁸ Serap Özdöl, “Çanak Çömleksiz Neolitik Çağda Güneydoğu Anadolu’da Din ve Sosyal Yapı”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 26/1, 2011, s.175.

⁵⁹ Eleni Asouti ve Dorian Q.Fuller, “From Foraging to Farming in the Southern Levant: The Development of Epipalaeolithic and Pre-Pottery Neolithic Plant Management Strategies”, **Veget Hist Archaeobot**, S.21, 2012, s.152.

Çanak çömleksiz Neolitik dönem sitelerinin çoğunluğu Güney Levant ovasında kuzey-güney şeklinde hizalanmış, özellikle vadideki yarık kenarları boyunca görülmüştür. Daha küçük mevsimlik olarak kullanılan siteler ise komşu yamaçlarda batı ve doğuya doğru büyümüş olarak bulunmaktadır.⁶⁰

Güney Levant'ta geç pleistosen'den gezici avcı toplayıcıların olduğu Akeramik Neolitik A döneminden yerleşik köylü çiftçilerin bulunduğu Akeramik Neolitik B dönemine geçiş ekonomik ve kültürel değişimlerin sonucunda gerçekleşmiştir. 1980'lerin sonlarına doğru birkaç Akeramik Neolitik A sitelerinden biri olarak bilinen Eriha yakınlarında Ürdün Vadisi'nin batı kıyısı erken Neolitik dönem gelişmelerinin yaşandığı çekirdek alan olarak ortaya çıkmıştır. 1990'larda Jerf el Ahmar'da yapılan kazılar Mureybet'te bulunanları destekleyerek kuzeyin Akeramik Neolitik A'sı hakkında olan bilgileri genişletmiş, zengin hayvan sembolizmi ve yapılarıyla geleneksel dairesel yapıların olduğu Akeramik Neolitik A döneminden dikdörtgensel yapıların olduğu Akeramik B dönemine geçilmiştir.⁶¹

Akeramik Neolitik A yerleşimleri dairesel planlı, çamur, taş ve ağaç gibi ulaşılabilen malzemelerden elde edilmiştir. Bu evler yarı yeraltına gömülü, ahşap sütunlarla desteklenmiş ve dal örgü tekniğinde yapılmışlardır. Genellikle tek odalı olan bu yapıların varlığı, Epipaleolitik dönemin Neolitik Çağ'daki en büyük devamlılık unsurlarından biridir. (Resim 4) Yapıların içinde ocaklar ve fırınlar vardır. Depolama bu evlerin içinde muhtemelen duvarlarda ya da kirişlerde asılı sepetlerin içlerinde olması gerekirken, mekân dışında inşa edilmiş silolar da tespit edilmiştir.⁶²

Umumi yapılar birkaç tane olup Eriha'daki esrarengiz kule ve duvar yapısı istisnadır. Bu yapılar hakkında günlük kullanımdan kült uygulamalarına kadar değişen işlevi olduğuna dair sayısız yorum bulunmaktadır.⁶³ Söz konusu kule yaklaşık 8.5 m yüksekliğinde ve tabanı 9 m çapındadır. Bu kulede tespit edilen 12

---

⁶⁰ Morris ve Cohen, 2011, s.201.

⁶¹ Steven Mithen vd, "Death and Architecture: The Pre-Pottery Neolithic A Burials at WF16, Wadi Faynan, Southern Jordan", **Death Rituals, Social Order and the Archaeology of Immortality in the Ancient World**, Ed., Colin Renfrew, Michael J. Boyd, Iain Morley, Cambridge University Press, 2015, s.103-4.

⁶² Çiftçi, a.g.e., s.22.

⁶³ Morris ve Cohen, 2011, s.201.

yetişkin iskeletin varlığı bu alanın daha çok ritüel amaçlı kullanıldığını düşündürmektedir.⁶⁴

Natuf'ta olduğu gibi, Akeramik Neolitik A dönemi insanları yabani bitki merkezli yiyecek fazlasını yoğun bir şekilde biriktirme ve muhtemelen bu bitkilerin ekimini de gerçekleştirmişlerdir. Arkeolojik kazılardan anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde en az iki tip depolama sistemi gerçekleştirilmiştir; küçük bidonlar ve büyük depolama siloları.⁶⁵ Kömürleşmiş bitki makro fosilleri Eriha'da sınırlı şekilde bitki yetiştirme aktivitelerinin olduğunun kanıtıdır. Kömürleşmiş kalıntılar ve bitki izlenimleri tahılın kesinlikle kullanıldığını göstermektedir. Yine de bunların yerel olarak yetiştirildiği ve/ ya da toplanmış gıda maddeleri olduğu konusu biraz belirsizdir.⁶⁶

Akeramik Neolitik dönemin en tanımlayıcı ve bütün özellikleri ile zirve yapan Akeramik Neolitik-B döneminde Akeramik Neolitik-A dönemine göre figürin yapımında artış görülmektedir. Orta Akeramik Neolitik-B evresinde daha önceki dönemlerin aksine ritüel nesnelerin artışı söz konusudur. Ciddi sayıda figürin artışı olsa da bu durum kil örneklerle temsil edilmektedir.⁶⁷ (Resim 5)

Nispeten iyi bilinen kadın figürinleri Levant ve Anadolu Neolitiği bağlamında sıklıkla Ana Tanrıça olarak tanımlanmış ve doğurganlığı ve üremeyi vurgulayan bir ideoloji ile açıklanmıştır.⁶⁸ Bu dönemde çeşitli litik olmayan eserler Akeramik Neolitik Dönem A topluluklarını karakterize edecek şekildedir. Kemik nesneler arasında bızlar, makaslar ve spatulalar bulunmuştur. Yeşiltaş boncukları, Anadolu obsidiyeni ve deniz kabukları da bulunmuştur.⁶⁹

---

⁶⁴ Çiftçi, a.g.e., s.22.

⁶⁵ Ian Kuijt, "Demography and Storage Systems During the Southern Levantine Neolithic Demographic Transition", **The Neolithic Demographic Transition and Its Consequences**, Ed., Jean Pierre Bocquet-Appel ve Ofer Bar Yosef, Springer, 2008, s.300.

⁶⁶ Asouti, a.g.m., s.154.

⁶⁷ Çiftçi, a.g.e., s.26.

⁶⁸ Mithen vd., a.g.m., s.105.

⁶⁹ Kathy Twiss, "Ritual, Change and the Pre-Pottery Neolithic Figurines of the Central-Southern Levant", **Kroeber Anthropological Society Papers**, 2001, S.85, s.18.

Bu dönemde de ölümler Natuf döneminde olduğu gibi kazılmış toprak çukurlar içerisinde bükülmüş bir pozisyonda bulunmaktadır.⁷⁰ Birincil türdeki mezarların çoğunda iskeletler bozulmamış haldedir. (Resim 6) Tipik pozisyonları, dar mezarlar içerisinde çömelmiş bir pozisyonda, sıklıkla da bir kolu bükülü şekildedir. Bu yüzden el kafatasının altında bulunur. Bu pozisyonla ölünün uykuda olduğunda dair izlenim verilmiştir.⁷¹ Bu döneme ait ikincil mezarlar türünde de örnekler mevcuttur. Bu gruptaki mezarlarda kemiklerin parçalandığı görülmüş ancak bu durumun kasıtlı olmadığı, tekrar yatırma sonrası bozulduğu sonucuna varılmıştır. Ölümlerin beraberinde çok sayıda nesne de birlikte bulunmuştur. Bunlar arasında hayvan kemikleri, deniz kabukları, kemikten objeler, taş aletler mevcuttur. Akeramik Neolitik A dönemine ait ölü gömme uygulamaları nispeten standarttır. Farklılıklar yetişkinler ve gençler arasında, mezar malları konusunda görülmektedir. Dönemin mezar uygulamaları ve ölüm ve yaşam arasındaki ilişkilerine bakıldığında avcı toplayıcı topluluktan yerleşik toplumlara geçişte kritik bir aşama olduğu göze çarpmaktadır.⁷²

3.1.2.Akeramik Neolitik Dönem-B

Bu dönem Levant'ın pek çok kesiminde gözlemlenen uygun iklimsel koşullar ile örtüşmektedir. Koşullar Akeramik Neolitik A dönemine göre çok daha iyi ve insan lehinedir. Canlı türleri için iklimin daha iyi fırsatlar sunması ile birlikte sadece bitki türleri açısından değil, hayvanlar için de uygun bir habitat ortamı çıkmıştır. Genel olarak bu dönemde çiftçilik, avcı-toplayıcılık, balıkçılık gibi faaliyetler geçim stratejisini oluştururken dönemin sonlarına doğru pastoral toplumlara dayanan büyük ölçekli yerleşik köyler oluşmuştur.⁷³

Akeramik Neolitik B döneminin merkezi Kuzey Levant'a kayarak yeni bir durum oluşturmuştur. Akeramik Neolitik A döneminden Akeramik Neolitik B dönemine geçiş Güney Levant'ta ani bir şekilde gerçekleşmiş, Erken Akeramik Neolitik B bu dönemler arası geçişte bir köprü görevi görmüştür. Bu yüzden sadece

⁷⁰ A.Al-Shorman ve A.Khwaileh, "Burial Practices in Jordan From The Natufians to The Persians", **Estonian Journal of Archaeology**, 15/2, 2011, s.92.

⁷¹ Mithen vd., a.g.m., s.95.

⁷² A.g.m., s.101 – 109.

⁷³ Çiftçi, a.g.e., s.24.

Akeramik Neolitik B dönemi ile Geç ve Son Akeramik Neolitik B döneminde tam ölçekli gelişmeler ortaya çıkarılabilmektedir.⁷⁴ Akeramik Neolitik Dönem B üç alt bölüme ayrılmaktadır. Tartışmalı olan Erken Akeramik Neolitik Dönem B'nin varlığı son yapılan araştırmalarla kesinleştirilmiştir. Erken dönemde yerleşimler seyrek iken Orta ve Geç dönemde yerleşimlerin sayısı ve boyutlarında artış gözlemlenmiştir.⁷⁵

Güney Levant yerleşimleri başlangıçta kuzey-güney ekseninde dar bir koridor boyunca, Trans-Ürdün Platosu'nun batı kenarı (ve bir dereceye kadar da Ürdün Vadisi) Aswad'tan Güney Edom boyunca büyük vadi sistemleri olan Kral Karayoluna bitişik olarak bulunmuştur. Bu siteler daha sonra Geç ve Son Akeramik Neolitik Dönem B'de genişletilmiş, 30 dönüme kadar ulaşan megasiteler haline gelmişlerdir. Megasiteleri tamamlayıcı olarak doğu-batı ekseninde kurulmuş olan daha küçük siteler eşlik etmiştir.⁷⁶

Yerli Orta ve Geç Akeramik Neolitik Dönem B mimarisi muhtemelen çekirdek aileler tarafından işgal edilen, genellikle üç bölüme ayrılan (megaron veya payandalı ev) ayrı, geniş odalı, dikdörtgensel yapılarla yerel olarak temsil edilir. Evler genellikle çatıları destekleyecek geniş direklere sahip olup taş temeller üzerine kerpiçten inşa edilmiştir. Evlerin içerisinde ocak ve silolar olmasına rağmen dışarıda açık alanlarda da çok sayıda ocak, fırın, ateş çukurları vb. bulunması yemek pişirmek, alçı, kil veya diğer maddelerin üretimi için yoğun faaliyetler olduğunu göstermektedir.⁷⁷ (Resim 7)

İki katlı binaların varlığı bu dönemde kanıtlanmıştır. Mimari uygulamalar da ortak duvarları paylaşan odaların yapımına kaydırılmıştır. Bazı durumlarda bu binalara odalar eklenebilmiş ya da önceden tasarlanıp inşa edilmiştir.⁷⁸ Mimaride farklılık olarak özellikle Geç Akeramik Neolitik B'de konut dışı mimari ve kamusal yapıların artışı söz konusudur. Bu yapılar insanların bir araya gelebildiği, resmi grup

---

⁷⁴ Morris ve Cohen, 2011, s.202.

⁷⁵ Morris ve Cohen, 2014, s.155-6.

⁷⁶ Morris ve Cohen, 2011, s.202.

⁷⁷ Morris ve Cohen, 2014, s.156.

⁷⁸ Kuijt, a.g.m., s.306.

organizasyonlarına hizmet eden ve ortak paylaşım noktası olarak değerlendirilebilecek türdendir.⁷⁹

Es-Sifyia'da insanlar çok katlı yapılar inşa etmişler, bu yapıların çoğunda küçük odalar (yaklaşık olarak 1.5 x 1.5 m), dış alanları penceresiz ve muhtemelen merkezi bir odaya geçişi sağlayan yarım kapılar mevcuttur. Yarım kapı sistemi, altta taş ve üst yarıda bir çeşit ahşap kapı şeklinde yapılarak kemirgenlere ve böceklerle karşı bir bariyer oluşturulmasında yararlı olmuştur. Böylece yiyecek çuvallarının veya sepetlerin güvenli bir şekilde depolanabileceği bir depolama odası da oluşturulabilmiştir.⁸⁰

Bu dönemde hayvan heykelcikleri ise neredeyse tüm Akramik Neolitik B sitelerinde bulunmakta olup nispeten insan heykelcikleri de görülmektedir. Şam'ın güneyinde Tell Aswad'tan hem insan hem hayvan olarak sayısız figürin bildirilmiştir. Ancak bunların çoğu parçalar halinde olup çoğunluğunu da sığırların teşkil ettiği görülmektedir. Antropomorfik kategoriye tayin edilen figürinlerin birçoğu silindirik örneklerdir ve çok sayıda baş ve bacak parçaları bulunmaktadır. Oturur haldeki insan figürinlerinin açık bir şekilde dişi olduğu görülmektedir. Aynı durum Tell Ramad'taki kazılarda da ortaya çıkmıştır.⁸¹

Ain Ghazal dönemin figürin bakımından oldukça zengin sitelerinden biridir. Burada yaklaşık 150 adet kilden yapılmış hayvan figürini bulunmuştur. Buluntularda baskın hayvanlar sığırlar olup diğer hayvanlardan da koyun, domuz, sürüngenler görülmektedir. (Resim 8) Eriha'da şaşırtıcı bir biçimde 3 adet insan biçiminde figürin bulunmuştur. Aynı şekilde hayvan figürinleri de azdır, sadece 6 adet bulunduğu bildirilmiştir. Beidha'da da küçük ana tanrıça figürinleri, dağ keçisi ve çift boynuzlu sığır figürinleri bulunmuştur.⁸²

Orta Akermik Neolitik B'de daha önceki dönemlerin aksine ritüel nesnelerin artışı söz konusudur. Bu figürinler genel olarak ritüel anlamı olan nesnelerin

---

⁷⁹ Çiftçi, a.g.e., s.25.

⁸⁰ Kuijt, a.g.m., s.306.

⁸¹Garry O.Rollefson, "Charming Lives Human and Animal Figurines in the Late Epipaleolithic and Early Neolithic Periods in the Greater Levant and Eastern Anatolia" **The Neolithic Demographic Transition and Its Consequences**, Ed.,Jean Pierre Bocquet-Appel ve Ofer Bar Yosef, Springer, 2008, s.397.

⁸² Rollefson, 2008, s.398.

saklandıkları yerlerde, çöp alanlarında, yerleşim dolgusunda olmak üzere çeşitli kontektlerden ele geçirilmiştir. Geç dönemde önceki evreyle süreklilik izlense de birtakım farklılıklar açığa çıkmıştır. Geometrik figürinlerin sayısında artış görülürken, zoomorfik figürinlerin sayısal olarak azaldığı saptanmıştır.⁸³

Mezarlar ise köylerde sıklıkla yoğunlaşan özel alanlarda ve ayrıca ayrı sitelerde bulunur. Yerleşim içi mezarlıklar, yerleşim yeri büyüklüğü ve yoğunluğu nedeniyle genellikle yetersizdir. Bu nedenle Kfar HaHoresh'te olduğu gibi ölenlerin bir kısmı imha edilmiştir. Mezar gelenekleri, ölüm sonrası kafatasının ayrılması gibi önceki geleneklerle devam etmiştir. Bu uygulama her iki cinsiyette ve çocuklarda da uygulanmıştır ancak her yerde aynı şekilde uygulanan bir gelenek olmamıştır. Zaman zaman alçı modellemeleri ile etkileyici yüz özellikleri ya da takma saçlar içeren mezarlar bulunmuştur.⁸⁴

Bu dönem mezar buluntuları arasından biri bir bebek mezarına aittir. Bebek taştan bir platformun altında ve sıvalı bir zemin üzerinde, iyi bir durumda korunmuş olarak bulunmuştur. İskelet kalıntıları arasında kafatasına ait kemikler bulunmuştur. Bebeğin sırtı yarı bükülmüş pozisyonda, üst kollar ise bükülmüş şekildedir. Ancak alt uzuvlar kayıptır.⁸⁵ Yetişkin mezarına ait bir buluntuda ise kişi alçılı zeminin altında korunmuş bir şekilde bulunmuştur. İskeletin çene kemiğine kadar bütün parçaları bulunmakta olup buna karşın kafatası yoktur. İskelet doğu-batı ekseninde yatmakta olup baş kısmı doğuya dönük olacak şekildedir. Bacakları muhtemelen bükülmüştür (sol bacağı bükülü olup sağ bacağının pozisyonu bilinmemektedir.) Bir kol kemiği de korunmuştur ancak pozisyonu bilinmemektedir.⁸⁶

3.1.3.Akeramik Neolitik Dönem-C

Akeramik Neolitik Dönem-B de gerçekleşen bir takım sorunlardan dolayı büyük oranda yerleşimler terk edilmiş, nadiren bazı yerleşimlerde yaşam devam

---

⁸³ Çiftçi, a.g.e., s.26.

⁸⁴ Morris, 2014, s.156.

⁸⁵ V.Eshed ve D.Nadel, "Changes in Burial Customs From The Pre-Pottery To The Pottery Neolithic Periods in the Levant: The Case Study of Tel Roim West, Northern Israel", **Paleorient**, 41/2, 2015, s.120-1.

⁸⁶ Eshed ve Nadel, a.g.m., s.119.

etmiştir. Bu dönemde yerleşim yerleri daha çok yeni alanlara kaydırılmıştır.⁸⁷ Akeramik Neolitik Dönem-B'de görülen eğilimlerin ise genellikle devam ettiği görülmektedir. Kültürel gelişmeler açısından bakıldığında da kent merkezlerinin kuzeye doğru yayılım gösterdiği görülür.⁸⁸

Bu döneme özgü yerleşim alanlarının geniş çaplı olarak kazılmaması nedeniyle yerleşimler konusundaki bilgiler net değildir. İnsanların ne kadar hareket halinde oldukları, geçim kaynakları ve ekonomik özellikleri hakkında çok az veri bulunmaktadır.⁸⁹ Orta ve Güney Levant'ta Tell Ramad ve Basta, kuzeyde Ras Shamra, Tell es Sinn ve Tell Bouqras gibi yerleşimler dâhil olmak üzere Levant'ta yeni yerleşimler kurulmuştur. Ain Ghazal, Abu Hureyra, Halula ve Nahal Hemar gibi yerleşimlerde ise yaşam devam etmiştir.⁹⁰

Dönemin temel yapı karakteristiği iki tip olarak sınıflandırılabilir. İlkinde sıradan tipli konutlar görülmektedir. Tek odalı bu yapılar 4x4.5 m alana kurulu olup, duvarları doğu batı eksenindedir. Duvarların kalınlığı 40 – 60 cm aralığındadır. Burada iki kapı girişi bulunur. Kuzey duvarındaki kapı genişliği sadece 40 cm kadar olup diğeri yaklaşık olarak 80 cm genişliğindedir. İkinci tip ise koridorlu yapı olarak bilinmektedir. Şimdiye kadar dört ya da muhtemelen beş tanesi tamamen ya da kısmen bilinmektedir. Tümü yarı yeraltına gömülü şekildedir. Aşağıya inmeyi sağlayan 50 cm genişliğinde yapılmış olan rampalar bu döneme özgü özelliklerdir.⁹¹

Bu dönemle ilgili zoomorfik figürin yapımında ve kullanımında süreklilik gözlense de antropomorfik figürinlerde gerileme söz konusudur.⁹² İnsan

---

⁸⁷ Çiftçi, a.g.e., s.27.

⁸⁸ Garry O.Rollefson, "The Late Aceramic Neolithic of the Levant: A Synthesis", **Paleorient**, 15/1, 1989, s.169.

⁸⁹ Kuijt, a.g.m., s.306.

⁹⁰ Çiftçi, a.g.e., s.27.

⁹¹ G.O. Rollefson ve I.K.Rollefson, "PPNC Adaptations in the First Half of the 6th Millennium B.C.", **Paleorient**, 19/1, 1993, s.36.

⁹² Çiftçi, a.g.e., s.28.

figürinlerinde meme ve kalçaların temsil ettiği kadın cinsiyetli figürinler ve nadir bir örnek olarak da penise sahip bir figürin Basta'da bulunmuştur.⁹³

Taş figürin olarak Ain Ghazal'dan tespit edilen bir örnek mevcuttur. Ain Ghazal örneği dışında Atlit-Yam ve Beisamoun yerleşimlerinden tespit edilen beş figürin ile Akeramik Neolitik Dönem C'ye ait altı örnek çalışma bulunmaktadır.⁹⁴ Akeramik Neolitik Dönem C'ye ait büyük bir yerleşim alanında ise 8 insan, 9 hayvan, 11 bilinmeyen toplamda 28 figürin bulunmuştur. Buna rağmen nüfusun üçte biri ya da daha azı Geç Akeramik Neolitik Dönem B'ye ait yerlilerdir.⁹⁵

Akeramik Neolitik Dönem C'ye ait mezarlar ise basit çukurlardan oluşan mezarlar olup, çoklu işlemlerin uygulandığını düşündüren verilere sahiptir. Kafatasının vücuttan ayrılıp defnedilmesi geleneği bu dönemde uygulanmayıp yeni ritüeller gündeme gelmeye başlamıştır. Yer altı mezarları Geç Neolitik dönem boyunca kullanılmaya devam edilmiştir ancak ölülerin kaplara konulduğu da görülmeye başlanmıştır.⁹⁶

Bu döneme ait mezarlar dikkat çekici ölçüde farklılıklar göstermeye başlamıştır. Tanımlanan 27 mezardan 10 tanesi birincil gömüler olup dış avlularda bulunmuştur. VII. yüzyıl gömülerine kıyasla, vücutlar yarı bükülü ve bükülü olarak muhafaza edilmiş, kafatası ve iskeletin geri kalanı bozulmamıştır. Atalara hürmet için gerçekleştirilen kafatası kültü uygulamasının artık yapılmadığı kesinleşmiştir.⁹⁷

Atlit-Yam sitesinde yapılan çalışmada gömü pozisyonları için açıkça tanımlamalar yapmak mümkündür. 28 definden; 11'i sağ tarafına doğru, 9'u sola doğru, 8'i de sırtüstü pozisyonda bulunmaktadır. 29 vakadan 13'ünde bireyler tamamen bükülmüş bir pozisyonda, 16'sı ise yarı bükülü pozisyonda bulunmuştur. İskeletlerden hiçbirisi yatay pozisyonda gözlemlenmemiştir.⁹⁸ İkincil mezarlara ait 4

---

⁹³Ian Kuijt ve Meredith S.Chesson, "Lumps of Clay and Pieces of Stone: Ambiguity, Bodies and Identity as Portrayed in Neolithic Figurines", **Archaeologies of the Near East: Critical Perspectives**, Ed., Susan Pollock ve Reinhard Bernbeck, Basil Blackwell, 2004, s.176.

⁹⁴ Çiftçi, a.g.e., s.27.

⁹⁵ Rollefson, 2008, s.403.

⁹⁶ Al-Shorman, a.g.m., s.93.

⁹⁷ Rollefson 1993, s.38.

⁹⁸ E.Galili vd., "Burial Practices at the Submerged Pre-Pottery Neolithic C Site of Atlit-Yam, Northern Coast of Israel", **BASOR**, S.339, 2005, s.13.

defin de bir yapının altında bulunmuştur. Bunlardan birinde bulunan kafatası ve çene güçlü yetişkin bir erkeğe ait olduğuna işaret etmektedir. İki adet ikincil mezarlarda ise gömü ile ilişkili görülen domuz dışından yapılmış kolye ve diğer domuz kemikleri bulunmuştur.⁹⁹

3.2.Keramik Neolitik Dönem

Akeramik Neolitik C döneminde yaşanan ve dönemin birçok uzmanı tarafından çöküş olarak tanımlanan süreçten sonra toplulukların tekrar ayağa kalkmaları ve yaşamlarını düzenlemeleri uzun ve zorlu olmuştur. Neolitik Çağ içerisinde alt bir dönem olan Keramik Neolitik Dönem yeniden inşa edilen bir yaşamı ifade etmektedir. Dönemin tanımlanmasında kullanılan materyalin yani çanak çömleğin yapımı ve kullanımı bu dönemde arttığı için tanımlayıcı unsur olarak kullanılmıştır. Aynı zamanda birçok gelişmeyi barındıran bu dönem tarım ve hayvancılığın gerçek anlamda benimsendiği, kaynak kontrolünün sağlandığı, avcılık ve toplayıcılığa ek olarak yaylacılık faaliyetlerinin arttığı, tanımlanabilir kamusal yapıların olduğu, sosyal tabakalaşmanın ve sınıflandırılmanın görüldüğü, hiyerarşik sistemin izlendiği bir dönemdir.¹⁰⁰

Keramik Neolitik dönem kendi içerisinde kültürel gruplara sahiptir. Bu kültürler, gittikçe küçülen ve miktarı azalan vahşi hayvan kemikleri ve ok başları ile avlanmanın son bulduğunu göstermekte, bir yandan da hayvan ve ekin üretimlerinin yükseldiği yeni bir sosyoekonomik sisteme geçildiğini ve bu duruma eşlik eden sembolik sistemlerin varlığını temsil etmektedirler.¹⁰¹

3.2.1.Yarmukian Kültürü

Yarmukian yerleşimi ilk kez 1930 yılında Tel Megiddo'da keşfedilmiştir ancak o dönemde bağımsız bir Neolitik kültür olarak kabul edilmemektedir. Yarmukian kültürü 1940 yılında, M.Stekelis tarafından Sha'ar Hagolan sitesi ile tanıtılmıştır. Stekelis, Yarmuk Nehri yakında bulunan bu yerin eşsiz karakteristik

---

⁹⁹ Rollefson 1993, s.38.

¹⁰⁰ Çiftçi, a.g.e., s.28–9.

¹⁰¹ Estelle Orrelle ve Avi Gopher, "The Pottery Neolithic Period: Questions About Pottery Decoration, Symbolism and Meaning", **Life in Neolithic Farming Communities**, Ed., Ian Kuijt, Kluwer Academic Publishers, USA 2002, s.296.

özellikler taşıyan çakmaktaşı üretim merkezi olduğunu, çömlek ve sanat objelerinin bulunduğunu aktarmıştır. Böylece bu kültür Yarmukian olarak anılmaya başlamıştır.¹⁰²

Yarmukian kültürünün coğrafik boyutları nispeten iyi bilinmektedir. Birçok sitesi yoğun olarak Güney Levant'ın orta kısmında toplanmıştır. Bu da yaklaşık 10.000 km²'lik bir alanı kapsamaktadır. Yarmukian yerleşimleri çeşitli ekosistemlere sahiptir. Kıyı ovaları, vadi dipleri, dağlık bölgeler gibi çeşitli çevresel özellikler gösteren topluluklardır.¹⁰³

Yarmukian kültürüne ait önemli sitelerden biri Sha'ar Hagolan'dır. Ürdün Vadisi'nin merkezinde bulunur. Yarmukian kalıntıları genellikle 1-1,5 m derinlikte alüvyon birikintilerinin altında bulunmaktadır. 1989 – 1990 yılları arasında yapılan kazılarda iyi bir şekilde inşa edilmiş bir konuta ait öğeler keşfedilmiştir. Sitelerden bir diğeri de Munhata'dır. Bu site de aynı şekilde Ürdün Vadisi'nin merkezinde bulunur. Yarmukian kültürüne ait katmanlarda 5 adet yuvarlak yapı, 50 kadar çukur alan, bir adet de mezar ortaya çıkarılmıştır.¹⁰⁴

Hamadiya sitesi de Ürdün Vadisi'nin merkezinde yer alan sitelerden biridir. Munhata'nın 10 km kadar güneyinde yer alır. Tek katmanlı bir sitedir. Kazı raporuna göre; çukur alanlar, ocaklar, fırınlar bulunmuş ancak yapı kalıntısına rastlanılmamıştır. Hazorea sitesi ise Jezreel Vadisi'nde bulunur. Burada bulunan çanak-çömlek kalıntıları Hazorea Kültürü'ne ait olarak tanımlanmıştır. Ancak bunlar tipik Yarmukian kültürüne özgü ürünlerdir. Habashan Sokağı adlı site ise günümüzde Tel Aviv şehrinin merkezinde bulunmaktadır. Bu alanda çanak-çömlekler, çakmaktaşıdan objeler ve figürinler bulunmuştur. Buluntular Sha'ar Hagolan ile benzerlik gösterir. Bu sitenin göstermiş olduğu iki önemli nokta vardır. Birincisi; Yarmukian kültürünün kıyı şeridine dağılacak kadar geniş bir alana yayılmış olmasıdır. Diğeri de, stratigrafik olarak Wadi Rabah kültüründen önce gerçekleşmiş olduğunu göstermiş olmasıdır. Sitelerden bir diğeri de Wadi Muraba'at Mağarası'dır.

---

¹⁰²Yosef Garfinkel, "The Yarmukian Culture in Israel", **Paleorient**, 19/1, 1993, s.115.

¹⁰³J.Vieugue vd., "Pottery Function and Culinary Practices of Yarmukian Societies in the Late 7th Millennium Cal. BC First Results", **Paleorient**, 42/2, 2016, s.99.

¹⁰⁴Garfinkel 1993, s.116-7.

Ürdün Çölü'nde bulunur. Burada da bir kısım Yarmukian kültürüne özgü şekil ve dekorlara sahip çömlekler keşfedilmiştir.¹⁰⁵

Yarmukian çanak-çömlekleri ayırt edilebilen bir forma ve süsleme özelliklerine sahiptir. Çeşitli boyutlarda kâseler, kısa kaideler üzerindeki kâseler, amforalar, boyunlu kavanozlar ve oyuk ağızlı kavanozlar türlerinde ürünleri mevcuttur.¹⁰⁶

Munhata da bulunan çanak çömlekler, dikkat çekici ve eşsiz bir süsleme örneği içerir. Bu yüzden bu kaplar Sha'ra Hagolan Süslemeleri'ne sahip kaplar olarak değerlendirilmektedir. Bu süslemeler üç bölümden oluşur; yatay çizgiler, zikzaklı çizgiler ve çapraz çizgiler.¹⁰⁷

Süslemelerde renk olarak kırmızı arka plan, bej üzerine kırmızı boyamalar ya da ikisinin bir arada yapıldığı ve kazıma motiflerin işlendiği görülmektedir. Kaplarda genellikle biraz açık ve yüzeysel şekiller ile kavisli profilde ya da çok kapalı ve uzun şekiller ile kavisli profildedir.¹⁰⁸ (Resim 9) Dekorasyonda kullanılan motifler arasında kırmızı renkli üçgen ve V motifi de görülmektedir. Bu üçgen görünümü daha önce Avrupa'da Üst Paleolitik dönemde kadın kasık bölgesini resmetmek için kullanılan bir figürdür. Vulvanın yapılışı özellikle M.Ö. 4. yüzyılda, Sümer resim yazılarında yarık üçgen ifadesiyle temsil edilerek kadın manasında kullanılmaktadır. Sıklıkla da kırmızı renk tercih edilerek vulvanın regl halinin temsil edilmeye çalışıldığı yorumlanmıştır.¹⁰⁹

Kilden yapılmış olan Yarmukian çömleklerinin arasında kısmen ezilmiş kalsit, saman, bazalt ve çakmaktaşı bulgularına da rastlanılmıştır. Çömlekleri şekillendirirken de sarmal veya döşeme teknikleri kullanılmıştır.¹¹⁰

Yarmukian kültürüne ait sitelerde zengin bir sanatsal objeler koleksiyonu keşfedilmiştir. Sha'ar Hagolan'da 130 kadar insan biçimli figürin bulunmuştur. (Resim 10) Bu figürinler ya kilden ya da kireçtaşından yapılmıştır. Munhata'da ise

---

¹⁰⁵ Garfinkel 1993, s.117.

¹⁰⁶ Orrele, a.g.m., s.298.

¹⁰⁷ Garfinkel 1993, s.120.

¹⁰⁸ Vieugue, a.g.m., s.99.

¹⁰⁹ Orrele, a.g.m., s.299.

¹¹⁰ Vieugue, a.g.m., s.99.

stratigrafik kazılarda 50'den fazla figürin bulunmuştur. Bunlardan iki düzine kadarı hayvan figürinleri olup, çok sayıda pişmiş kilden objeler de bulunmuştur.¹¹¹ (Resim 11)

Neolitik dönem figürinlerinin kullanım amaçlarında çeşitli farklılıklar vardır. Özellikle hayvan şeklinde biçimlendirilmiş figürinler kendi içerisinde gruplandırılabilir. Bu gruplara ilk örnek olarak saygı, yüceltme objeleri olarak nitelendirilebilecek figürinler verilebilir. Bu figürinler ya tanrıları temsil eder ya da onları yüceltmek adına kullanılan objelerdir. Bazı türleri genellikle ilahi bir çifti tanımlamak için boğa kadın olarak stilize edilmiştir. Boğalar ilahi bir erkek ile kadın tanrıçalarla ilişkili tutulmuştur.¹¹²

Hayvan biçimli figürinlerin kullanım alanlarından biri de çocuk oyuncakları olarak ya da hayvan anatomisinin öğrenilmesi ve onların nasıl avlanacağını kavramak üzerinedir. Esasında yayınlarda etnografik kanıtlar ile figürinlerin didaktik amaçlarla kullanıldığı belirtilmektedir. Bu figürinlerin diğer kullanım alanları ise ayin törenleridir. Ain Ghazal'da büyük ve zengin hayvan biçimli figürin topluluğu bulunmuştur. Burada bulunan çukurlardan birinde 24 hayvan figürinin gizlenmiş olduğu görülmüştür. Diğer çukurlarda da figürinlerin baş kısmını kesmek için yapılmış küçük çakmaktaşıdan bıçakların olduğu görülmüştür. Bu durum figürinlerin sihir uygulamalarında kullanıldığını düşündürmektedir.¹¹³

Silindir şeklinde yapılmış erkek figürinleri de mevcuttur. Ancak bu örneklerin tamamlanmış hali bulunamamıştır. Figürinler sadece başsızdır ya da gövde parçaları bulunmuş haldedir. Vücutlar silindir şeklinde uzatılmış bir formda olup daha sonra bu kısma eller, bacaklar ve cinsel organ eklenmiştir.¹¹⁴

Yarmukian kültürüne ait sitelerden biri olan Beisamoun'da iki mezara ait kalıntılar keşfedilmiştir. Buraya iki bireyin kasıtlı bir şekilde gömüldüğü düşünülmektedir. Bu kişilerden biri yetişkin ve muhtemelen erkek, diğeri de bir

---

¹¹¹ Garfinkel 1993, s.123-4.

¹¹² Michael Freikman, "The Zoomorphic Figurines", **Sha'ar Hagolan**, Printiv, Jerusalem 2010,s.259-60.

¹¹³ Freikman, a.g.m., s.260-1.

¹¹⁴ Garfinkel, 1993, s.124.

çocuktur. İki bireyin de aynı mezara defnedilmesi bu mezarın ikincil türde olabileceğini de göstermektedir.¹¹⁵

Sha'ar Hagolan'da bulunan mezarda bireyin vücuda bükülü pozisyonda, kafatası da bozulmamış halde bulunmuştur. Habashan Sokağı sitesinde ise bir tek bireyin olduğu kafatası dâhil olmak üzere vücudunun çukurluk alan içerisinde bükülü pozisyonda bulunduğu kaydedilir. Munhata'da da bükülü pozisyonda bir iskelet ve beraberinde Yarmukian çömlekleri bulunmuştur. Yarmukian kültürüne ait bu üç site de aynı özellikleri göstermektedir; tekil mezarlar, birincil türde mezarlar, bükülü pozisyon, kafatasının bozulmamış olması, gömülerin yerleşim alanları içerisinde olması, vücutla ilişkilendirilecek bir mezar eşyasının olmayışı.¹¹⁶

3.2.2.Wadi Raba Kültürü

Wadi Raba kültürü, Yarmukian kültüründen sonra, Kalkolitik dönemden önce tarihlendirilen bir dönemi kapsamaktadır. Coğrafi olarak sınırları 10.000 km² lik bir alanı temsil etmektedir.¹¹⁷ Wadi Rabah'ın kültürel malzemeleri doğal tortuların üzerini örtmesiyle yüksek bir düzlük görünümündedir. Bu alan birkaç katlı alüvyon birikintileri, 15.000 yıl önce Lisan Gölü'nün çekilmesi ile de beraber kalan tortuları içermektedir.¹¹⁸

Wadi Raba kültüründen 1958 yılında Kaplan'ın kısa makalesinde Wadi Raba'nın tarih öncesi kazılarına ilişkin yapılan açıklamada yer verilmiştir. Kaplan'ın 40 yıl önce yapılmış olan bu öncü çalışması, bu kültürün henüz küçük bir alana ait kazı ve kısa bir yayımla varlık göstermesini sağlamıştır. Böylece Wadi Raba kültürü, İsrail'de arkeolojik anlamda en esrarengiz kültürlerden biri olmuştur.¹¹⁹

---

¹¹⁵ Danny Rosenberg , “Pavements, Pits and Burials: The Case of Pit 183 at the Early Pottery Neolithic Site of Beisamoun, Northern Israel”, **From Sha'ar Hagolan to Shaaraim Essays in Honor of Prof. Yosef Garfinkel**, Ed., Saar Ganor, Igor Kreimerman, Katharina Streit, Madeleine Mumcuoglu, Israel Exploration Society, Jerusalem 2016, s.52.

¹¹⁶ Garfinkel, 1993, s.127.

¹¹⁷ Orrele, a.g.m., s.297.

¹¹⁸ Hamoudi Khalaily ve Alla Nargorsky, “Tel Hanan: A Site of the Wadi Rabah Culture East of Haifa”, **Atiqot**, S.73, 2013, s.110.

¹¹⁹ Yosef Garfinkel ve Zinovi Matskevich, “Abu Zureiq, a Wadi Rabah Site in the Jezreel Valley: Final Report of the 1962 Excavations”, **Israel Exploration Journal**, 52/2, 2002, s.129.

Tabaqat al-Buma Wadi Ziqlab'ta bulunan Geç Neolitik dönem sitelerinden biridir. Burada küçük bir yerleşime ait kalıntılar bulunmuş olup her biri Geç Neolitik dönem evrelerine ait bir ya da iki konut kalıntlarına rastlanılmıştır. Al-Abaqa ise küçük çaplı kazıların yapıldığı bir site olup Tabaqat al-Buma'ya sadece 600 m uzaklıktadır. Burada bulunan objeler Geç Neolitik ile Erken Bronz Çağı ile ilişkilendirilmiştir.¹²⁰

Wadi Raba kültürüne ait sitelerden biri de Neve-Yam'dır. Site VIII. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir. 1983 – 1995 yılları arasında yapılan kazılarda bölgede taş yapımı mezarlar, kil içerisinde iskelet kalıntıları, çanak çömlek parçaları, çakmaktaşı ve taştan yapılmış objeler, bitki ve hayvan kalıntlarına rastlanılmıştır.¹²¹

Al-Basatin ise 2000 yılında keşfedilmiş olup sadece Geç Neolitik dönem için değil aynı zamanda Erken Bronz I dönemi açısından da önemli bir sitedir. Burada bulunan objelerin özellikleri ve dış görünüşleri bakımından yorumlandığında Wadi Raba kültürü ile ilişkili olduğu görülmektedir. Bu döneme ait sitelerden bir diğeri de Tell Rakan'dır. Site Tabaqat al-Buma'ya 5 km'lik bir mesafede, Wadi Ziqlab kanyonundaki geniş alüvyonel terasın kenarında bulunmaktadır. Bölgede bulunan pınar bugün dahi meyve bahçelerinin sulanması için olanak sağlamaktadır.¹²²

Wadi Raba çanak-çömlek topluluğu ise zengin ve çeşitli olup, Yarmukian kültürüne ait olanlardan morfolojik ve süsleme bakımından farklılık içerir. Yuvarlak, düz ve dik, V şeklinde ya da omurgalı gibi çömlek çeşitleri bulunmaktadır. Cilalanmış parlak kırmızı ve siyah çömlekler bu topluluğun karakteristik özelliklerindendir. Kaideli çanaklar ise genellikle geniş ve ağır tiptedir.¹²³

Geç Neolitik dönem çömlekleri genellikle elle yapılmıştır. Buna rağmen bazıları daha iyi durumdayken bazıları daha kaba ve kötü pişirilmiştir. Bu yüzden parçaları genellikle aşınmıştır. Ürünler genellikle kahverengi, sarı ve somon pembesi

---

¹²⁰ S.Kadowaki vd., "Late Neolithic Settlement In Wadi Ziqlab, Jordan: Al-Basatin", **Paleorient**, 34/1, 2008, s.106-7.

¹²¹ E.Galili vd., "Evidence for a Separate Burial Ground at the Submerged Pottery Neolithic Site of Neve-Yam Israel", **Paleorient**, 35/1, 2009, s.33.

¹²² Kadowaki, a.g.m., s.107.

¹²³ Orrele, a.g.m., s.300.

rengindedir. Çömlek üretiminde ihtiyaç duyulan hammaddelerin her biri bölgede mevcuttur.¹²⁴

Kapalı kaplardan çoğunluğu kavanoz olanların yüzde kırkı Tell Hanan'da bulunmuştur. Çoğunluğu el yapımı olup açık kahverengi kilden yapılmıştır. Küçük ve orta boylu içerikleri mevcuttur. Bu ürünlere ya bir yıkama ile müdahale edildiği ya da basitçe pürüzsüzleştirildiği görülmektedir.¹²⁵ Ürünleri süsleme şekilleri olarak iç içe geçmiş karşı dalgalı çizgiler, çeşitli paralel çizgiler, yarım ay şekilleri ve kabartmalar kullanılmaktadır. Süsleme öğeleri küçüktür ve Yarmukian özelliklerini hatırlatır. Boyalı parçalar çok az baskındır ve genellikle tek veya daha fazla bandın sıklıkla kullanıldığı görülür.¹²⁶

Wadi Raba topluluğuna ait iki tip figürin görülmektedir; insan şekilli figürinler ve hayvan şekilli figürinler. İnsan şekilli figürinler kireçtaşıdan yapılmıştır. Bu figürinlerde gözler çizgilerle temsil edilir. Alt kısımdaki tek çizgi ise kadınların genital bölgesini temsil etmektedir. Bunlar Yarmukian kültürüne ait çakıl figürinleri ile benzer özellikleri göstermektedir. Yarmukian ürünlerinde sadece genital kısmın temsil edilmesi eksiktir. Bulunan bir zoomorfik figürin ise Wadi Raba'da ortaya çıkmıştır. Kilden yapılmıştır. İnce uzun ağız yapısı ile muhtemelen bir köpek olduğunu düşündürmektedir.¹²⁷

Wadi Raba figürinleri şekillerine göre de çeşitli gruplara ayrılmaktadır. Bunlardan biri keman şekilli çakıl taşı figürinidir. Kabaca yapılmış figürinlerdir. Benzer boyutlarda iki kısma ayrılmış, dairesel bir şekle sahiptirler. Bel kısmı yontularak aşındırılmıştır. Diğer tip ise gövde figürinleridir. Bunlar tür olarak keman şekilli figürinlere de benzemektedir. Ancak bu figürinlerin sadece gövdeleri üzerinde omuzları ve başları eklidir, alt kısımları düzdür. Bu figürinlere iki örnek Sheikh Ali ve Teleilat Ghassul'da bulunmuştur.¹²⁸

Bir başka tür ise bazalt sütun figürinlerdir. Bu figürin bazalttan yapılmış olup, küçük buruna ve yanında top şeklinde temsil edilen gözlere sahiptir. Figürin bileme

---

¹²⁴ Kadowaki, a.g.m., s.118.

¹²⁵ Khalaily, a.g.m., s.124.

¹²⁶ Orrele, a.g.m., s.301.

¹²⁷ Garfinkel, 2002, s.162.

¹²⁸ Khalaily, a.g.m., s.124.

yöntemi ile üretilmiştir. Bu tipteki sütunun karşılaştırılabilir örneklerinden biri Golan'da bulunmuştur. Buradaki figürinin boynuzlar ve belirgin özelliklere sahip olduğu görülmüştür. Pandantif adı verilen figürin türü ise kireçtaşıdan yapılmıştır ve başının üzerinde iki deliğe sahiptir. Bu nesneler yaklaşık 5.5 cm uzunluğunda ve 1.2 cm kalınlığındadır. Şekillendirmek için bilenmiş ve kesilmiş, yüzeyleri de aşındırılmış ve düzgünleştirilmiştir.¹²⁹

Wadi Rabah sitesinin güneyinin bir kısmında yoğun bir durumda olan 10 adet mezar alanı tespit edilmiştir. Bu mezarlardan ikisi “kapalı kutu mezarı”dır. Oval şekilde olan taş yapı çıplak taşlardan oluşmuş ve birkaç ince uzun çıplak döşemelerle kapatılmıştır. Dört tanesi ise açık kutu mezarlardır. Mezar dikdörtgen biçiminde veya ovaldir. İskeletin çevresi çıplak taşlarla döşelidir. Diğer ikisi ise taş mezarlardır. İskeletin üzerinde kilin içerisine yerleştirilmiş birkaç taş bulunur. Son iki tanesi ise çukur mezar şeklindedir. Kilden çukur içerisine herhangi bir mezar yapısı veya taş olmadan yapılan mezar türüdür. Wadi Raba mezarları güney bölgede 40 x 70 m lik bir alana yayılmıştır. Çoğu nispeten küçük bir alana (30 x 25 m) sıkıştırılmıştır. H6 mezarından 3-4 yaşlarında bir çocuk ve bazı kafatası kemikleri bulunan yetişkin bir kadın bulunmuştur. Yedi mezardaki gömülerin doğu-batı ekseninde bulunduğu, H6 ve H7 mezarlarının ise kuzey-güney eksenli olduğu görülmüştür. Bu eksen H15 adlı çukur mezarda ise tanımlanamamıştır.¹³⁰

4.Kalkolitik Dönem

Genel olarak Kalkolitik dönemin tanımı ve bu dönemi oluşturan Levant'taki kültürel varlıklar özellikle oybirliği ile kabul edilmemiştir. Paleolitik, Epipaleolitik, Neolitik gibi kronolojik terimler tanımlanabilirken Kalkolitik dönemi açıkça tanımlama girişimlerinin nadir olduğu söylenebilir. Boyalı çanak çömlek ve/veya bakır görünümüyle nitelenen Kalkolitik dönemin M.Ö. 5500'lerde Halaf kültürü ile beraber Yakın Doğu'da başladığı düşünülmektedir.¹³¹

---

¹²⁹ Khalaily, a.g.m., s.127.

¹³⁰ Galili, 2009, a.g.m., s.36 – 39.

¹³¹ Isaac Gilead, “The Chalcolithic Period In The Levant”, **Journal Of World Prehistory**, C.2, S.4, 1988, s.399.

Halaf Kültürü, Yakın Doğu'nun en gelişmiş boyalı çömlekçilik geleneğine sahip kültürlerinden biridir. Adını Suriye-Türkiye sınırındaki Res'ül-Ayn yakınında bulunan Halaf höyüğünden (Tell Halaf) alan bu Kalkolitik kültürün ana vatanının batıda Fırat'ın kollarından Belih ve Habur vadileriyle, doğuda Musul'un kuzeyindeki Dicle havzası arasındaki sahada olduğu anlaşılmaktadır.¹³² Bu kültürün etkileri M.Ö.4000 yıllarında Levant'ın kuzey kısımlarında da hissedilmeye başlanmıştır. Bu nedenle Levant Kalkolitik döneminin 4.bin yılda başladığı kabul edilebilir.¹³³

4.1.Ghassulian Kültürü

Kalkolitik dönemin en önemli sitelerinden biri olan Ghassulian kültürü ismini Teleilat Ghassul isimli siteden almaktadır. Ortaya çıkarılışı 1930 yılında Neuville ve 1932 yılında Albright tarafından gerçekleştirilmiştir. Ghassulian ürünleri çoğunlukla iyi bilinen türdedir. V şekilli kâseler, külahlar, yayıklar, dar sırtlı orak bıçaklar, mikrolitler, bazalt kâseler, bakır eserler, geniş oda mimarisi ve site dışı topluluk mezarları bu kültürün karakteristik özellikleridir. Coğrafi olarak sınırları ise Güney Levant'ta çoğunlukla Kuzey Negev'de, Ölü Deniz havzası, Ürdün Vadisi bölgesindedir.¹³⁴

Mimari planı en iyi bilinen yerleşimlerden biri Tell I 4.evresidir. Düzensiz sokaklara sahip olmakla birlikte çevreye kısa bir bakış atıldığında ortak bir merkezin etrafında çevrelenmiş yapılar görülmektedir. Tell 3 4A ve 4B evresinde ise sadece birkaç duvar kalıntısı ve silolar görülmektedir. Çok sayıda büyük odalara sahip oldukları anlaşılmaktadır. Siloların taş, tuğla veya kil kaplı oldukları görülmüştür. Yarı dairesel çöplük alanların karşısına ise duvar inşa edildiği ve siloların olduğu kısımdan izole edildiği anlaşılmıştır.¹³⁵

Ghassulian kültürüne ait önemli yapılardan birisi de Ein Gede Tapınağı'dır. Ein Gede, Ölü Deniz'in batı kıyısında, Yahudiye Çölü platosunda yer almaktadır. Bu kutsal kompleks birbirine bağlı dört yapıyı içermektedir. Tüm yapıların alt kısmı

¹³²Veli Sevin, **Anadolu Arkeolojisi**, Der Yayınları, İstanbul, 2002, s.90

¹³³Gilead, a.g.m., s.399.

¹³⁴Isaac Gilead, "Chalcolithic Culture History Ghassulian and Other Entities In The Southern Levant" **Culture, Chronology and Chalcolithic**, Ed., J.L.Lovell ve Y.M.Rowan, Oxbow Books, 2011, s.19.

¹³⁵Edward B.Banning, "House, Households and Changing Society In The Late Neolithic And Chalcolithic Of The Southern Levant", **Paleorient**, C.36, S.1, s.66 – 67.

taştan inşa edilerek doğal yüzeyin üzerine kurulmuştur. Üst duvarların bir kısmı da kerpiç ile tamamlanmıştır. Çatı ise muhtemelen tahtaya tutturulmuş sazlar, dallar ve palmye yaprakları ile oluşturulmuştur. İlk yapı ana giriş kapısıdır. Bir iç ve bir dış olmak üzere iki girişlidir. Tapınağın merkez avlusu bu kısımda bulunur. İkinci yapıya geçiş bir geçitle sağlanmaktadır. Tek bir girişi mevcut olup kapısı bulunmamaktadır. Lateral oda olarak adlandırılan üçüncü yapı muhtemelen rahipler tarafından kullanılan bir depo görevi görmektedir. Dördüncü yapı en büyüğü ve en önemlisi olarak kutsal alanın kendisi olup dikdörtgen bir salon görünümündedir. Ahşap kapı karşısında dairesel bir sunak yer almaktadır ve kenarları taş bloklarla çevrelenmiştir. Sunak külle dolu olarak bulunmuştur; bazıları hayvan kemikleri olmak üzere bir de kil boğa figürini tespit edilmiştir.¹³⁶

Ghassulian kültürüne ait çanak çömlek türlerini bu kültüre ait sitelerden olan Horbat Zur sitesine bakarak örneklemek mümkündür. Bu sitede bulunan V şekilli çanakların Ghassulian topluluklarının standart bir kabı olduğu düşünülmektedir. Çanakların çapları ise 8 ila 20 cm arasında değişmektedir. Daha geniş türdeki çanaklar ise 36 ila 50 cm genişliğinde olup Gilat'takilere benzerdir. Bu çanak tipi V şekilli çanaklardan daha az sıklıkla bulunmaktadır. Ayrıca bu tip çanaklar her birinin farklı tekniklerle üretilmiş olduğu izlenimi vermektedir. Bir diğer çanak türü de açık ağız kenarlı olanlardır. Bu çanaklar sığ olup geniş ve kalın bir yapıya sahiptir. Çapı 26 ile 50 cm aralığındadır. Çömlek tipleri ise çeşitlidir. Küçük oyuk ağızlı çömlekler, boyunları olmayan ve öncelikli olarak pişirme ve muhtemelen depolama amacıyla kullanılmakta olan çömleklerdir. Küçük tipte olanları 10 ila 26 cm çapındadır. Bu küçük yapıları çömleklerin diğerlerinden farklı bir amaçla kullanıldığı düşünülmektedir. Oyuk ağızlı çömlekler olarak sınıflandırılacak grupta ise 26 ile 40 cm arasındaki çapa sahiptirler. Bu çömlekler nispeten daha büyüktür. Boyunlu çömlekler ise kendi içerisinde yüksek ve düşük boyunlu olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Yüksek boyunlu çömlekler 25 ile 30 cm arasındadır. Yuvarlanmış veya kare şeklinde kenarlara sahiptir. Düşük boyunlu çömlekler ise 15 – 20 cm

---

¹³⁶David Ussishkin, "The Chalcolithic Temple In Ein Gedi", *Near Eastern Archaeology*, C.1, S.77, 201, s.16 – 17.

aralığındadır. Bu tür çömleklerinde depolama amacıyla kullanıldığı düşünülmektedir.¹³⁷

Ghassulian ölü gömme geleneklerinden biri olarak mağara mezarları önemli yer tutmaktadır. Güney Horvat Qarqar sitesinde bulunan mezar mağaralarında dikdörtgen tabanlı ve yuvarlatılmış köşeleri olan oval bir gömü teknesi bulunmuştur. Haznede düşük ağız kenarlı küçük bir açıklık bulunmaktadır. Kap genel olarak bir tür ayakkabıya benzemekte olup Fransızca'da sabot olarak bilinmektedir. Mağara 5'te bulunan kabın açık sarı astar ile kaplanmış ve birçok küçük parçaya bölünmüş halde bulunmuştur. Mağara 14'teki kap ise daha büyüktür ve aynı şekilde sarı bir astara sahiptir. Bu kaplar kötü korunmuş olmasına rağmen içerisinde insan kemik kalıntıları bulunmuştur. Kapların ikincil tür mezar kapları olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Mağara 14'te bulunan kap yetişkin kemikleri içerek kadar büyük iken (57 cm), Mağara 5'teki küçük olanı ise (32 cm) muhtemelen çocuklar için kullanılmıştır.¹³⁸

4.2.Golan Kültürü

Golan Tepeleri'ndeki Kalkolitik döneme tarihlendirilen alanda Ghassulian kültüründen farklı olarak farklı seramik repertuarına sahip olması ve mimarideki farklı özellikleri ile anılmaktadır. İki kültür arasındaki diğer bir net fark ise dekorasyonda kırmızı pigmentlerin kullanılmasıdır.¹³⁹

Golan yapıları zincir binaları ve geniş tipli evleri ile anılmaktadır. (Resim 12) Bu inşaat olgusu, genişletilmiş aile üyelerinin yan yana yaşamalarını ve binaya ihtiyaç duymaları halinde çatılı bir alan eklemelerini sağlamıştır. Ancak bu zincirleme evlerin sayısı hiçbir zaman üst üste altı yapıyı geçmemiştir. Esasında geniş bir aileye ev sahipliği yapan çok sayıda odadan oluşan bir binaya sahip olma

---

¹³⁷Anna Eirikh-Rose vd, "Horbat Zur Burial and Non Burial Caves in the Ghassulian Chalcolithic and Early Bronze Age at the Haelah Valley", **Journal of the Israel Prehistoric Society**, S.47, 2017, 182 – 190.

¹³⁸Naama Scheftelowitz vd., "The Clog-Shaped Vessel And The Tray New Ghassulian Pottery Types", **Israel Exploration Journal**, C.63, S.2, 2013, s.122 – 124.

¹³⁹Gilead, 2011, s.14.

fikri diğer sitelerde de tasdik edilmiştir. Bu tür bir evin aynı ailenin üyeleri arasındaki sosyal ve ekonomik ilişkileri yansıttığı ileri sürülmektedir.¹⁴⁰

Golan sitesine ait birkaç farklı türde çömlek görmek mümkündür. Bunlar; geniş ve tek kulplu olanlar, halat dekorlu olanlar, küçük çanaklar ve kupalardır. Çanaklar dalgalı, bir ya da çok sayıda çizgilerle dekore edilmiştir. Çömlekleri de geniş ve küçük olmak üzere iki gruba toplamak mümkündür. Bazı çömleklerin dalgalı çizgiler, delinmiş noktalar ve eğik çizgilerle süslenmiş olduğu görülür. Ayrıca sade veya bezemesiz delikli çömleklere de rastlanmıştır. Geniş çömlekler ise süslü kulp tipleri ile karakterize edilmektedir.¹⁴¹

Bu kültüre ait ikincil tür mezarlarda çok sayıda obje bulunmuştur. V şekilli çanaklar, gömü çömlekleri, pencere benzeri açıklıkları olan çanaklar, kadehler bunlardan bazılarıdır. Bulunan dikdörtgen şekilli kutuların şimdiye dek örneği bilinmeyen üçgen şekilli kapakları mevcuttur. Kapağın düz üçgen cephesi genellikle doğal boyalarla boyanmış sembolik yüzlerle dekore edilmiştir. Bunların hepsi sadece Golan kültürüne ait olan Peqin Mağarası'nda ortaya çıkarılmış olan yeniliklerdir.¹⁴²

---

¹⁴⁰Zedian A.Kafafi, "The Chalcolithic Period in the Golan Heights A Regional or Local Culture", **Paleorient**, C.36, S.1, s.143.

¹⁴¹A.g.m., s.146 – 148.

¹⁴²Dror Segal vd., "Dating A Chalcolithic Burial Cave In Peqi'in Upper Galilee Israel", **Radiocarbon**, C.40, S.2, 1998, 707.

II. BÖLÜM – TUNÇ ÇAĞI'NDA LEVANT

1.1. Erken Tunç Çağı

Erken Tunç Çağı yaklaşık olarak M.Ö. 3600 ila 2000 yılları arasına tarihlendirilmektedir. Bu dönem Levant'ta sosyal değişimlerin yaşandığı, kent ve kasaba merkezlerinin geliştiği bir dönem olarak ifade edilmektedir.¹⁴³ Kalkolitik toplumların yıkılmasından sonra yeni topluluklar olan çobanlar ve çiftçiler bölgeye yerleşmiş ve Akdeniz tarımını uygulamaya başlamış ve yeni bölgesel seramik gelenekleri yaygınlaşmaya başlamıştır. Tarım temelli köy ekonomisi ile birlikte gelişmekte olan toplum ekonomik uzmanlaşma ve kültürel gelişmeyi beraberinde getirmiştir.¹⁴⁴

Ürdün Vadisi sitelerinde Erken Tunç döneminin birçok fazının yaşandığı görülmektedir. Örneğin Tell 'Umm Hammad al-Sharqi sitesinde Erken Tunç Çağı'nın uzun bir dönemini kapsayan 16 yapı evresi burada tanımlanmıştır. Genellikle Ürdün Vadisi'ndeki mimari kalıntılar uzun vadeli veya kalıcı yerleşimleri göstermemektedir. Genelde evler dikdörtgendir ve zaman zaman kireçtaşı, bazalt ve kerpiçten inşa edilmiştir. Açık alanlar arasında depolama çukurları ve alet ve seramik üretimi için diğer tesisler bulunmaktadır.¹⁴⁵

Khirbet ez-Zeraqon sitesi kazıları neticesinde kutsal bir bölgeye yakın olan kısmen açığa çıkarılmış bir yapı kompleksi bulunmuştur. Dikkat çekici bir kalitede inşa edilmiş olup bazı odaları depolama amacıyla kullanılmıştır. Ancak bu yapı mimari bir birliğe sahip olmayıp, her biri ayrı inşa edilmiş iki yapıya daha sonra küçük ve kötü bir şekilde eklenen odalardan oluşmuştur. En azından başlangıçta bunun bir kamu binası olduğu anlaşılmaktadır ancak henüz saray olarak kabul edilebilecek bir görünüme sahip değildir.¹⁴⁶

¹⁴³Thomas A.Levy vd., "Early Bronze Age Metallurgy A Newly Discovered Copper Manufactory In Southern Jordan", **Antiquity**, 2002, S.76, s.425.

¹⁴⁴Maura Sala, "Sanctuaries Temples And Cult Places In Early Bronze I Southern Levant", **Vicino&Medio Oriente**, 2011, S.15, s.1 – 2.

¹⁴⁵Moawiyah M.İbrahim, "The Jordan Valley During The Early Bronze Age", **Archaeological Studies Leiden University**, S.19, 2009, s.85 – 86.

¹⁴⁶Pierre de Miroschedji, "Early Bronze Age Palaces In Southern Levant" **Ancient Egyptian and Ancient Near Eastern Palaces**, Ed., M.Bietak, P.Matthiae, S.Prell, Harrassowitz Verlag 2019, s.163.

Jebel Muawawq köyü Güney Levant'ın en büyük Erken Tunç dönemi sitelerinden biridir. Sığınak köyün batı kısmında yer alır. Yerleşimi çevreleyen sınır duvarlarının yanında, mafsallı tören kompleksi bulunmaktadır. Dikdörtgen bir çitle çevrili olup anıtsal taş girişleri kuzey-doğu eksenindedir. Üç ana salonu ve beş odası mevcuttur. Tapınak avlunun güneydoğu tarafında olup kabaca dikdörtgen biçimindedir (12.7 m uzunluğunda, 3.30 m genişliğinde). Jebel Muawawq'ın mafsallı kompleksinin bir sığınak olarak tanımlanması, hem mimari özellikleri hem de karakteristik özellikleri ile çağdaşı evlerden farklıdır. Ürünlerindeki ağaç ve yılan gibi süslemeler, yaşam ve doğurganlık ya da ölüm ve diriliş gibi semboller (Resim 13) bu bileşiğin dini hedefini daha da desteklemiştir.¹⁴⁷

Eriha Sarayı G adı verilen yapı L.Nigro tarafından tanımlanmıştır. İnşaat kalitesi çok iyi olmasına rağmen anıtsal değildir ve belirli mimari özellikleri yansıtan bir bina olmaktan uzaktır. Tek bir bina kompleksi için de çok az mimari homojenlik göstermektedir.¹⁴⁸ Tell es-Sultan sitesinde ise Erken Tunç IB aşamasına geçiş dikdörtgen evlerin ve büyük apsisli binaların yapımı ile işaretlenmiştir. Güney-batı, kuzey-doğu yönünde uzanan bir caddenin yapımı gerçekleştirilmiş ve kuzey-güney teras duvarının yeniden inşası ile tapınak terasını sınırlayan doğu-batı sınır duvarı oluşturulmuştur. Bu yeniden yapılanma dini bileşime daha kesin bir plan kazandırmıştır.¹⁴⁹

Erken Tunç Çağı mimari özelliklerine bakıldığında bir köy kültüründen kasaba kültürüne geçişin yaşandığı açıkça anlaşılmaktadır. Anıtsal mimari özellikleri ile saray ve tapınak yapıları ortaya çıkmış, toplumda ekonomik ve sosyal bir dönüşüm gerçekleştirilmiştir. Dini merkezlerin şehrin odak noktası haline gelmesi ile beraber yeni bir düzenin de temellerinin atıldığı görülmektedir.

Erken Tunç Çağı dönemi alet üretimine gelindiğinde ise çeşitliliğin hakim olduğu görülür. Delikli aletler ve diskler kalkolitik toplumlarda ortaya çıkıp tüm bölgelere yayılmıştır. Bu araçların işçiliği genelde dikkat çekicidir. Aletleri kırmadan delikleri açmak belirli bir beceri gerektirmektedir. İki yüzeyli aletler ise resmi

---

¹⁴⁷Sala, a.g.m., s.6 – 7.

¹⁴⁸Miroschedji, a.g.m., s.164.

¹⁴⁹Sala, a.g.m., s.10 – 11.

Ghassulian araç tipleridir. Çakmaktaşıdan üretilen iki yüzeyli aletlere ek olarak Ghassulian topluluğu bakırdan çift yüzeyli aletler üretmeyi de başarmışlardır. Çakmaktaşıdan üretilen çift yüzeyli aletlerin ahşap işçiliği ve diğer işlerde kullanıldığı, metalik olanların ise ritüel nesneleri olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Örneğin Nahal Mishmar'da bulunanların pratik olarak kullanılamayacak derecede ince veya uzun oldukları görülmektedir. Erken Tunç döneminde artık çakmaktaşıdan üretilen çift yüzeyli aletler ortadan kalkar. Artık neredeyse tamamı bakırdan üretilmektedir. Ancak bakır baltaların bu dönemde muhtemel olmadığı, tıpkı Ghassulian topluluklarında olduğu gibi törensel amaçlarla kullanıldığı düşünülmektedir.¹⁵⁰ Ancak Erken Tunç döneminin tamamında metal baltalar görülmekte ve dört ana gruba ayrılmaktadır; basit tip, hilal tipi, pencere tipi ve çapa türüdür. Basit şekilli baltalar açık döküm tekniği ile yapılmış olup tavlama ve çekiçleme ile şekillendirilmiş ve ahşap bir sap eklenmiştir. Basit tip baltalar da kendi içerisinde üç gruba ayrılır. İlk olarak uzun tipli basit baltaların erken dönemde görüldüğü ve Erken Tunç I-III döneminde yaygın olarak kullanıldığı bilinmektedir. Diğer tür olan fan şekilli basit baltaların ise Erken Tunç II-III döneminde yaygın şekilde kullanıldığı, son olarak geniş tipli basit baltalarında Erken Tunç III-IV döneminde kullanıldığı bilinmektedir.¹⁵¹

Hilal şekilli baltalar ise Erken Tunç III döneminde ortaya çıkmıştır. Genellikle çift kalıp kullanılarak yapılmıştır. Örneklerini Tell es-Sultan/Eriha'da görmek mümkündür. Erken Tunç IVB'nin son aşamasında pencere tipli baltalar ortaya çıkmıştır. Hilal biçimli baltalara benzer ancak soketli oyukta iki delik bırakılmıştır. Bu tür baltalar Orta Tunç Çağı'nda daha da gelişerek yaygınlaşacaktır. Deliklerinin daha küçük olacağı, daha uzun bir bıçağa sahip olarak ördek gagası şeklini alacaktır. Bu dönemde ise sembolik amaçlı kullanıldığı düşünülmektedir. Çapa tipli baltalara ait örnekler Biblos'ta, Kfar Malek'te ve Beit Ulla'da bulunmuştur. Dövüldükten ve tavlandıktan sonra muhtemelen kapalı kalıplara

---

¹⁵⁰J.Vardi ve I.Gilead, "Chalcolithic Early Bronze Age I Transition In The Southern Levant The Lithic Perspective", **Paleorient**, C.39, S.1, s.112 – 113.

¹⁵¹Daria Montanari, "Metal Weapons In The Southern Levant During The Early Bronze Age An Overview" **Copper And Trade In The South Eastern Mediterranean**, Ed., Karolina Rosiriska-Balik vd., Archaeopress, 2015, s.67.

dökülmüştür. Ahşap bir sapa sahip olup, üç hilal bıçağından oluşur. Bunlardan biri ahşap sapı barındırmak için soketlenmiştir.¹⁵² (Resim 14)

Bıçak teknolojisine gelindiğinde ise Kenani bıçak endüstrisi Erken Tunç IA çakmaktaşı aletlerinin bir tezahürü olarak ortaya çıkmıştır. Bu bıçaklar metrik ve materyal olarak Ghassulian orak bıçaklarından tamamen farklıdır. Bölgesel farklılıklar olmasına rağmen her zaman iyi kalitede üretilmişlerdir. Keskin kenarlar bu aletlerin avantajlarını arttırmıştır. Kenani bıçaklar yine Kalkolitik bıçaklardan genellikle daha geniş ve daha kalındır. Ortaya çıkış tarihleri hakkında net bir bilgi olmasa da Ghassulian sonra Erken Tunç IA dönemine ait olduğu düşünülmektedir.¹⁵³ Ancak bu teknolojinin Anadolu’da, Mezopotamya’da ve hatta İran’da bilindiği anlaşılmıştır.¹⁵⁴

Bir diğer alet grubu da metal kamalardır. Kamalar uzunluklarına göre iki türe ayrılmaktadır; kısa ve uzun kamalar. İlk grup 18 cm e ulaşan bir uzunluğa sahiptir. İkinci grup ise 20 cm kadar uzunluktadır. Kısa kamalara ait 130 örnek bulunmuştur. Uzun kamalar da bu sayı 99 kadardır.¹⁵⁵

Menzilli silahlar uzak mesafedeki hedefleri ele geçirmeye yönelik araçlardır. Bu dönemde kullanılan bu hedefe yönelik silahlar ise mızrak ve kargılardır. Metal mızrak uçları ilk olarak Erken Tunç Çağı’nda Güney Levant’ta ortaya çıkarılmıştır. Kalkolitik döneme ait mızrak uçları ise bilinmemektedir. (Resim 15) Kargılar da ilk kez Erken Tunç Çağı IV evresinde ortaya çıkarılmıştır. Örneklerine yine Güney Levant’ta rastlamak mümkündür. Çoğunluğu bakırdan yapılmıştır. Basit tipte ve yaprak şeklinde olmak üzere iki ana türdedir.¹⁵⁶

Çanak-çömlek üretimine bakıldığında dönemin genel olarak çoğu ürünü el yapımı veya kalıp dökümü ile ortaya çıkarıldığı görülür. Sadece bir kısmı da çark üretimi ile meydana gelmiştir. Tanınan tüm şekiller üç ana faktöre göre fonksiyonel

¹⁵²Montanari, a.g.m., s.68.

¹⁵³Vardi ve Gilead, a.g.m., s.116 – 117.

¹⁵⁴Ianir Milevski, “The Exchange Of Flint Tools In The Southern Levant During The Early Bronze Age”, **Lithic Technology**, C.38, S.3, s.203.

¹⁵⁵Montanari, a.g.m., s.70.

¹⁵⁶A.g.m., s.70 – 74.

sınıflara ayrılmıştır; şekil, materyal ve üretim süreci.¹⁵⁷ Erken Tunç dönemi çanak çömlek ürünleri Ürdün Vadisi'nin tamamında ve bölgenin yüksek tepelerinde görülmektedir. Dönemin en yaygın ürününü gri açıkli çömlek tipi oluşturmaktadır.¹⁵⁸ Çoğu örnekte ince biçimi, simetrik ve cila kalitesinin yüksek olması sebebiyle son derece pürüzsüz bir özellik gösteren gri açıkli çömlekler dokunulduğunda da cam gibi bir hissiyat vermektedir. Bu sebeple bu ürünlerin prestij amacıyla kullanılan lüks öğeler olduğu düşünülür.¹⁵⁹

Diğer yaygın çömleklerden biri de kırmızı açıkli çömleklerdir. Bu çömleklerin demir oksit bakımından zengin olan kuzey bölgelerinde daha yaygın olduğu görülür. Farklı renkler üretmek için önlemler alındığı durumların haricinde turuncu, sarı, kahverengi ve kırmızı renklerde ortaya çıkmakta ve bu renkler de arkeolojik literatürde kırmızı olarak adlandırılmaktadır.¹⁶⁰

Abydos çömlekleri adını alan diğer bir grup ürün ise Mısır'a ithal edilen sürahilerdir.¹⁶¹ Bu sürahiler Mısır'da tanımlandıkları bölgenin adını almış ancak ilk kez eski İsrail/Filistin bölgesinde üretilmiştir. Görüldükleri zaman dilimi Erken Tunç Çağı II. ve III. evreleri arasındadır. Ürün çömlek fırınında pişirilmeden önce çömlekçi sürahiyi sıvı bir kil çözeltisine yatırmakta sonuçta ince kırmızı boya benzeri bir tabaka ile kaplanmaktadır. Ardından parlaklık vermesi amacıyla da cilalanmıştır.¹⁶² (Resim 16)

Pijama stiline sahip çömlekler olarak adlandırılan kaplar ise ağır ve parlak beyaz bir tabaka ile kaplı olup dikey çizgilerle boyanmıştır. Ürünün adlandırılması dikey çizgilerin pijama görünümünü andırması sebebiyledir. (Resim 17) Teknik

---

¹⁵⁷Eloisa Casadei, "Linking The River And The Desert The Early Bronze Age I Pottery Assemblage Of The Wadi Zarqa Region", Proceedings Of The 10th International Congress On The Archaeology Of The Ancient Near East, Harrassowitz Verlag 2018, s.289.

¹⁵⁸M.İbrahim, a.g.m., s.86.

¹⁵⁹Eliot Braun, "On Some South Levantine Early Bronze Age Ceramic Wares And Styles", **Palestine Exploration Quaterly**, S.144, 2012, s.5.

¹⁶⁰A.g.m., s.11.

¹⁶¹İbrahim, a.g.m., s.89.

¹⁶²<http://archaeologicalmuseum.jhu.edu/the-collection/object-stories/levantine-pottery-at-the-museum/abydos-ware-juglet/>Erişim Tarihi: 03.12.2019

genel olarak küçük ve orta boy çömleklere uygulanmıştır. Bu ürüne ait örnekler çoğunlukla Erken Tunç I ve Erken Tunç II döneminin erken evrelerine aittir.¹⁶³

Erken Tunç Çağı dönemine ait açığa çıkarılan ürünlerden bir diğeri de kandildir. Dört kenarı kıvrımlı kâseye benzer biçimde olan bu kap, lambanın fitilleri için dört ağza sahiptir. Bu ağzların her birinin de alevlerden dolayı karardığı görülür. (Resim 18) Tunç ve Demir Çağ boyunca kandiller sürekli morfolojik bir evrim gösterir ancak hemen hemen tüm dönemlerde sadece bir oluk ağzı olduğu görülür.¹⁶⁴

Son olarak yaygın olarak kullanılan ürünlerden bir diğeri de sepet tarzı boyamaya sahip çanak çömleklerdir. Açık renk üzerine eşit ince kırmızı çizgiler yapılarak bir dokunmuş sepet görünümü kazandırılan bu farklı dekoratif süsleme daha çok küçük ve orta büyüklükteki kaplara uygulanmaktadır. (Resim 19) Bu süsleme tarzına sahip ürünlerin Mısır'a da ihraç edildiği bilinmektedir.¹⁶⁵

Erken Tunç Çağı dönemine ait mezar geleneklerine bakıldığında ise insanların ölümlerini bazen hala doğal kireçtaşından mağaralara bıraktıkları görülmektedir. En sık karşılaşılan kesme taş mezarlar ise daha yumuşak malzemelerden yontularak hazırlanmıştır. Bunlar marn, traverten veya pekiştirilmiş alüvyon, kurkar ve tebeşir olabilir. Bu mezarlar genellikle düzensiz olmalarına rağmen yuvarlak veya oval olma eğilimindedir. En ayrıntılı Erken Tunç dönemi mezarlarından birisi ise tebeşir duvarlı Megiddo Mezarı'dır.¹⁶⁶ (Resim 20)

Erken Tunç I dönemine ait statü veya servet farklılaşması için mezar alanlarında çok az kanıt vardır. Aşırı derecede zenginlik ihtiva eden mezarlar olmayıp sadece daha fazla gömülü birey ve dolayısıyla daha fazla mezar ürünlerini görmek mümkündür. Özellikle Eriha ve Kuzey Tell el Farah mezarları bu duruma iyi birer örnektir. Özel mezar ürünleri arasında Ein Hanatziv'de rastlanan altın bir küpe veya Tell el Farah'ta gümüş bir bardak mevcuttur. Megiddo, Azor gibi sitelerin mezar alanlarında bulunan hançerler gömünün bir savaşçı veya lider olduğunu

¹⁶³Braun, a.g.m., s.14.

¹⁶⁴<http://archaeologicalmuseum.jhu.edu/the-collection/object-stories/levantine-pottery-at-the-museum/early-bronze-age-oil-lamp-2/>Erişim Tarihi: 03.12.2019

¹⁶⁵Braun, a.g.m., s.13.

¹⁶⁶David Ilan, "Mortuary Practices In Early Bronze Age Canaan", **Near Eastern Archaeology**, C.65, S.2, 2002, s.93.

düşündürmektedir. Bu dönemde hayvan kemikleri ise cenaze törenleri için kullanılan kesin bir bileşen olmamıştır. Erken Tunç II ve III dönemlerinde mezarlarda bulunan çanak çömlekler sürahilerin daha fazla görülmesi dışında I. dönem ile aynı özellikler gösterir. Mezarlarda genellikle aynılık ve tekdüzelik hakimdir. Eriha ve Bab edh-Dhra döneme ait örneklerin erişilebildiği noktalaradır.¹⁶⁷

1.2.Orta Tunç Çağı

Orta Tunç Çağı dönemi boyunca büyük ölçüde yoğun yerleşim yerleri ve bu yerleşim bölgelerinde yoğun faaliyetler görülmeye başlanmıştır. Bu dönemde görülen eşsiz refah ve büyüme Eski Yakın Doğu'nun neredeyse tamamında görülen bir durumdur. Bu gelişmelerin arkasındaki önemli bir faktör bu dönemde gerçekleşen farklı gruplar arasında sağlanan yoğun bağlantılardır. Bu durumun temelinde yatan diğer bir yön ise Ürdün Vadisi'nin güneyde Afrika ve kuzeyde Avrasya arasında bir köprü görevi görmüş olmasıdır. Bu elverişli ortam bölgeler arası kültürel bağlantıların gerçekleşmesine zemin hazırlamıştır.¹⁶⁸

Orta Tunç Çağı'nın erken dönemlerinde yeni başlayan kentsel süreçlere dair ipuçları görülmeye başlanmıştır. Tel Kinrot, Munhata, Gesher, Rehov, Tell el-Hayyat gibi isimler Orta Tunç Çağı'nı simgeleyen bazı sitelerdir. Bu döneme ait en göze çarpan örneklerinden biri ise Hazor sitesidir. Geniş surlarla yerleşim yerinin genişletildiği, kamu binalarının mevcut olduğu ve sadece Ürdün Vadisi'nin değil tüm Güney Levant'ın en büyük sitelerinden biri olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶⁹

Orta Tunç Çağı'nın çanak-çömlek geleneği dönemin fazlarına göre çeşitli gruplarda incelenebilir. Erken-Orta Tunç I dönemiyle karakterize edilen ürünler; bezemesiz, kaba, kalın duvarlı, açık kaseler ve bodur, düz tabanlı kulpsuz çömlekler ve sürahilerdir. Orta-Orta Tunç I ile temsil edilen ürünlerin de belirli ortak özellikleri olduğu görülür. Örneğin artık seramik üretiminde farklı tekniklerin kullanılması ile beraber kaliteli üretimin arttığı görülmektedir. Levant Boyalı Ürün geleneği ise dekorasyonda daha sık uygulanmaktadır. Geç-Orta Tunç I/ Erken-Orta Tunç II dönemlerinde görülen ürünler ve özellikleri ise şöyledir; düz boyunlu, kapalı

¹⁶⁷Ilan, a.g.m., s.96 – 97.

¹⁶⁸Aren M. Maeir, *In The Midst Of The Jordan*, OAW, 2008, s.11.

¹⁶⁹A.g.e., s.145.

omurgalı kaseler, tunç çağının sonraki aşamalarında daha yaygın olarak görülen açık omurgalı kaselerin erken görünümü, Kıbrıs mallarının veya taklitlerinin Ürdün Vadisi'ndeki en erken görünümü.¹⁷⁰

Erken-Orta Tunç II dönemi çanak çömleklerinde I. dönem görülen karakteristik özellikler kaybolmuş, açık kaseler daha yaygın hale gelmiştir. Eriha kadehleri veya ayaklı vazolar olarak anılan ürünler görülmeye başlamıştır. Monokrom Krem Boyalı Ürünler Levant Boyalı Ürünlerinin yerini almıştır. Orta-Geç Orta Tunç II döneminde dairesel ağızlı yuvarlak kaplar sıklıkla kullanılmaya başlanmıştır. Erken Orta Tunç III dönemi açık omurgalı kaselerin ve silindirik sürahilerin artış gösterdiği bir dönemdir. Geç Orta Tunç III döneminde de piriform sürahilerin yerini artık tamamen silindirik sürahiler almıştır. Dairesel ağızlı yuvarlak kaplar ve omurgalı kaplar da gözden düşmüş durumdadır.¹⁷¹

Mezar uygulamalarına bakıldığında ise Mishrifeh mezarlığının bu döneme ait en geniş örneklerden biri olduğu görülmektedir. Bunlardan biri olan Mezar 16 dikdörtgen şeklinde olup daha sonra Kraliyet Sarayı'nın altında yer alacaktır. Ölçüleri 126 x 66 cm genişliğinde olup doğu-batı ekseninde konumlandırılmıştır. Ölen kişinin 25 yaş altı bir yetişkin erkek olduğu tahmin edilmektedir. Ancak iskeletin korunma durumuna bakıldığında aşırı derecede parçalanmış olduğu görülür. İskeletin üç yanına yerleştirilmiş seramik kaplar basit mezar eşyaları olarak ölüye eşlik etmektedir.¹⁷² (Resim 21)

Mezar 23 ise 10 yaşlarındaki bir çocuğa ait bozulmuş bir mezar alanıdır. İskelet sırtüstü pozisyonda, kafası batı tarafına dönmüş şekilde konumlandırılmıştır. 125 x 57 cm ölçülerinde olan mezarlık yine doğu-batı eksenindedir. Ölünün kaburgaları arasında oldukça büyük ölçüde tatlı su yumuşakçası kabukları bulunmuştur.¹⁷³ (Resim 22)

Mezar 26'da ölen kişi 133 x 97 cm genişliğindeki bir mezara yerleştirilmiştir. Muhtemelen 35-40 yaşlarında bir kadın olduğu tahmin edilmektedir. İskeletin leğen

---

¹⁷⁰Maeir, a.g.e., s.64 – 67.

¹⁷¹A.g.e., s.68 – 94.

¹⁷²Daniele Morandi Bonacossi, "The Middle Bronze Age Necropolis at Mishrifeh", **Interdisziplinäre Studien zur Königsgruft von Qatna – Qatna Studien**, S.1, 2011, s.14.

¹⁷³A.g.m., s.20.

kemiklerinin batısında, bacaklarının yanında bronz bir disk bulunmuştur. (Resim 23) Bu disk yaklaşık olarak 77 mm çapında ve 1 mm kalınlıkta olup muhtemelen deri veya kumaşlarla süslü bir kemer tokası olduğu düşünülmektedir.¹⁷⁴

Orta Tunç Çağı II ve III dönemine ait binden fazla bakır temelli silah Levant mezarlarından toplanmıştır. Bu mezarlar genellikle savaşçılara ait olan mezarlardır ve ölen kişinin belinde veya başlarının yanında bulunan hançerler, mızraklar baltalar gibi önceden belirlenmiş bir kit ile gömülüdürler. (Resim 24) Bu tür mezarların seçkin bir sosyal sınıfı yansıttığı açıktır.¹⁷⁵

Orta Tunç Çağı maddi kültür öğeleri için verilen bilgilerden sonra dönemin siyasal karakterlerini incelemek yararlı olacaktır. Orta Tunç Çağı'nda ortaya çıkan etnik gruplar arasında Amurrular önemli bir yer tutmaktadır

1.2.1.Amurrular

Sümercede MAR.TU (batı), Akkadça da Amurru olarak adlandırılan bu toplum literatürde İbranice biçiminden dönüştürülen Amoritler olarak da anılmaktadır. Batı Sami kökenli toplumlardan biri olan bu kavim, üçüncü bin yıl sonlarında Suriye'den hareketlenerek Fırat üzerinden kabileler halinde Mezopotamya'ya gelmişlerdir.¹⁷⁶ Suriye ve Filistin kıyılarında ise ancak M.Ö.2500'lerde görülmüşlerdir. Amurrular, İbraniler ve Fenikeliler gibi Sami dillerinin doğu lehçesini konuşmaktadırlar. Bu nedenle bazı bilginler Amurrular'ı Doğu Kenanlılar olarak da adlandırmışlardır.¹⁷⁷

Göçebe yaşamları nedeniyle yazılı belgelerde abartılı bir biçimde tanrıya ibadet etmeyen, ölülerini gömmeyen, buğdayı tanımayan insanlar olarak tanımlanmışlardır. III. Ur Sülalesi döneminde, bu halkın güneydeki kentlere göç etmesini engellemek amacıyla Kral Şu-Sin büyük bir duvar yaptırmış ve bu etkinlik o yılın (2034) adını oluşturmuştur. Ancak bu tür önlemler onların Mezopotamya

¹⁷⁴Bonacossi, a.g.m., s.23.

¹⁷⁵Tal Kan Cipor Meron, "Metal Weapons of Warrior Burials Found In The Middle Bronze Age II Southern Levant-Economical And Social Aspects", **Global Journal of Archaeology & Anthropology**, C.6, S.1, 2018, s.1.

¹⁷⁶Kemalettin Köroğlu, **Eski Mezopotamya Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s.96.

¹⁷⁷Cemil Bülbül, "Amurru Göçleri ve Amurruların Eski Önasya Tarihindeki Rollerini", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.29, S.48, s.33 – 36.

kentlerine sızmalarını engelleyememiştir. Akkadcaya akraba olan bir dil konuşmaları ve aileleri ile gruplar halinde göçmeler, kentlere sızarak yerleşik kültürle kaynaşmalarına zemin hazırlamış olmalıdır.¹⁷⁸

Mezopotamya tarihinde İbbi'sin'in devrilmesi ile bir asır süren karanlı bir çağ başlamıştır. Bu karanlık dönemde Amurrular; Larsa, Kis, Babil, Sippar, Uruk gibi şehirlerin kontrolünü kesin olarak ele geçirmişlerdir. Ayrıca halkın büyük çoğunluğu Amurru isimleri taşımaktadır. Bu şehir krallıkları iki yüz yıldan fazla bir süre birbirleri ile savaşmışlar ve bu yüzden de devlet oluşumunu gerçekleştirememişlerdir. Bu şehir devletleri arasında gerek sürekli egemen konumda olmaları gerekse bıraktıkları vesikalarla III. Ur sülalesi zamanındaki kültürü yaşatmaları bakımından İsin ve Larsa şehirleri çok fazla varlık göstermişlerdir. Bu nedenle III. Ur sülalesinin çökmesini takip eden iki asırlık döneme İsin-Larsa dönemi denilmiştir. Amurru asıllı şehir beylerinin M.Ö.1960-1750 yılları arasına rastlayan iki asırlık dönemde birbirleri ile yaptıkları kıyasıya mücadeleden sonra, I.Babil Sülalesi'nin altıncı kralı Hammurabi, M.Ö.1750'lerde merkezi bir devlet kurarak bu mücadeleye son vermiştir.¹⁷⁹

Amurruların anavatanları olan bozkırlarda ya da göç ettikleri büyük kentlerde varlıklarını gösterebilecek tanımlanabilir arkeolojik kalıntılar yoktur. Bu durumun onların büyük oranda hayvancılığa dayalı hareketli yaşam biçimlerinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Mezopotamya tarihindeki izleri daha çok adları aracılığı ile izlenebilmektedir. Babilli Hamurabi gibi, ikinci bin yıl boyunca pek çok kentte kralların Amurru kökenli isimler taşıması, buralara yerleşenlerin yaşam biçimlerini değiştirerek bölgeye adapte olduklarını göstermektedir. Ancak kırsal alanda kalanlar geleneksel göçebe yaşam biçimini uzun süre korumuşlardır.¹⁸⁰

Amurrular sadece Mezopotamya'da değil, Suriye ve Filistin bölgesinde de bir takım şehir devletleri vücuda getirmişlerdir. M.Ö.1400 – 1350 yılları arasına tarihlenen Amarna çağında Kuzey Suriye'deki Amurru Krallığı saf Amurruların yaşadığı bir şehir devleti durumunda olup devletin devamlılığı ticari ilişkilerine

---

¹⁷⁸Köroğlu, a.g.e., s.96 – 97.

¹⁷⁹Bülbül, a.g.m., s.42.

¹⁸⁰Köroğlu, a.g.e., s.97.

bağlıdır. Bu dönemde Kuzey Suriye'nin hâkimi Hititler olduğu için, Amurru kralları da Hititlerle muhatap olmak ve onların isteklerine göre hareket etmek zorunda kalmışlardır. Amurruların Amarna çağında iktidara gelen kralları Abdi-Aşirta ve oğlu Aziru'nun Amarna arşivinde bulunan mektupları, devamlılıklarını sağlamak için nasıl ikiyüzlü bir politika izlediklerini ortaya koymaktadır. Dönem dönem Hititlere karşı isyana kalkışan Amurrular, Mısır ve Hitit arasında tampon bir devlet olması dolayısı ile önemli bir pozisyonda olmuştur.¹⁸¹

Amurrular uzun yıllar Sümer ve Akkad hâkimiyetinde kalarak aylıklı asker, işçi ve tacir olarak çalıştılar ve daha sonra Akkad ilindeki Sami grupları ile birleşmişlerdir. Bu sülalenin ünlü kralı Hammurabi (M.Ö.1750'lerde), Sümer kentlerini ve Akkad ülkelerini tek bir yönetim altında birleştirmiştir. Bu dönemde Sümer, Akkad, Elam, Gutiler ve Amurruların bir araya gelmeleri sonucu oluşan ırklar karışımında küçük bir azınlık durumuna düşen Sümerler zamanla Samiler içerisinde erimişlerdir. Hammurabi döneminde Amurru krallığının sınırları, Sargon dönemindeki Akkad dönemindeki sınırlar ile aynıdır. Amurrular, Sümer, Elam ve Akkad illerini zor kullanarak almışlardır. Ancak Suriye ve Filistin'e hakim olmak için silahlı güç kullanmalarına gerek kalmamıştır. Bu bölgede çoğunluğu oluşturan ırktaşları, bir şart göstermeksizin Babil kralını tanımışlardır. Hammurabi'den sonra Kassit saldırıları sebebiyle devlet uzun ömürlü olmamıştır. I.Babil devleti, Hitit kralı I.Murşili tarafından yıkılmıştır. Daha sonra bölgede Kaslar ve ardından Asurlular egemen olacaktır.¹⁸²

1.3.Geç Tunç Çağı

Bu dönemi karakterize eden iki özellik vardır; Mısır imparatorluğunun hâkimiyeti ve Kenan'ın Doğu Akdeniz ve Yakındoğu'da ekonomik ve kültürel bir ilişki kurduğu dünya sistemi ağı.¹⁸³ Bu dönem Mısır'da Amarna dönemi olarak anılmaktadır ve M.Ö. 1550'den 1350'lere kadar sürmüştür. Yine bu dönemde

---

¹⁸¹Bülbül, a.g.m., s.43 – 44.

¹⁸²A.g.m., s.44 – 46.

¹⁸³Nava Panitz Cohen, "The Southern Levant (Cisjordan) During The Late Bronze Age" **The Oxford Handbook Of The Archaeology Of The Levant c.8000-332 BCE**, Ed., Ann E. Killebrew ve Margreet Steiner, Oxford University Press, Oxford 2014, s.535.

Suriye’de Mitannilerin egemen olduğu gör÷lmektedir. Bu iki dış g÷ç Levant’taki hakimiyet alanlarını genişletmek için çalışmışlardır.¹⁸⁴

Geç Tunç Çağı’nın siyasi yapısına geçmeden önce dönemin sosyal düzeninden bahsetmek yararlı olacaktır. Geç Tunç Çağı’nda Yakın Doğu yerleşik insanların geçim kaynakları tarımdan temin edilir. Bireysel haneler ve kasabalar büyük ölçüde kendi kendine yeter durumdadır. Çanak çömlekler, aletler ve diğer ihtiyaçlarını karşılayabilmektedirler. Yerleşmeler bu dönemde neredeyse sadece ovalarda ve nehir kıyılarına yoğunlaşmıştır. Akdeniz bölgesi ataerkil yerleşimlerine bakıldığında en küçük toplulukların 50 ila 80 sakin arasında, daha büyük kasabaların nüfusunun ise bir-iki bin civarında olduğu düşünülmektedir. Esasen Orta ve Geç Tunç Çağı toplumu iki ayrı kısma bölünmüştür; ilk olarak toprağa bağılı olan ve kralın hane halkı için üretim yapanlar ve ikinci olarak fakir ama özgür köylüler tarafından toprakları işletilen büyük ölçekli tarımcılar. Erkeklerin askerlik ve işgücü sebebiyle kralın topraklarında çalıştıkları bilinmektedir. Bazı seçkin toplum üyeleri kraliyet hizmetlerinden muaftır. Nüfusun yüzde sekseni ise krala ait tarım arazilerinde çalışmaktadır.¹⁸⁵

Dönemin mimari özellikleri ise bölgeye ait saraylarda izlenebilmektedir. Katna Kraliyet Sarayı, Geç Tunç Çağı’na ait en etkileyici saray kompleksi örneklerden biridir. Dönemin Levant’taki en büyük sarayıdır. Bina Orta Tunç ile Geç Tunç Çağı arasında güçlü bir süreklilik göstermektedir. Büyük bir avlu, taht odası ve tören salonundan oluşan üçlü temsil biriminden oluşmaktadır. Avlu kare şeklinde kapalı bir salon olup çatıyı destekleyen dört büyük, iç ahşap sütun ile desteklenmiştir. Merkezinde büyük dairesel bir ocak vardır. Bu mimari model türünün bilinen en eski örneğidir ve bu nedenle muhtemelen Ege Denizi’nde özellikle Akdeniz dünyasına yayılan dört sütunlu temsili salonun Suriye prototipidir. Bu dönem başında duvar resimleri ile dekorasyon başlamıştır. Ugarit’teki büyük Kraliyet Sarayı (6500 metrekare) mimari bakımdan Katna’dan farklıdır. Bütün bir ünite olarak inşa edilmeyip bağımsız kısımlardan oluşmaktadır. Bu durum sarayın

¹⁸⁴Peter Pflanzner, “Levantine Kingdoms Of The Late Bronze Age” **A Companion To The Archaeology Of The Ancient Near East**, Ed., D.T. Potts, Wiley Blackwell, İngiltere 2012, s.771.

¹⁸⁵Jesse Casana, “Settlement, Territory And The Political Landscape Of The Late Bronze Age Polities In The Northern Levant”, **Archeological Papers Of The American Anthropological Association**, C.22, S.1, s.110 – 114.

adım adım yıkıldığı veya bölümlerinin farklı şekillerde yeniden inşa edildiği ya da düzenlendiği gerçeğiyle açıklanabilir. Saray altı üniteden oluşmaktadır. Kare taht odası Katna'daki odadan daha küçük olması ve aynı zamanda iki sütunlu bir giriş kapısı aracılığıyla bir avluya erişilebilmesi nedeniyle farklıdır. Sarayın ana girişi Geç Tunç mimarisine özgü geniş, çift sütunlu bir giriş şeklini almıştır. Ugarit ve Katna sarayları arasındaki bir diğer temel fark göreceli konumlarıdır. Ugarit sarayı batı kent kapısına yakın olup sitenin bir tarafında yer alırken Katna'daki saray şehir merkezindedir. Ugarit'teki saray muhtemelen saray yetkilileri için konut olarak kullanılan bir dizi kamu binası ile çevrilidir.¹⁸⁶

Ugarit'teki gibi Alalah'taki saray da (IV.seviye) kentin kuzey kapısına yakın bir konumda yer almaktadır. Ugarit ile olan diğer bir benzerliği ise çift sütunlu binanın iç kısmına erişim sağlayan iki küçük oda ile çevrili salona sahip olmasıdır. Bu sarayın mimari özellikleri Demir Çağı hilani tip mimariyi açıkça anımsatan bir prototiptir. Suriye'nin mimari geleneklerini gösteren bir saray da Kuzey Filistin'deki Hazor'da bulunmuştur. Burada bulunan Tören Sarayı, Kara Bina adı verilen büyük bir odayı içermektedir. Avlunun kuzey kısmında ise Beyaz Bina bulunmaktadır. Yapı mimarisinin Suriye saray mimarisinde doğrudan paralellikleri yoktur, bunun yerine Levanten uzun odalı tapınak türüne benzemekte, bir kutsal alan olarak tanımlanması saraydan daha muhtemel görünmektedir. Bu nedenle Tören Sarayı hem saray hem de dini işlevleri bir araya getirmiş olabildiği düşünülmektedir.¹⁸⁷

Dini bakımdan önemli merkezlerden birinin de Ugarit olduğu görülmektedir. Burada Geç Tunç Çağı'na ait büyük bir metropol açığa çıkarılmıştır. Ugarit'in M.Ö. 13. yüzyıl sonlarında yıkılması dinin birçok yönünü aydınlatan önemli bir şiirsel arşivin ve ritüel metin arşivinin korunmasını sağlamıştır. Bu ritüel metinlerindeki vurgu, dini ayinlerin temel bileşenleri ve özellikle hayvan kurban edilmesi üzerinedir. Emar'da bulunan metinlerde rahiplik kurumu ve festivallerin ritüelleri ayrıntılı olarak açıklanmaktadır. Kenan dini çoktanrılıdır. Ugarit'te bilinen 240 ilahi isim ve sıfat vardır. Tanrılar dört katmanlı bir yapı ile temsil edilmektedir. En üst seviyede El ve onun eşi Athirat/Ashera, ikinci seviye de çocukları, üçüncü seviyede

---

¹⁸⁶Pfalzner, a.g.e., s.784 – 786.

¹⁸⁷A.g.e., s.786 – 787.

ise zanaatkarlar ve tüccarların tanrıları, dördüncü seviyede ise haberci tanrılar gibi küçük tanrılar bulunmaktadır. Tanrı El dünyanın ve insanın yaratıcı, baş tanrı ve 70 kadar tanrıyı yaratandır. Yılın Babası ünvanını taşımakta, bilge ve kibar olarak tanımlanmaktadır. Athirat ise Denizlerin Leydisi ünvanına sahiptir. Tanrı Shachar ve Shalem'in annesidir. Her iki tanrı da Venüs ile temsil edilir, biri şafak diğeri akşam karanlığı iledir. El baş tanrı olmasına rağmen Ba'al Hadad en aktif tanrıdır. Göklerin hükümdarlığı onun elindedir. Bu isimlerin dışında birkaç tanrı ismi de metinlerde geçmektedir.¹⁸⁸

Figürinlere bakıldığında ise çıplak kadın tasvirlerinin olduğu küçük kil figürinler Geç Tunç Çağı'nda popüler bir Kenan kült maddesidir. Kadınlar genellikle göğüslerini nilüfer çiçekleri ile ya da elleriyle kapatmış biçimde tasvir edilirdi. Saç stilleri Mısır Tanrıçası Hathor'unkine benzemektedir (Resim 25). Bu figürinler genellikle Kenan tanrıçalarını temsil eder; Asherah, Anat, Astarte gibi. Her durumda hangi tanrıçanın tasvir edildiğini belirlemek değil aynı zamanda yerel kült uygulamaları içindeki figürinlerin işlevini de belirlemek zordur. Figürinler arasında metalden yapılmış olanlar da vardır. En popüler konular arasında genç savaşçı tasvirleri bulunmaktadır. Bu dönemde tapınaklar ise şehir devletleri için dini geleneklerin başlıca taşıyıcısıdır. Güney Levant'ta 20'den fazla tapınak ortaya çıkarılmıştır. Her yerleşim yerinde en az bir tapınak bulunduğu ve bazı durumlarda tek bir bölgede bu türden birden fazla yapı olduğu düşünülmektedir. Bu tapınakların mimari özellikleri Hazor gibi kuzey bölgeleri zamanla Suriye etkilerini yansıtmaya devam etse de güney bölgeleri üzerindeki Mısır kontrolü artmış ve Mısır emperyal ihtiyaçlarına hizmet etmek için tasarlanan Mısır-Kenan tapınaklarının sayısı artmıştır.¹⁸⁹

Bu dönemde Mısır, Kıbrıs, Anadolu, Yunan ve Levant toprakları yakın siyasi, ekonomik ve kültürel temaslarda bulunmuş, bu sebeple bu dönem enternasyonalizm çağı olarak adlandırılmıştır. Bu döneme ait maddi örneklerden bir tanesi M.Ö.1550 – 1200 yıllarına tarihlenen uzun ince testidir. (Resim 26) Kıbrıs'ta üretildiği, ekonomik veya kültürel değişim yoluyla İsrail'e ulaştığı düşünülmektedir. Bazı akademisyenler

¹⁸⁸ Aaron Greener, "Archaeology and Religion in The Late Bronze Age Canaan", **Religions**, C.10, S.258, s.2.

¹⁸⁹ A.g.m., s.4 – 12.

genellikle ‘bilbil’ olarak adlandırılan bu ürünün kısmen afyon haşhaşının ampulüne benzediğinden afyon içermek için kullanıldığını iddia etmektedirler.¹⁹⁰

Tunç Çağı’ndan Demir Çağı’na dek giderek gelişen ticari faaliyetler ise kara ve su yolları ile sürdürülmektedir. Mezopotamya ve Mısır’ın başlıca nehir sistemleri bu bölgelerin yerel ekonomileri için önemli iken Güney Levant için Akdeniz ana deniz yolu olarak hizmet vermiştir. Deniz ticareti tarih öncesi dönemlerden modern zamanlara dek Yakın Doğu’nun gelişmesinde sabit bir faktör olmuştur. Geç Tunç Çağı’nda deniz ticareti girişimleri Mısır’ı Levant kıyılarına, Kıbrıs’a ve Ege’ye bağlamıştır.¹⁹¹

Mısır’a gelen Levant gemilerinden bahseden Amarna Mektupları, Mısır-Levant arasındaki yolun kullanıldığını bildiren yazılı bir kaynaktır. Ayrıca Biblos ve Ugarit’te Mısır’a ait çapaların bulunması, Miken ve Kıbrıs seramiklerinin görülmesi bölgelerin birbiriyle olan ilişkilerinin arkeolojik kanıtıdır. Bu arkeolojik kanıtlar arasında gemi batıkları da önemli yer tutmaktadır. Uluburun batığı bunlardan biri olup 1982 yılında keşfedilmiştir. Kaş’ın 8.5 km güneydoğusunda yer alır. M.Ö. 1300’lerde batan geminin batış sebebi olarak güneyden esen sert ve ani rüzgarla kayalara sürüklenmiş olduğu ya da kaptanın burunu dolaşmak için gereken manevrayı yapamadığına dair görüşler mevcuttur. Uluburun Batığı, Geç Tunç Çağı’nda doğu-batı rotasında yapılan bakır-kalay ticareti ile Doğu Akdeniz’de ticari seyahatlerin nasıl gerçekleştiğinin anlaşılması yolunda ipuçları vermektedir. Mısır mezar resimlerinin ya da erken dönem çivi yazılı tabletlerin bildirdiği hammaddeler Uluburun Batığı ile görülmüştür. Geminin ana yükünü oluşturduğu anlaşılan 10 ton saf bakır ve 1 ton kalay metal merkezli ticareti açığa çıkarmaktadır.¹⁹²

Geç Tunç Çağı’nda Doğu Akdeniz’de pek çok gemi filosunun faal olarak görev yaptığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde herhangi bir deniz birliği mevcut olmadığı halde koşullu bir birlikteliğin söz konusu olduğu kesindir. Buna göre bir Mısır donanması ile Suriye-Filistin bölgesindeki kıyı kentlerine ait çeşitli gemi

¹⁹⁰<http://archaeologicalmuseum.jhu.edu/the-collection/object-stories/levantine-pottery-at-the-museum/late-bronze-age-bilbil/>Erişim Tarihi: 15.03.2020.

¹⁹¹Joshua T. Walton, “Trade In The Late Bronze And Iron Age Levant”, **Behind The Scenes Of The Old Testament**, Ed. Jonathan S. Greer vd., Baker Academic, Washington 2018, s.416.

¹⁹²Özlem Balkozak, “Tunç Çağ’da Doğu Akdenizde Ticaret ve Gemi Teknolojisi”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2007, s.18 – 21.

filolarının (Ugarit donanması bunlar içinde en iyi bilinen deniz filosudur) Alaşiya, Kilikya ve Miken donanmalarının Akdeniz sularında dolaştıkları bugün kesin olarak bilinmektedir. Doğu Akdeniz’de ticaret yapan gemilerin asıl limanları Ugarit’te bulunmaktadır. Eldeki veriler savaş zamanlarında ticari gemilerden bazılarının birliklerin taşınması ve düşmanla savaşmak için kullanılmış olduğunu göstermektedir. Savaş ve barış zamanlarında bu donanmanın stratejik bakımdan hayati bir önem arz ettiği anlaşılmaktadır.¹⁹³

1.3.1.Yerel Krallıklar

Geç Tunç Çağı’nda Lübnan sahilinde dört büyük krallık vardır. Bunlar güneyden kuzeye; Tire/Surri, Sidon/Siduna, Beruta/Beyrut, Biblos/Gubla. Bu önemli liman kentleri Fenike öncesi Kenan kentleri olarak bilinmektedir. Ege ve Mısır kökenli nesneler bu bölgelerle etkileşim halinde olduğunu göstermektedir. Ugarit ise Suriye kıyısında büyük bir Geç Tunç Çağı ticaret ve kültür merkezidir. Yoğun nüfuslu bir krallığın başkenti olup Siyanu, Gibala ve Souksi gibi alt merkezlere ayrılmıştır.¹⁹⁴

Tunip krallığı ise diğerlerinden farklı bir şekilde örgütlenmiş oligarşik bir sisteme sahiptir. Amarna arşivinden bir mektuba göre sakinlerinin firavuna dilekçe verme hakkının olduğu anlaşılmıştır. Amurru kralı Aziru döneminde (M.Ö.13. yüzyıl) Tunip Amurru topraklarına dâhil edilmiştir. Niya ise Tuthmose’un ünlü fil hikâyesi nedeniyle ünlüdür, Niya Gölü yakınlarında 120 kadar hayvanı öldürdüğü bilinmektedir. Niya ayrıca Hitit kaynaklarında da geçen bir merkezdir. Bu küçük krallık genellikle Katna yerleşimi ile beraber anılmaktadır. İdadda arşivinden çıkan mektuplarda Niya Kralı Takuwa’nın Katna kralına ”kardeşim” şeklinde hitap ettiği bilinmekte ve böylece politik eşitlik durumu olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹⁵

Katna ise Suriye’nin batısında verimli bir tarım arazisinde yer almaktadır. Aynı zamanda Mezopotamya’nın önemli bir ticaret kavşağında bulunur. Yirmi metre

¹⁹³İlknur Taş, “Geç Tunç Çağı’nda Doğu Akdeniz Bölgesi’ndeki Deniz Ticaretinde Deniz Taşımacılığını İşler ve Aktif Hale Getiren Yönetim ve Kontrol Sistemlerinden Bahsedilebilir mi?”, **XVI.Türk Tarih Kongresi Ankara 20-24 Eylül 2010 Kongreye Sunulan Bildiriler I.Cilt Eski Anadolu Uygarlıkları**, TTK Yayınları, Ankara 2015, s.146 – 147.

¹⁹⁴Pfalzner, a.g.m., s.774 – 776.

¹⁹⁵A.g.m., s.777 – 778.

yüksekliğindeki surlarla çevrili olan kare alan neredeyse 100 hektarı kaplar ve Levant'taki en büyük Geç Tunç Çağı sitesini oluşturur. Artan ticari ve siyasi önemi ile birlikte Katna diğer Suriye bölgeleri ile Mısır ve Mitanni tarafından bağımlı krallıklara dönüştürülmüştür. Büyük Katna Kraliyet Sarayı ise Orta Tunç IIA'da inşa edilmiş ve M.Ö.1340'ta Hitit kralı I.Şuppiluliuma tarafından Geç Tunç Çağı'nda yıkımına kadar yaklaşık 400 yıl kadar kullanılmıştır. Kazılar esnasında bu büyük kentin çevresinde küçük saraylar ve özel hanelerde bulunmuştur. Nukhashe ise Katna'nın kuzeyinde yer alan büyük bir krallıktır. Katna ile yakın ilişkiler sürdüren bu krallık Asur kralı Adad-nirari döneminde Katna ile birleştirilmiştir. Nukhashe kralı Sharrupshe'den Katna Kralı İdadda'ya gönderilen mektuplarda Sharrupshe Katna kralına, “lordum” ve “babam” şeklinde hitap etmektedir. Bu durum iki komşu arasındaki siyasi ilişkilere işaret eder. Nukhashe bugünkü Hama ve Ma'aret en-Numan şehirleri arasında yer almaktadır. Burada da Tell Khan Sheykhun adlı büyük bir arkeolojik site alanı mevcuttur. 1930'da yapılan kazılarda burada anıtsal bir tunç çağı yapısı bulunmuştur. Bu yapı Katna Kraliyet Sarayı ile aynı eşsiz tekniklere sahiptir. Kerpiç temelli olup taş kubbeli duvarları mevcuttur. Ayrı odalar arasında uzun ve dar geçitlere sahiptir. Tell Khan Sheykhun, Nukhashe'nin başkenti veya merkezi ikametgâhı olduğu düşünülmektedir.¹⁹⁶

Kinza veya Kadeş olarak anılan krallık ise Katna'nın güney komşusudur. Lübnan ve karşı Lübnan dağlarını ayıran Beka Vadisi'nin kuzey girişinde yer almış ve böylece Suriye ile Filistin arasındaki iletişim koridorunu kontrol edebilmeyi sağlamıştır. Bu krallık değişen sadakatiyle birlikte Hitit ve Mısır arasında önemli bir tampon bölge durumunda olmuştur. Mısır ile yapılan Megiddo Savaşı'nda (M.Ö.1457) Suriye koalisyonuna önderlik etmesi de krallığın stratejik önemini yansıtır. Beka Vadisi'nin daha güneyindeki diğer bir merkez Kumidi'dir. Mısır burayı kontrol altına alarak diğer yerel güçleri yönetmeyi amaçlamıştır. Kadeş'e kıyasla ise daha kararlı bir vassal durumundadır. Burada bir tapınak alanı, bir sarayın kalıntıları ve lüks mallar ve önemli eşyalar içeren kraliyet mezarı bulunmuştur. Aynı zamanda bulunan dokuz çivi yazılı tablet Mısır firavunundan Şam hükümdarı Zalaja'ya mektupları içermektedir. Alalah ise Asi Nehri'nin yakınında yer alır ve Ugarit'in kuzey komşusudur. Halep'in vassalı olup M.Ö.15.yüzyılda ise

---

¹⁹⁶Pfalzner, a.g.m., s.778 – 780.

bağımsız olacaktır. Kral İdrimi ise yedi yıllık sürgünden sonra daha önce Halep'te bulunan kraliyet merkezini Alalah'ta yeniden kurmuştur. Böylece Alalah Mitanni yönetimi altında olsa da bağımsız bir yapıya kavuşmuştur. Yamkad/Halep krallığı Orta Tunç döneminde Suriye'de önemli bir güç olsa da Geç Tunç Çağı'nda etkinliği azalmıştır. Bu durumda Mitannilerin etkili olduğu bilinmektedir. Daha sonra ise Hitit hegemonyası altına girmiş (muhtemelen M.Ö.14.yüzyıl) ve güney topraklarındaki gücü azalmıştır. Fırtına Tanrısı Tapınağı'nda açığa çıkarılan Aleppo stadelı ise antik Halep'e ait bilinen tek yapıdır. Yapı Orta Tunç döneminde muhtemelen Hitit saldırıları sonucu çıkan bir yangınla yıkılmış, Geç Tunç döneminde yeniden inşa edilmiştir. Halep'in düşüşüne rağmen Suriye'deki dini merkezler bölgenin dini öneminin devam ettiğini göstermektedir.¹⁹⁷

Geç Tunç Çağı'nda Suriye'de Orta Fırat kıvrımının etrafındaki alanlara hakim olan iki önemli krallık mevcuttur; Karkamış ve Aştata. Karkamış'ın önemi Hititler döneminde artmış ve I.Şuppiluliuma zamanında hegemonya altına alınmıştır. Hitit veliaht prensi Karkamış'a yerleştirilerek Halep'teki diğer Hitit prensi ile işbirliği yapmaları Suriye topraklarını kontrol etmeleri amaçlanmıştır. Suriye Fırat'ının büyük kıvrımının güney kısmında M.Ö.15.yüzyılda bölgesel bir güç olarak ortaya çıkan Aştata ise Hitit ve Mitanni arasında tampon görevi görmüştür. Bir krallıktan ziyade büyük birkaç kasabadan oluştuğu varsayılmaktadır. Emar ise Aştata'nın en önde gelen merkezi olmuştur. Siyasi olarak ademimerkeziyetçi bir yapıya sahip olup güçlü bir yaşlılar konseyi ve sınırlı bir krallık kurumları vardır. Antik Emar'da yapılan kazılarda iki tapınak, geniş bir konut ve Emar tipi evler açığa çıkarılmıştır.¹⁹⁸

1.3.2.Hurri-Mitanni Devleti

M.Ö. III. bin yılın ortalarından itibaren Mezopotamya'da, Yukarı Dicle bölgesinde ortaya çıkmaya başlayan ve zamanla Eski Önasya'ya yayılan bir kavim vardır. M.Ö. VII. yüzyıla kadar varlığını devam ettiren ve konuştuğu dil itibarıyla

---

¹⁹⁷Pfalzner, a.g.m., s.780 – 782.

¹⁹⁸A.g.m., s.782 – 783.

filolojik bakımdan Asya kökenli olduğu kabul edilen bu kavim, bugün Eskiçağ tarihi alanında genellikle Hurri adı ile isimlendirilmektedir.¹⁹⁹

M.Ö. II. bin yılın ortalarında Hurrilerin Kuzey Suriye'ye yayılmaları oldukça yoğunudur. Bu devirde Alalah halkının bir kısmını Hurriler teşkil ediyordu. Hatta Alalah'ın yakınında yer alan Halep şehri bile geleneksel açıdan bir Hurri şehri olarak görülmektedir. Hitit kralı I.Hattuşili'nin çağdaşı Halep kralı III. Yarim-Lim'in komutanlarından Zukrasi'nin adı Hurrice olup hem Boğazköy hem de Alalah vesikalarında geçmektedir. Bu bölge Mitanni kralı Sauşşatar zamanında (M.Ö.1450'lerde) Mitanni devletinin bir kısmını meydana getirmektedir.²⁰⁰

Hurriler, diğer uygarlıkları etkileyecek kadar yüksek bir kültür birikimine sahip olmalarına rağmen Mitanni egemenliğine girinceye kadar küçük şehir devletleri halinde yaşamış ve hiçbir zaman birleşerek güçlü bir devlet oluşturamamışlardır. M.Ö.16.yüzyılın ikinci yarısında Hint-Ari kökenli bir kavim kuzeybatı İran üzerinden hızla ilerleyerek Anadolu'nun güneydoğusuna yayılmıştır. Bölgede yaşayan Hurri nüfusu üzerinde kısa sürede egemenlik kuran bu halk hafif savaş arabaları üretmek ve at yetiştirmek konusundaki bilgi ve tecrübeleriyle kısa sürede üstünlük sağlamıştır. "Marianni" adı verilen aristokrat sınıfa sahip bu topluluk kendilerini "Maiteni" olarak isimlendirilmişse de Asur belgelerinde "Hanigalbat", Hitit belgelerinde "Mitanni" olarak anılmıştır. Hititlerin Hatti kültür unsurlarını bünyesine katarak daha güçlü bir uygarlık oluşturdukları gibi Mitanniler de Hurri kültüründen kendi bünyelerine uyarladıkları unsurlarla kısa sürede güçlü bir toplum haline gelmişlerdir.²⁰¹

Mitanniler Hint-Avrupa kökenli toplumlar olup Hurrileri egemenlikleri altına aldıkları yeni bir devlet kurmuşlardır. Bu devlet 1500 yıllarından 14. yüzyıl ortalarına kadar bağımsız, 13. Yüzyıl ortalarına kadar da sırasıyla Hitit ve Orta Asur krallıklarına bağlı olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Güçlü oldukları dönemde devletin sınırları doğuda Asur ülkesini kapsayacak biçimde Zagros Dağları, batıda

¹⁹⁹ Adil Alpman, "Hurriler", **AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.14, S.25, Ankara 1981, s.283.

²⁰⁰ Alpman, a.g.m., s.301.

²⁰¹ Ercüment Yıldırım ve Oktay Pekşen, "Üçüncü Arami Göçü'nün Anadolu Güneydoğusuna Yaptığı Etnik ve Siyasi Etkiler", **Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi**, C.4, S.13, 2013, s.36.

Akdeniz kıyıları, kuzeyde Toroslar ve güney sınırı da Habur havzasını kapsayacak biçimdedir.²⁰²

Mitannilerin egemenlikleri altındakileri Hurrilerin mevcudiyeti ise Akkad imparatoru Naram-Sin'in seferlerini anlatan ve M.Ö.23. yüzyıla tarihlenen bir vesikadan öğrenilmiştir. Bu vesikada Hurri kent devletleri Akkad imparatorluğunun vasalları olarak gösterilmektedir. Akkad'ın çöküşünden sonra da Hurriler Mezopotamya'nın kuzey ve doğu kesimlerinde küçük beylikler kurmuşlardır. III. Ur Sülalesi döneminde egemenlikleri altına girmişler, çöküşlerinden sonra Anadolu kavmi Hititler ile de çetin mücadelelere girmişlerdir.²⁰³

Mitannilerin ise Hurri kavminin oturduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Suriye topraklarına girmesi sebebiyle bazı Hurri kabileleri Mitanni egemenliğini kabul ettiği ve diğer bir kısım Hurri kabilelerinin ise yeni yurtlar bulmak amacıyla Hitit topraklarına saldırdıkları düşünülmektedir. Böylece bir kısım Hurriler, Hititlerin içinde bulunduğu siyasi kargaşadan da yararlanarak Çukurova'ya yerleşmiş ve Kizzuwatna Krallığı'nı kurmuşlardır. Mitanniler de Kizzuwatna dışında yaşayan Hurrilerin önemli bir kısmını hâkimiyetleri altına alarak Kerkük bölgesinden Akdeniz'e uzanan büyük bir devlet kurmuşlardır. Türkiye – Suriye sınırına yakın bir yerde Resulayn civarında ya da Mardin il hudutları içerisinde olduğu tahmin edilen Vaşşukani'yi kendilerine merkez yapmışlardır. Mitanni devletine farklı isimler verilmiş, yerel olarak kullanılan Maittani terimi daha sonra Mitanni biçimini almıştır. Bu terime Hitit metinlerinde de rastlanmaktadır. Asur, Babil ve Nuzi belgelerinde Hanigalbat adıyla anılan Mitanni ülkesine ise Mısırlıların verdiği isim Naharina'dır.²⁰⁴

Hurri-Mitanni Krallığı'nın başkenti ve burada var olduğu öngörülen krallık sarayı, yönetim binaları, büyük tapınaklar ve krali arşivler henüz bulunmadığından bu devlete ilişkin bilgilerimiz birçok konuda eksiktir. En önemli merkezler arasında Yukarı Habur bölgesindeki Tel Brak, krallığın en doğu ucunda bulunan Nuzi (Gasur), Arrapha (Kerkük yakınları) ve en batıda Alalah sayılabilir. Krallık

²⁰²Köroğlu, a.g.e., s.123.

²⁰³EkremMemiş, "Hurri-Mitanni Ortaklığının Eski Yakınoğu Tarihine Yansımaları", **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, C.6, S.15, 2018, s.298.

²⁰⁴Memiş, a.g.m., s.299 – 300.

hakkındaki yazılı belgelerin çoğu merkezi bölgeden değil, doğu ve batı uçta bulunan Nuzi ve Alalah'tan elde edilmiştir. Ayrıca Hitit yazıtları, Mısır'da el-Amarna arşivinde bulunan mektuplar ve Orta Asur belgeleri de siyasi gelişmeler ve tarihsel gelişim konusunda bilgiler vermektedir.²⁰⁵

Hurri-Mitanni Devleti tarihini ele alırken karşılaşılan en büyük problemlerden biri kronoloji meselesidir. Krali sülalenin ilk iki kralı olarak kabul edilen Kirta ve oğlu I.Şuttarna, Alalah'ta bulunan iki yazıt üzerindeki mühür baskılarından bilinmektedir.²⁰⁶ Elde kral listeleri bulunmadığından Mitanni krallarının saltanat sürelerini de tam olarak bilmek mümkün değildir. Ancak Alalah kazılarında bulunan Kral İdrimi heykeli (Resim 27) üzerindeki kitabeye göre, Mitanni kralı Barratarna, Halep ve Nii şehirlerini zapt etmişti. Bu krala ait vesikaların Alalah'tan Kerkük'e kadar yayılmış olması Barratarna devrinin Mitannilerin en parlak çağı olduğunu göstermektedir.²⁰⁷

Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya'daki Mitanni yönetimi gücünü 14. yüzyıl ortalarına kadar korumuştur. Mısır'ın 18.Sülale firavunlarından II. Amenophis önderliğinde Doğu Akdeniz kıyı şeridini ele geçirmek için yaptıkları seferler onları Sauştatar yönetimindeki Mitanniler ile karşı karşıya getirmiştir.²⁰⁸ Bu dönemde Asur toprakları da Mitanni egemenliğine girmiştir. Devlet bünyesinde Asur, Alalah, Mukiş gibi krallıkların bulunması devletin feodal bir yapı arz ettiğini göstermektedir.²⁰⁹

Mısır firavunları III. ve IV. Tutmosis ise 15. yüzyıl sonu ve 14. yüzyıl başında Hurri-Mitanni ülkesi ile ilgilenmeyi sürdürmüşlerdir. Ancak bu çatışma Mısır ve Mitanni arasında bir dizi evlilikle sonuçlandırılmıştır. Örneğin Mitannili I.Artatama kızını IV. Tutmosis'le, Tuşratta ise kızı Tadu-Hepa'yı III. Amenophis ile evlendirmiştir. Hurri-Mitanni güneyden gelen bu tehlikeyi bu şekilde bertaraf ederken kuzeydeki Hititler bölge ile ilgilenmeye başlamıştır. Hitit kralı Şuppiluliuma Kuzey Suriye'ye yaptığı ilk seferde başarılı olamamıştır. Ardından Şuppiluliuma önce ülkenin batısındaki Kizzuwatna ile anlaşarak onu kendi safına çekmiş, daha

---

²⁰⁵Köroğlu, a.g.e., s.124.

²⁰⁶A.g.e., s.125.

²⁰⁷Memiş, a.g.m., s.301.

²⁰⁸Köroğlu, a.g.e., s.126.

²⁰⁹Memiş, a.g.m., s.301.

sonra Doğu Akdeniz kıyı bölgesini ele geçirerek Mısır ve Mitanni'nin bölgedeki çıkarlarını engellemiştir. Ardından Suriye'de Hitit kontrolünde bir yönetim oluşturulmuştur. Ancak Hurri-Mitanni Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesi Asurlar sebebiyle olmuştur. Asur kralı I. Assur-uballit (1365-1330) düşmanı ve Hitit yandaşı Şattivaza'ya karşı isyan eden bir başka Mitannili olan III. Şuttarna'yı desteklemiş ve bu olaylar sonucunda bir olasılıkla Nuzi ve Arrapha bölgesini Asur'a katmayı başarmıştır. Asur bölgesini yitiren Hurri-Mitanni Devleti, Yukarı Habur ve çevresinde varlığını bir süre daha korumuştur. Asur kralı I. Adad-Nirari döneminde Asur'un Hanigalbat olarak adlandırılan bölgeden vergi almaya başladığı, yani burasının bir tür vasal krallık haline dönüştürdüğü gözlenir. I. Şalmaneser ise krallığının başlarında II. Şattuara'yı yenerek Mitanni egemenliğine son vermiş ve topraklarını Assur'a katmıştır.²¹⁰

---

²¹⁰Köroğlu, a.g.e., s.12 – 128.

III. BÖLÜM – DEMİR ÇAĞI'NDA LEVANT

Eskiçağın yerleşik toplumları için teknik gelişmişliğin ve kültürel üstünlüğün en önemli göstergesi konumundaki madencilik sanatı, Yakındoğu, Anadolu ve Transkafkasya'da köklü bir geçmişe sahiptir. Levant'ta yapılan arkeolojik kazıların sonuçları, geneksel olarak M.Ö.1000 yıllarında Yakındoğu'nun tam anlamıyla Demir Çağı'na girdiğini göstermiştir. Mantıklı bir yaklaşım olarak değerlendirilebilecek bu görüş, çeşitli arkeolojik verilerle de desteklenmektedir. Yakındoğu'da M.Ö.12.yüzyılda bütün silahların %3'ü demirden, gerisi tunçtan yapılmıştır. M.Ö.11.yüzyılda ise bu oran %20'lik bir atılımla 6.6 oranında yükselmiş ve M.Ö.10.yüzyılda 16.6 lık bir büyüme evresiyle %50'yi aşmıştır. Doğu Akdeniz ülkelerinde Demir Çağı, Yakındoğu'daki ileri uygarlıklara son veren barbar akınlarının ardından başlamıştır. Üretim için hammadde sağlayan bölgelerin kontrol altına alınmasının ardından Girit, Kıbrıs, Filistin, Suriye, Mezopotamya, İran ve Kafkasya'da demir üretimi ve kullanımı belirgin ölçüde artmıştır.²¹¹

Demir Çağı Levant'ında bölgedeki halklar ise devletleşme örgütlenmesini gerçekleştirerek dönemin yükselen güçleri konumuna gelmişlerdir. Bu bölümde Levant halklarından Fenikeliler, İbraniler ve Aramilerin tarihlerine değinilmiştir.

1.Fenikeliler

Fenike adı, Suriye'nin Tyr'den Ugarit'e uzanan ince kıyı şeridini simgelemektedir. Doğuda ormanlarla kaplı Lübnan sıradağları uzanmaktadır. Bazı kesimlerde dağlar denize doğru ilerleyip diklemesine inmektedir.²¹² M.Ö. 12. yy da tarih sahnesine çıkan Fenikelilerin değişik etnik unsurların kaynaşması ile oluştuğu düşünülmektedir. Bu etnik unsurlar arasında öncelikle, olasılıkla M.Ö. II. bin yılın ilk yarısından itibaren ülkede var olan Samiler ile Deniz Kavimleri döneminin Hint Avrupalı-Egeli göçmenleri sayılabilir.²¹³ Grek tarihçilerinin kullandıkları Fenike adının saymaca bir deyim olduğu varsayılmaktadır. Yörenin yerlilerinin kendilerini

²¹¹Hakkı Fahri Özdemir, "Demir Çağı Başlangıcı, Başlatanları, Anadolu'ya Etkileri Üzerine", **Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.16, S.1, 2007, s.503.

²¹²V.Diakov ve S.Kovalev, **İlkçağ Tarihi**, Yordam Kitap, İstanbul 2014, s.162.

²¹³ Bülent İplikçioglu, **Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları**, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990, s.99.

bu adla anmadıkları bilinmektedir.²¹⁴ Fenikelilerin adlarını, tahtanın yanında en önemli ihraç maddeleri olan purpura boyasına izafeten daha sonra Helenlerden aldıkları düşünülmektedir (Helence phoinos; kırmızı). Purpura, karındanbacaklı bir deniz yumuşakçasıdır, purpura boyası ise bu hayvandan elde edilen erguvani renkli bir boyadır. 1,2 gram purpura boyası elde etmek için 10 bin purpura hayvanı gerektiği için, bu boya ile elde edilen purpura kumaşı Eskiçağ'da önemli olup yalnızca önemli kişiler tarafından satın alınabilmektedir.²¹⁵

Fenik ya da Fenike adına sahip halkın aslen ismi kutsal metinlerde sıkça geçen Kenanlılardır. Keananlı – Knanaye – Kinha Sami dillerinde “tüccar” manasına gelmektedir. Halkın esas uğraşı olan ticaret ile uyumlu bu isim kutsal metinlerde de sıklıkla geçmektedir. J.Gary’ın “Ancient Peoples and Places” serisi arasında çıkan “The Canaanites” adlı çalışmasına göre Kenan adı İskenderiye Körfezi’nden Carmel Head’e kadarki Suriye kıyısının M.Ö.2.milenyumdaki Semitik (Sami) adı olan Kinahna’dan gelmektedir. Daha sonraları bu halka Yunanlılar tarafından verilen Fenikeliler isminin ilk olarak Yunanlı tarihçi Homeros tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Hâlbuki bu bölgede yaşayan halk yazı yazmaya başladıklarından itibaren kendilerini Kenanlılar olarak adlandırdıkları bilinmektedir. Homeros tarafından ilk olarak kullanılan Fenike isminin menşei belli değildir. Bu ismi Mısırlılarda kullanılan “Fenkhu” teriminden aldığı görüşü de mevcuttur.²¹⁶

1.2.Fenike Krallıkları

Fenikeliler merkezi bir devlet otoritesi oluşturmayıp küçük şehir krallıkları halinde örgütlenmişlerdir. (Harita 2) Her bir şehir krallığı kendi politikasını sürdürmüştür. Tarihleri boyunca dört krallık; Ugarit, Gebal ve Tyr zenginlik ve güçleriyle sıvrılmıştır. Mısır firavunu III. Thutmes’in Filistin ve Suriye’yi fethine kadar bağımsız olarak yaşamışlardır. M.Ö.2.binlerin ortalarında Fenike kentleri üç yüz yıl Mısır’ın boyunduruğunda yaşamıştır. 14.yüzyılın ikinci yarısında Hititler Suriye’nin kuzeyini işgal etmiş ve Ugarit ve Gebal’ı bir süre kendilerine bağlamışlardır. Böylece Fenikeliler ilk olarak Mısır ve Hititlere karşı yapılan ve

²¹⁴ Diakov ve Kovalev, a.g.e.,s.162.

²¹⁵ İplikçioğlu, a.g.e.,s.99.

²¹⁶ <http://www.suryanikadim.org/reyono/default.aspx?s=10&b=9>Erişim Tarihi: 17.03.2020.

kendi topraklarında geçen savaşlardan sonra Ege adalarından gelen deniz kavimlerinin istilası sebebiyle bir çöküş dönemi yaşamışlardır.²¹⁷

İstila sonrası oluşan durum yeni bir siyasi bağımsızlık çağının başlangıcı olmuştur. Suriye-Filistin bölgesindeki büyük güçler bir süreliğine etkisiz kalmışlardır. Asur sınırları içerisine hapsedilmiş, Mısır yenilgiye uğramıştır. İbrani ve Arami kentleri gelişirken Fenike kentleri kıyıya doğru sıkışmıştır. Bu dönemin önde gelen kentleri; Arados, Byblos ve Akka'dır.²¹⁸

Asur'un yeniden gücünü kazanması ve eski Yakındoğu'ya yayılması Fenike kentlerinin bağımsızlıklarının kısıtlanması anlamına gelmektedir. Alınan haraçlar ve boyun eğdirmeler aralıklı akınlar için geçerli olup Asur seferlerinin yenilenmesi hedeflerine yalnızca geçici bir süre ulaşabildiklerini göstermektedir. Tiglatpileser yıllıklarında I.Tiglatpileser'in sahil krallıklarından Tyros, Sidon, Byblos, Makhalata, Maisa, Kaisa, Amurru ve deniz ortasındaki Arados'tan haraç olarak; gümüş, altın, kurşun, bakır, tunç, parlak renkli yünden yapılmış elbiseler, maymunlar, akçaagaç, şimşir, fildişi ve deniz yaratıklarını haraç olarak aldığını ve onlarında ayaklarına kapandığından bahsetmektedir. M.Ö.875 civarına tarihlenen bu Fenike seferinde, Fenike kentleri silahlı direniş göstermemişlerdir. Güçlü komşularını haraç vererek memnun etmeyi tercih eden küçük devletlerin geleneksel siyasetini izlemişlerdir.²¹⁹

Asur yıllıklarında bahsedilen bilgilere göre Akdeniz seferleri Kıbrıs kentlerinin tutumunu değiştirmiştir ve Doğu Akdeniz'in ekonomisinde temel değişim yaşanmıştır. Fenikeliler ticaret yollarını artık tek başlarına ellerinde tutmasalar da hala güçlü konumdadırlar. Bu dönemde Simyra ve Samaria gibi bazı eyaletler ayaklandıysa da isyanlar bastırılmıştır. M.Ö. 7.yüzyıla doğru ise Suriye kentlerinin Asur'a karşı oluşturduğu koalisyonda Fenike kentleri de bulunmaktadır. Fakat yıllıklarda Tyros'tan ayrılarak Asur krallarına adayı kuşatması için altmış gemi veren diğer Fenike kentlerinden de söz edilmektedir. Fenike kentlerinin bu büyük kente karşı bu şekilde bir konfederasyon oluşturmalarının nedeni yerel rekabet duygularına karşılık Asur baskısının eklenmiş olmasıdır. Tyros kuşatmaya beş yıl direnmiş ve

²¹⁷Diakov ve Kovalev, a.g.e., s.162 – 163.

²¹⁸Güneş Girgin, **Fenikelilerde Akdeniz Ticareti**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2006, s.29.

²¹⁹A.g.e., s.30.

kendisini fethetmesi için görevlendirilmiş olan filoyu bozguna uğratmışlardır. Kuşatmalar sırasında Sidon kralının kaçması ve Sidon'a Asurlular tarafından seçilmiş yeni bir kral yerleştirilmesi gibi durumlardan dolayı Fenikelerinin gücüne darbe indirilmiştir. Tyros kenti Mısırlılarla da ittifak kurarak zaman zaman tekrar ayaklanmış. Fakat bu ayaklanmalarda bastırılmış. Hatta Asur topraklarındaki limanlara giden gemiler yok edilerek Asur deniz ticaretine ciddi derecede zararlar verilmiştir. M.Ö. 612'de Asur'un yıkılmasından sonra Fenike kentleri Pers himayesine geçmiştir. I.Dareios'un M.Ö.514-514'te yürürlüğe geçirdiği Pers imparatorluğunun satraplara bölünmesi uygulaması sonucunda Fenike kentleri beşinci satraplığa yerleştirilmiş, siyasi durumları haraç ödemek koşuluyla aynı kalmıştır. Kentler bu durumdan memnundur ve uzun süre bir isyandan bahsedilmez. Ticari faaliyetler rahat bir şekilde sürdürülmektedir.²²⁰

Fenike kentleri bu dönemde ticari faaliyetlerine devam etmiştir. Karmel dağına kadar olan sahil, Karmel dağının güney eteklerindeki bir liman ve Askalon Tyros'un denetimindedir. Arados deniz üzerinden etkisini sahil kesimine genişletmiştir. Sidon ise Dor ve Yafa'yı almış ya da M.Ö.450'de bu aralar Pers imparatoru tarafından Sidon'a verilmiştir. Üstelik bu üç kentin birleşerek Trablus'u kurduklarından ya da yeniden kurduklarından ve her kentin burada kendi mahallesini oluşturduğundan bahsedilmektedir. Bu durum Fenike kentlerinin hem bağımsızlıklarının hem de aralarında siyasi eşgüdüm bulunduğunun kanıtıdır. Fenike de Pers hâkimiyeti İskender'in fethiyle sona ermiştir. Önde gelen kentler İskender'e teslim olmuşlardır. Fenike'nin tarihi burada sona erme de birbiri ardına gelen hükümdarlar siyasi araç konumuna gelmiş ve bağımsızlıklarını yavaş yavaş kaybetmişlerdir. Helen kültüründen derinden etkilenmişler ve dilleri de Yunanca etkisi altına girmiştir.²²¹

1.3.Fenikelilerin Deniz Ticareti ve Koloni Faaliyetleri

Dünya ticaretinin ilk olarak Doğu Akdeniz'de gelişmeye başladığını söylemek mümkündür. Doğu-Batı arasındaki ticaretin yapısı ve tarihi yolları Doğu Akdeniz bölgesinde oluşmuş ve bölge ticaretinde kilit nokta olmuştur. Söz konusu

---

²²⁰Girgin, a.g.e., s.31 - 32.

²²¹A.g.e., s.32 – 33.

ticarete ise deniz yolları büyük önem taşımaktadır. Özellikle gıda maddelerinin en değerli ürün olduğu Akdeniz’de bu ürünlerin ticareti kara yoluna oranla daha ucuz, daha güvenli ve kısa olmasından dolayı deniz yoluyla yapılmıştır. Bu nedenle ticaret ve bu ticaretin egemenliği bölgede ekonomik ve siyasi mücadelelerde de hayati önem taşımıştır. Bu bölgeyi kontrol altına alarak ticareti kontrol edebilmek ve siyasal egemenlik kurabilmek bölge ülkelerinin başlıca hedefi olmuştur.²²²

Akdeniz ticareti M.Ö.4 binli yıllarda Mısır’da 3.sülalenin sonunda başlamaktadır. Yunanistan’da M.Ö.1600 – 1400 arası Minos uygarlığı zamanında başlar. Minos’un devamı olan Akhalar M.Ö.1500 – 1200 arası deniz ticaretini elinde bulundurur. M.Ö.1000 – 700 arası Fenikelilerin deniz ticaretinde ön planda olduğu bir zamandır ki en zengin ticari faaliyetlere bu dönemde rastlanmaktadır.²²³

Bu dönemde Fenike kolonileri anaşehir Tiros’un doğrudan doğruya egemenliği altında bulunan, ticari ve ekonomik ihtiyaçlar gerektirdiği sürece elde bulundurulmuş bir çeşit pazar yerleridir. Aynı dönemde Yunanlılar ise uzak ülkelerde kurmuş oldukları şehirleri ikinci bir yurt olarak kabul etmişler bu yüzden bu şehirleri kolay elden çıkarmamışlardır. Bu nedenden ötürü Yunan kolonileri karşısında Fenike kolonileri her yerde gerilemeye başlayacak hatta birçoğu tamamen ortadan kalkacaktır.²²⁴

Fenikeliler M.Ö.3.bin yıldan itibaren Mısır’la ticari ilişkiler kurarak ülkenin ağaç, bitkisel koku maddeleri, zeytinyağı, reçine ihtiyaçlarını karşılamıştır. Böylece Mısır tarihinin başlangıcı sayılabilecek bir çağda Mısır ile Suriye ve Lübnan kıyıları arasında deniz yolculukları başlamıştır. Önceleri bu seferler firavunlar tarafından düzenlenmiş, 3.bin yılın ortalarına doğru da ticaret filosu kurulmuştur. Bunlar masraflarını Mısırlıların karşıladığı Mısır tipi teknelerdir. Montelemesi ve yapımı Kenanlılarca yapılmıştır. Bu dönemden itibaren uzun bir müddet Fenike üzerinde Mısır etkisi izlenmiştir. M.Ö.1200’lü yıllarda Deniz Kavimlerinin istilasının ardından

---

²²²Baysoy, a.g.m., s.13 – 14.

²²³Girgin, a.g.e., s.15 – 16.

²²⁴Arif Müfid Mansel, **Ege ve Yunan Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara 1999, s.11-12

Ege halklarının deniz egemenliği de son bulmuştur. Bu yüzyılın ardından Mısır'ın da Fenike üzerindeki etkisi azalacaktır.²²⁵

Fenike kolonizasyon hareketi daha M.Ö.1100 yıllarında Cebelitarık Boğazı'na ulaşmıştır. Bu noktaya kadar giden yollar üzerinde birçok Fenike üssü kurulmuştur. Kıbrıs, Ege, Malta, Sicilya, Güney İspanya bu üslerden birkaçıdır. Ayrıca Cebelitarık üzerinden Britanya ile de ticaret bağlantıları kurulmuştur. Kuzey Afrika kıyısında Leptis, Hadrumetum, Hippo, Utica, Kartaca kentlerini kurmuşlardır.²²⁶ Bir ticaret güzergâhı çizilecek olursa Afrika kıyılarında Mısır, Libya, Tunus, Cezayir ve Fas; Cebelitarık Boğazı üzerinden Portekiz ve İspanya kıyıları, Orta Akdeniz'de Balear, Sardinya, Korsika adaları. İtalya Sicilya ve Malta adası; Akdeniz'in doğusunda bulunan Kıbrıs adası, Güney Anadolu kıyıları, Rodos, Girit, Taşoz adası ve Yunanistan üzerinde bulunan yerleşimler ile koloniler Fenikelilerin ticaret yollarını oluşturan alanlardır. (Harita 3) Kurdukları şehir tipi ise sömürge niteliğindedir. Kurdukları şehir aracılığıyla çevre halkını itaat altına almış ve yönetmişlerdir. Ancak bu hâkimiyet siyasi olmaktan çok o ülkenin ticaretini hâkim oldukları şehre yönlendirmekten ibarettir. Bu özelliği ile Fenike koloniciliği Yunan koloniliciliğine benzemez. Fenikelilerin denize açılma ve koloni oluşturma nedeni sadece hammadde kaynaklarına ulaşarak ticaret ağlarını genişletmekten ibarettir. Bir tür kıyı denizciliği yaparak ticaret yapabileceklerini düşündükleri her yere giderek ticaret merkezleri kurmuş ve bunları yeni alanlara açmak için üs olarak kullanmışlardır. Ancak bu koloni ve sömürgelerine dayanarak ne sürekli bir sömürge sistemi ne de bir Fenike imparatorluğu kurmuşlardır. Bu durum Fenike koloni sistemini Yunanlardan ayırmaktadır.²²⁷

Ticareti takas yoluyla yapmışlardır. Sürekli olarak değerli mal sağlayabilecekleri ve uygun iskele olabilecek yerlere kolonilerini kurmuşlardır. Denizcilik alanındaki gelişmeler, Tyr, Sidon ve Gebal'de gemi yapımcılığını da geniş ölçüde etkilemiştir. Tyrliler, Asur kralı Sanherib için bir deniz filosu da inşa etmişlerdir.²²⁸ 1999'da Aşkelon limanının 50 km kadar batısında batık iki gemi

---

²²⁵Girgin, a.g.e., s.17.

²²⁶İplikçioğlu, a.g.e., s.99 – 100.

²²⁷Girgin, a.g.e., s.19 – 22.

²²⁸Diakov ve Kovalev, a.g.e., s.165.

enkazına ulaşılmıştır. Deniz tabanından alınan pişirme kapları ve amforolar gibi bir dizi eşya bu gemilerin, M.Ö.750 – 700 yılları arasına tarihlendirilmesini mümkün kılmıştır. Muhtemelen bir Fenike limanı olan Tyre'den her ikisi de 10 ila 12 ton şarap yüklü amforolarla Kartaca veya Mısır'a ulaşmayı hedefledikleri düşünülmektedir.²²⁹

Akdeniz çevresinde birçok ticaret merkezi ve koloni kuran Fenikeliler, çöl kervanlarının uğrak noktaları olan Şam, Hama gibi şehirlerden ticaret malları alıp satmışlardır. Böylece Doğu ile Batı arasındaki ticarete aracılık ve komisyonculuk edip, ithalat ve ihracattan büyük gelir sağlamışlardır. Ayrıca Doğu mallarını Ege Bölgesine hatta Marmara ve Karadeniz kıyılarına kadar götürerek, Yunanların Doğu medeniyetlerini tanımalarına sebep olmuşlardır. I.binde Doğu ile Batı arasında rol oynayan başlıca kavim olarak kültürel etkileşimi sağlamış, kültür zenginliğine katkıda bulunan araçlar olmuşlardır.²³⁰

1.4.Fenikelilerin Sosyal ve Toplumsal Düzeni

Nüfusun büyük çoğunluğu Asi vadisinin verimli topraklarında tahıl yetiştirmiş ve bağcılık yapmıştır. Toprak iyi ürün vermekte ve ürün fazlası yabancı tüccarlara satılmaktadır. Çiftçiler topluluk düzeninde yaşamaktadır. Krala vergi ödemişler aynı zamanda kendisine el emeği sağlamışlardır. Her biri yılda 13 gün ile iki ay arasında değişen angarya ile yükümlüdürler. Ugarit'in nüfusu sanatçılardan, tüccarlardan, rahiplerden ve yüksek görevlilerden oluşmaktadır. Zanaatçıların dışında hepsinin köleleri vardır ve ev işlerinde kullanılmaktadırlar. Vasiyetname dökümlerinde ve satış sözleşmelerinde; köleler, hayvanlar, bronz ve gümüş gibi değerli madenler birlikte anılmaktadır. Köle sayısı azdır. İki ya da üç köle yitiren efendi ciddi şekilde yoksul düşmek ve hatta iflas etmek tehlikesi ile karşı karşıya bulunmaktadır. Krallık mülklerinin durumu ise çok iyidir. Saraylarda sayısız köle hizmet görmektedir. Kölelerin büyük çoğunluğu pazardan satın alınmaktadır. Kölelik I.binlerde özellikle Tyr'de gelişmiştir. Tyr krallarının güçlü bir ticaret ve savaş

---

²²⁹ Anne Marie Smith ve Magdel le Roux, "The Phoenicians and The Dangers Inherent To Sailing On The Mediterranean Sea In Antiquity" **Ekklesiastikos Pharos**, C.95, S.1, 2013, s.322.

²³⁰ Girgin,a.g.e., s.20.

donanması vardır. Tüccarları Tyr kolonilerinin bulunduğu ülkelerden getirdikleri kölelerle köle ticareti yapmaktadırlar.²³¹

Fenikelilerin esas özelliği etkin bir tüccar sınıfına sahip olmalarıdır. Fenikelilerin yoğun ticari faaliyetlerine Karl Marx'da atıfta bulunmuştur; “Yetkin tüccar bir halk olan Fenikeliler için para, her şeyin biçim değiştirmiş şeklidir.”²³² Politik düzenleri bakımından Fenike krallıkları küçük despotluklar özelliğini taşımaktadır. Devlet örgütünün yapısı iyi bilinmemesine rağmen Fenike hükümdarlarının kendilerine bir kutsallık mal ettikleri bilinmektedir. Örneğin Sidon kralları soylarını tanrılara bağlamaktadır. Resmi dinin örgütlenmesi teokratik ideolojiye uygun düşmektedir. Gebal, Ugarit, Tyr, Sidon kralları aynı zamanda kentlerinin büyük tanrılarının rahipleri olup dinsel törenlere başkanlık etmektedirler. Bu zengin tüccarlar ve köleci krallıklarda toplumsal eşitsizlik erken ortaya çıkmıştır ve köleliğin gelişmesi sonucu saltanat kavgaları ortaya çıkmıştır. 9. yüzyılın sonlarına doğru kralın kızkardeşinin tezgâhladığı bir fesat sonucu Tyr'de bu tür karışıklıklar olmuştur. M.Ö.5. yüzyılda Tyr'de patlak veren bir ayaklanma dışında da kölelerin hareketine ilişkin herhangi bir veri bulunmaktadır.²³³

1.5.Fenike Dini

Fenike dininde her kentin üçlü tanrı grubunun varlığı bilinmektedir. Bunlar kentin koruyucu tanrısı, onun eşi veya yoldaşı konumunda olan bereketi temsil eden bir tanrıçadan veya o tanrıçayla bağlantılı ve dirilişi temsil eden bir tanrıdan oluşmaktadır. Fenike dini hakkında bilgilerimiz kısıtlı olsa da Ugarit metinlerinden hareketle Kenan dininde bulunan bazı tanrıların Fenike dininde de bulunduğunu görmekteyiz. Ugarit metinlerinde geçen Tanrı El ve Baal, Fenike kentlerinde de görülen tanrılar arasındadır. Kenan dininde Tanrı El, boğa ile simgelenerek, tanrıların ve insanların babası rolüyle karşımıza çıkmaktadır. Eşi ise tanrıların annesi olan Aşherah'tır. Baal ise fırtına tanrısı olup tıpkı El gibi boğa ile tanımlanmaktadır. Savaş tanrıçası Anat ise kızkardeşi ve eşi konumundadır. Tanrı Adonis ile birlikte bu

²³¹Diakov ve Kovalev, a.g.e., s.164.

²³²Karl Marx, **Kapital**, Sol Yayınları, Ankara 2011, s.137.

²³³Diakov ve Kovalev, a.g.e., s.164 – 165.

üç tanrı Byblos kentinin önde gelen üç tanrısı durumundadır.²³⁴ Tanrı El semitik kökenlidir ve günlük hayatta fazla aktif olmamasından dolayı Yunanlıların tanrısı Kronos ile özdeşleştirilmiştir. Baalat ise yeryüzü ve doğurganlıkla ilişkili kadın tanrı olarak tasvir edilmektedir. Genellikle Baalat Gebal veya Byblos'un Leydi Baalat'ı olarak adlandırılmaktadır. Kıymetli madenlerden yapılmış sunak ve anıtlar ona ithaf edilmiştir. (Resim 28) Diğer Yakın Doğu kültürlerinde benzer tanrılar İsis ve İştar olarak gösterilebilir. Adonis ise Fenikeliler için yıllık doğa döngüsünü temsil etmektedir. Özellikle Mısırlı Osiris, Babil ve Asurlu Tammuz ile benzer özellikleri paylaşmaktadır.²³⁵

Sidon şehrindeki en önemli üç tanrı ise Baal, Aştarte ve Eşmun'dur. Baal kelimesi efendi anlamına gelmekte²³⁶ ve muhtemelen Byblos'taki El'in işlevine eşdeğerdir. Panteonun başı olup, günlük ibadetten de ayrı tutulmuştur. Kendisine adanmış en az bir tapınak bilinmektedir. Çok daha bilinen tanrı ise kendisine adanmış birçok tapınağı olan ve Byblos'taki Baalat'a eşdeğer olan Aştarte'dir. Sıklıkla kafasındaki bir hilal ile tasvir edilmektedir. Sidon'daki üçüncü önemli tanrı ise Adonis'in eşdeğeri olan Eşmun'dur. Genellikle şifa ile ilişkilendirilmiştir.²³⁷

Tire kentinin baştanrısı ise Melkart'tır. (Resim 29) Yunan mitolojisindeki Herakles ile özdeşleştirilmektedir. Adı 'şehrin kralı' anlamına gelmektedir. Tire'de M.Ö.10.yüzyıldan itibaren her yıl kralın huzurunda Melkart'ın dirilişinin kutlandığı bilinmektedir. Helenistik dönem Yunan kaynakları da Tire'de Melkart festivalinden bahsetmektedir. Ayrıca Fenike metinleri de yeniay ve dolunay dönemlerinde de festival ve kurbanlardan bahsetmektedir.²³⁸ Melkart, Akdeniz çevresindeki birçok Fenike kolonisine ihraç edilmiştir. Tire'deki diğer bir önemli tanrı da Aştarte'dir.²³⁹ (Resim 30)

Bahsedilen tanrıların yanı sıra Fenikeliler ateş ve yıldırım tanrısı Reshef'e ibadet etmişlerdir. Sabanı icat etmekle tanınan buğday tanrısı Dagon, yılanlar ve şifa

²³⁴Mustafa Karageçi, "Fenike Dini ve Çocuk Kurbanları", **İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.20, 2019, s.212 – 216.

²³⁵https://www.ancient.eu/Phoenician_Religion/Erişim Tarihi: 12.04.2020.

²³⁶Karageçi, a.g.m., s.213.

²³⁷https://www.ancient.eu/Phoenician_Religion/Erişim Tarihi: 12.04.2020.

²³⁸Karageçi, a.g.m., s.215.

²³⁹https://www.ancient.eu/Phoenician_Religion/Erişim Tarihi: 12.04.2020.

ile ilişkili olan Şadraba gibi tanrılar da mevcuttur. Tanrı Chusor'un demir ve metal işçiliği icat ettiği düşünülmektedir. Adalet ve doğruluğu temsil eden Sidik ve Misor gibi tanrıların varlığı da bilinmektedir. Bunların yanında başka tanrılara ibadet edilmektedir. Ancak çoğu eski çoktanrılı dinlerden daha azdır. Bu küçük tanrıları komşu kültürlerin benzer tanrılarından ayırmak oldukça zordur.²⁴⁰ (Resim 31)

Pek çok antik kavim gibi Fenikeliler de öldükten sonraki yaşama inanmaktaydılar. Nitekim bunu Byblos kralı Ahiram ve Sidon kralı Tabnit'e ait kitabelerdeki (KAI I ve KAI 13) lanet metinlerinde görmek mümkündür;

“Eğer krallar arasından bir kral ve valiler arasında bir vali ve bir ordunun kumandanı Byblos'a karşı gelirse, ardından bu lahti açarsa kraliyet esası kırılsın, krallığın tahtı bozulsun, barış ve huzur Byblos'tan uzaklaşsın.

Ben Tabnit, Astarte rahib, Sidon kralı, Eşmunazar'ın oğlu, bu lahitte yatıyorum. Her kimsen, her kim bu lahdi bulursa sakın, sakın beni rahatsız etmesin. Zira yanımda hiç gümüş yoktur, hiç altın yoktur ve değerli hiçbir şey yoktur. Bu lahitte sadece ben yatıyorum. Sakın lahdimi açmayın ve beni rahatsız etmeyin. Çünkü bu Astarte'ye küfürdür. Eğer ki bu lahdi açar ve beni rahatsız edersen güneşin altında yaşayanlardan soyun olmasın ve Rephaimler arasında huzur bulacak yerin olmasın.”²⁴¹

Fenikelilerin genel olarak iki ruha inandıkları görülmektedir. Birincisi ölümden sonra bedeni terk eden ve manevi bir ruh olan Rohua'dır. Diğer ruh Nephest'in ise ölü ile kaldığına inanılmaktadır. Bu bakımdan Nephest'in diğer dünyada da yaşayabilmesi için korunmaya ve beslenmeye ihtiyacı olduğu inancı mevcuttur. Fenike mezar buluntuları arasında bulunan sepetler –ki bazılarında meyve suyu lekeleri bulunmuştur- kâseler, çeşitli kaplar, yumurta kabukları, meyve kalıntıları gibi öğeler beslenme konusundaki çabalara işarettir. Ayrıca bazı yumurta kabuklarının kesilip boyanarak maske görünümüne kavuşturulmasının sebebi olarak ölüyü ya da Nephest'i kötü ruhlardan koruma amacı olduğu düşünülmektedir.²⁴²

²⁴⁰https://www.ancient.eu/Phoenician_Religion/Erişim Tarihi: 12.04.2020.

²⁴¹Karageçi, a.g.m., s.218.

²⁴²MarianneE.Bergeron, “Death, Gender and Sea Shells in Carthage” **Pallas**, S.86, 2011, s.172.

Fenike coğrafyasında Tell Sukas kazılarında, şehrin güneyinde M.Ö.13.-10. yüzyıllar arasına tarihlendirilen ve bir kurban çukuru veya insan kurban etmek üzere kutsal bir bölge olduğu belirtilen bir yapı bulunmuştur. Fenike dilinde ve kurban çukurlarında bulunan kitabelerde karşımıza çıkan ‘mlk’ kelimesi canlı bir çocuk veya hayvan kurbanını ifade etmektedir. Kelime ‘göndermek, gitmek’ anlamına gelen ‘ylk’ kökünden gelmektedir. Kurban çukurlarında bulunan kitabelerde karşımıza çıkan ‘ndr’ ‘adak, adanmış’; ‘mnt’ ‘hediye’; ‘zbn’ ‘kurban edilmiş’²⁴³ gibi kelimelerin anlamları da bir kurban ritüelinin gerçekleştiğine işaret etmektedir.

Kurban adamanın çeşitli sebepleri olduğu bilinmektedir. Bunlardan birkaçı şu şekildedir;²⁴⁴

- 1) Aile içerisinde veya sosyal düzeyde bir krizin meydana gelmesi.
- 2) Tanrılardan özel olarak yardım çağrısında bulunmak amacıyla gerçekleştirilenler de vardır. Kişisel/ aile sağlığı; yolculukta, yolda ve savaşta yardım; kıtlık, salgın gibi problemler bunlardan birkaçıdır. Bu ilahı lütfun karşılığı olarak da kendisinden en değerli olanı sunmaya söz vermektedirler. Bu değerli varlıklar genellikle çocuklardır. Kurban olarak gerçek bir kız ya da oğlan sunulabileceği gibi, henüz doğmamış anne rahminde olan çocuklar da olabilir. Hangi durumda olursa olsun artık söz verilen çocuk Baal Hammon ve Tinnit’e adanmıştır.
- 3) Eğer tanrıdan beklenen iyilik gerçekleşirse çocuk doğduktan sonra kurban çukuruna taşınarak vaat edildiği şekilde tanrılara kurban edilir. İşlemin ardından ceset yakılır. Kimi durumda hayvanlarında dahil edildiği bilinmektedir.
- 4) Bunların dışında özel bir durum olarak bu dönemde yüksek ölü doğan bebek oranı olduğu bilinmektedir. Bu durumda çocuk canlı olarak kurban çukuruna ulaşmadığı için bir kurban olarak sunulamaz. Ancak yine de verilen söz yerine getirilerek ölü çocuk tanrılara teslim edilir. Antik dönemde düşük yapmanın yaygın bir durum olduğu, kürtajın tercih edildiği bilinmektedir. Bu

---

²⁴³Karageçi, a.g.m., s.219 – 221.

²⁴⁴Paolo Xella, “Tophet An Overall Interpretation”, *Studi Epigrafici e Linguistici*, S.29-30, 2012-2013, s.270 - 271.

durumun kurban sunma olayını daha az dramatik hale getirmesi sebebiyle çözüm olarak geliştirilmiş olabileceği düşünülmektedir.

Kartaca’da bulunan 180 çömlekten incelenmiş olan 40’ında çoğunda bir veya iki yeni doğan bebekler ile 6 yaşlarına kadar kömürleşmiş çocuk kalıntısı bulunmuştur. Tekli gömülerde ortalama yaş ağırlığının bir ila üç yaş olduğu, ikili gömülerde ise bu aralığın yeni doğan ile iki-üç yaşında bir çocuk arasında olduğu bilinmektedir. Çift gömüler, tanrıların dualara cevap vermemesi durumunda ya da çocuk ölü doğarsa veyahut kurban edilmeden önce ölürse ailenin adağı yerine getirmek için en genç evladını kurban etmek zorunda kalabileceği şeklinde açıklanmıştır.²⁴⁵ (Resim 32)

1.6.Fenike Mimarisi

Fenike mimarisinin incelenmesi başlangıçtan itibaren iki sorunla yüzyüze gelmeye neden olmaktadır. İlk olarak bol sedir ormanlarının erişimine sahip olan Fenikeliler yapılarının çoğu için ahşabı kullanmış, bu durumda binalarının günümüze ulaşması sorunlu hale gelmiştir. İkinci bir durum da Fenike kentlerinin arkeolojik kazılarını sorunlu hale getiren unsur olarak tarihi boyunca sürekli işgal altında olmasıdır. Her ne kadar Fenike yapılarından bir miktar kalıntı sağlanmış olsa da sıradan konut gibi mütevazı yapıların çok azını bilmekteyiz. Ancak antik çağ yazarlarının sayesinde daha büyük kamu binalarının varlığı bilinmektedir.²⁴⁶ Bu tip sorunlara rağmen Fenike mimarisi hakkında söylenecek belli başlı temel bilgiler mevcuttur.

Fenike mimarisinin örneklerinden biri Süleyman Mabedi olarak değerlendirilmektedir. Kral Süleyman’ın mabedi için Fenikeli mimar ve sanatçıların çalıştıkları bilinmekte olup bu durum İncil’de de aktarılmaktadır (1.Krallar 5);

“Sur Kralı Hiram Süleyman’ın babası Davut’un yerine kral olarak meshedildiğini duyunca elçilerini Süleyman’a gönderdi. Çünkü Davut’la hep dost geçinmişti. Süleyman Hiram’a şu haberi gönderdi: ‘Bildiğin gibi babam Davut çevresindeki savaşlar yüzünden Tanrısı Rab adına bir tapınak yapamadı... Rab

²⁴⁵Karageçi, a.g.m., s.223.

²⁴⁶https://www.ancient.eu/Phoenician_Architecture/ Erişim Tarihi: 13.04.2020.

babam Davut'a 'Tahtına oturtacağım oğlun benim adıma bir tapınak yapacak' diye söz verdi. Ben de Tanrım Rab'bin adına bir tapınak yapmaya karar verdim. Şimdi bana Lübnan'dan sedir ağaçlarını kesmeleri için adamlarına buyruk ver. Benim adamlarımda seninkilerle birlikte çalışsın. Adamların için istediğin ücreti vereceğim. Aramızda Saydalılar kadar ağaç kesmede usta adamlar olmadığını biliyorsun.'"²⁴⁷

Fenikeliler tarafından yapılan bu dikdörtgen tapınak üç iç odaya sahiptir. Tapınak kapısına yakın iki sütun İncil'de bronz olarak tasvir edilirken, Herodotus tarafından biri altın biri zümrüt olmak üzere aktarılmıştır. Avluda büyük bir sunak mevcuttur. M.Ö.6. yüzyılda Nebukadnezzar tarafından yıkılan tapınağın arkeolojik kanıtları mevcut değildir. Kalıntıları bulunmayan bir diğer tapınak M.Ö.10. yüzyılda Hiram döneminde inşa edilmiş olan Melkart tapınağıdır. Bu tapınakta heykellerin yer almadığı, özel bir sunağın mevcut olduğu bilinmektedir. Fenike'nin en başarılı kolonisi Kartaca Cadiz'de de bu tapınak tasarımıyla çok benzer olan tapınak yapısının olduğu bilinmektedir.²⁴⁸

Mimari olarak bahsedilecek hususlardan biri de kurban çukurlarıdır. Burada kurbanların yakıldığı bir kurban sunağı ve mezarların olduğu bir alan söz konusudur. Fenikelilere ait bu alanların arkeolojik kanıtları mevcut değildir ancak antik kaynaklardaki referanslar ve çeşitli kolonilerdeki varlığı bu durumu doğrulamaktadır. Bu kutsal alanların şehrin dışında ve genellikle kuzeyinde olduğu varsayılmaktadır. Ahşaptan veya taştan yapılmış sütunlarda kurbanların üzerine yerleştirilmiştir. Bu sütunlara dualar yazıldığı, festival zamanları da süslandıkları bilinmektedir.²⁴⁹

Fenikelilerin ev kavramına baktığımızda ise zamanla farklı aşamalardan geçtiğini görmekteyiz. Kuruluş zamanlarında ilkel barınaklar yapılmış; su, tarım ve maden kaynaklarına erişim göz önünde tutulmuştur. Son aşamada ise Fenike-Kartacılara ait yapıların arkeolojik kalıntıları bina tabanlarından ve bazen de duvarlarından oluşmaktadır. Bu evler genellikle tek kişi ya da birkaç aileyi barındırabilecek şekilde değişkendir. Taş, ahşap ve kilin bir arada kullanıldığı

²⁴⁷İncil: I.Krallar – 5.

²⁴⁸https://www.ancient.eu/Phoenician_Architecture/Erişim Tarihi: 16.04.2020.

²⁴⁹https://www.ancient.eu/Phoenician_Architecture/Erişim Tarihi: 16.04.2020.

görülmekte, tavan için kalın ağaçların gövdelerinden yayarlanıldığı bilinmektedir. Havalandırmalar ve aydınlatma konusunda çevresel ve kültürel faktörler etkilidir.²⁵⁰

Fenikelilerin daha büyük binalarının aksine Sidon ve Amrit gibi yerlerde birçok küçük tapınak hayatta kalmıştır. Amrit'teki M.Ö.5. yüzyıla ait tapınak kare şeklinde olup üç taraftan çevrelenmiş ve büyük bir kutsal alan oluşturulmuştur. Bölgede suyla dolu büyük bir taş havuz kurulmuş ve ortasına muhtemelen bir kült figür veya sembol içeren şapel yerleştirilmiştir. Şapel kısa bir blok ve platform sütuna dayanmaktadır. Diğer Fenike anıtları ise isimleri İncil'de de geçen yüksek alanlarda bulunan stellerdir. Fenike mimarları tarafından inşa edilen diğer yapılar barajlar ve köprülerdir. Sidon, Tire ve Arados bölgelerinde hala kalıntıları bulunabilir. Fenikeliler deniz ticaretine bağlı olarak, doğal kayalardan oyulmuş ve hayatta kalan örnekleri en çok koloni bölgelerinde, özellikle Kartaca'da görülen dikdörtgen rıhtımlara sahip yapay limanlar inşa etmişlerdir.²⁵¹

1.7.Fenike Figürinleri, Metal Objeleri ve Diğer Ürünler

Fenike sanatçıları antik çağda metal işçilikleri ile de bilinmektedir. Bronz, gümüş ve altından yapılmış yüksek kaliteli kaplar yapmışlardır. M.Ö.8. ve 7. yüzyıllarda üretilen örnekleri İtalya'ya kadar yayılmıştır.²⁵² Adak için yapılmış tunç nesneler ve tunç kaideler üzerine yazılmış olan metinler mevcuttur. Bunlardan biri Sardunya yazıtı olup silindirik bir kaide üzerinde yükselen Tanrı Sid için adanmış tunç bir heykel bulunmaktadır. Burada aynı zamanda tunç bir kolon üzerine kazınmış bir yazıt bulunmuştur. Bu yazıtın üç dilli metni (Kartaca, Yunan ve Latin) tunç bir sunağın parçası olduğunu belirtmektedir. M.Ö.2.yüzyılın ilk yarısında Tanrı Eşmun'a adanmıştır.²⁵³

Metal ürünlerin örnekleri çeşitlidir. Bunlardan biri de Nimrud Sarayı'nda bulunan metal bir kâsedir. Bu kâselerdeki kabartmaların konusu, Fenike'nin Mezopotamya, Mısır ve Yunanistan'dan kültürel etkileri tek bir nesneye karıştırma geleneğinin tipik bir örneğidir. Geometrik ve çiçek motifleri hâkimdir ancak

²⁵⁰Rodrigo Araujo de Lima, "The Phoenician-Punic House", **Caiete ARA**, S.7, 2016, s.250 – 251.

²⁵¹https://www.ancient.eu/Phoenician_Architecture/Erişim Tarihi: 16.04.2020.

²⁵²https://www.ancient.eu/Phoenician_Art/Erişim Tarihi: 18.04.2020.

²⁵³Jose Angel Zamora Lopez, "Bronze And Metallurgy In Phoenician Sources", **Phoenicians Bronzes In Mediterranean**, Ed., Javier Jimenez Avila, Real Academia de la Historia, Madrid 2015, s.33.

sfenksler, hayvan ve insan figürleri de mevcuttur. M.Ö.8. yüzyıla ait olduğu bilinmektedir.²⁵⁴ (Resim 33)

Figürinler ise Fenike kültüründe popüler kültün en yaygın ifadeleri arasındadır. Çoğunun kilden yapılmış olduğu ve taş, kemik, fildişi, metal gibi malzemelerinde kullanılmış olduğu bilinmektedir. Fenike figürinlerinin çoğunun da üçlü tanrıları temsil ettiği düşünülmektedir. Panteonun başı, taçlandırılmış veya ayakta duran yetişkin bir erkek olarak temsil edilir. Dişi tanrı ise çoğunlukla doğurganlıkla eşleştirilir. Bebek görümlü figürin ise bir savaşçı çocuğu ya da tapınak çocuğu olarak betimlenir. (Resim 3-36) Bununla birlikte bazı figürinler kültik ve hatta günlük aktivitelerde insanı temsil ediyor gibi görünmektedir. Bunlar muhtemelen tanrılara adak olarak sunulmuştur.²⁵⁵

Tunç figürinlerin Suriye kültüründe üretilenlerden ayırt edilmesi genellikle zordur. Uygulama olarak kabaca yapılmış ancak bireysel özelliklere sahiptirler. Kadın figürinleri daha yaygındır ve tipik olarak uzun bir tunik giyerler. Erkek figürinler genellikle bir kolunu kaldırır ve konik bir şapka giyerler. Byblos'taki Dikilitaş Tapınağı'nda bulunanlar gibi bazı heykelcikler altın varak kaplıdır²⁵⁶ (Resim 37). Demir Çağı Fenike kil figürinlerinin çoğu çark yapımıdır ve çan şeklinde gövdeye sahiptir. Bu heykelcik türü aynı zamanda sütun heykelcik olarak da bilinir. Özelliklerini vurgulamak için genellikle kırmızı ve siyah olarak boyanmıştır. M.Ö.7. veya 6. yüzyılın sonunda Yunanistan'dan yeni bir teknik ithal edilmiş ve daha sonra kil figürinlerin çoğu kalıplara dökülmüştür. Bununla birlikte Demir Çağı III sırasında el yapımı figürinler hala ortaya çıkmaktadır.²⁵⁷

Fenike'deki bir başka popüler heykelcik türü genellikle dört tipik müzik aletinden birini çalan kadın figürinlerinden oluşan müzisyenlerdir. Davulcu figürleri, Fenike ve Kıbrıs'ta en popüler tiptir. Erkek müzisyenlere ait figürinler de ortaya çıkarılmıştır ancak bunlar daha nadirdir. Bu figürinlerin insanları temsil ettiği düşünülmektedir veya müzik içeren bir ritüel gerçekleştiren rahibeler olabileceği

²⁵⁴https://www.ancient.eu/Phoenician_Art/Erişim Tarihi: 18.04.2020.

²⁵⁵Meir Edrey, **The Phoenicians In The Eastern Mediterranean During The Iron Age I-III / M.Ö. 1200-332 Ethnicity And Identity In Light Of The Material Culture**, Johannes Gutenberg Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Tel Aviv 2018, s.190.

²⁵⁶https://www.ancient.eu/Phoenician_Art/Erişim Tarihi: 18.04.2020.

²⁵⁷Edrey, a.g.e., s.190-191.

fikri de mevcuttur. Diğer Fenike figürinleri arasında hamur yoğurma, banyo yapma gibi günlük faaliyetlerde bulunan kadın figürinleri bulunmaktadır. Bu figürinler Fenike, Kıbrıs, Kartaca dünyasına özgüdür.²⁵⁸

Fenike şehirleri, cam eşyaların ihracatını yapan önemli merkezlerdendi. Esasında teknikleri Mısır'dan öğrenmişler ve şeffaf camın üretimini geliştirmişlerdir. Buna rağmen Fenikeli sanatçılar opak cam (seramik görünümlü) ürünlerle çalışmayı tercih etmişler, şişe, kavanoz ve kâseler üretmişlerdir. En yaygın şekil alabastron ve amfora formu olup ancak minyatür ve parfümler için kullanılmıştır. En yaygın şekil mavi ve sarının kullanıldığı zigzag çizgilerdir. (Resim 38) Pişmiş toprak figürinler genellikle cömertçe boyanmış ve çoğunlukla mezar alanlarında bulunmuştur. Yaygın bir form olarak bir dudaklı sürahiler üretilmiştir (Resim 39). En iyileri kırmızı açkılı olanlardır. Fenike sanatçıları yarı kıymetli taşlardan da mühürler üretmişlerdir. Aynı zamanda muska olarak taşınmakta ve yüzük ve kolye şeklinde de giyilmektedir. Sfenksler, kanatlı tanrılar, güneş diskleri yaygındır. Altın veya camdan takılar; kolyeler, bilezikler, madalyonlar üretilmiştir.²⁵⁹ (Resim 40-41-42-43).

Fenike sanatında maskelerin de önemli bir yeri vardır. Kilden yapılmış maskeler ilk olarak Geç Tunç Çağı'nda ortaya çıkmıştır. Demir Çağı'nda ise sıklıkla Güney Levant kıyılarında görülmektedir. M.Ö.7.yüzyıl sonlarında giderek daha popüler hale gelir. Akademisyenler maskelerin ve protomların kötülüğü önlemek için kullandıklarını düşünmektedir. Hem gerçek boyutlu hem de minyatür maske ve protomlar üretilmiştir. Daha küçük maskeler ve protomlar asılmış veya başka bir şekilde sergilenir olabilirken, gerçek boyutlu olanlar muhtemelen insanlar tarafından takılarak kullanılmıştır. Maskeler ve protomlar hem kültik hem de kültik olmayan bağlamda kullanılırken çoğu Güney Levant'taki ibadethane, mezarlar ve kutsal atık çukurlarında bulunmuştur. İlginç bir şekilde figürinlerden farklı olarak Fenike maske ve protomları ağırlıklı olarak erkek figürleri sergilemektedir.²⁶⁰

Maskeler el yapımı olup, dudaklar ve sakal gibi özelliklere vurgu yapmak için kırmızı ve siyah boyalar kullanılmıştır. Daha ayrıntılı maskeler yüz kıllarına kadar

²⁵⁸Edrey,a.g.e., s.191.

²⁵⁹https://www.ancient.eu/Phoenician_Art/

²⁶⁰Edrey, a.g.e., s.194.

betimlenmiştir. Gözler kullanıcının görebilmesi için sıklıkla kesilir. Bazen ağız ve burun deliklerinin de kesildiği görülmektedir. Demir Çağı Fenike maskeleri ağırlıklı olarak Fenike-Mısır tarzını sergiler. (Resim 44-45) Kıbrıs'ta protomlar maskelerden daha popülerdir.²⁶¹

1.8.Fenikelilerde Ölü Gömme Gelenekleri

Fenike mezar gelenekleri ile ilgilenen akademisyenler çeşitli sorunlarla karşı karşıyadır. Bunlardan birincisi Fenikelilerin ölümden sonraki hayata dair inanışlarını ve ölüleri için sonsuz dinlenmeyi sağlayacak gerekli kült performanslarını tanımlayan metinlerin yokluğudur. Mevcut yazılı kaynaklardan Fenikelilerin diğer tüm eski Yakın Doğu halkı gibi ölümden sonraki hayata inandıklarını çıkarabiliriz. Ayrıca vücudun yok olmasından sonra kurtulan ruhun ölümsüzlüğüne inandıkları da bilinmektedir. Bu durumu mezarlardaki ürünlerden ve dini sembollerin varlığından anlaşılabilmektedir. Fenikelilerin ölümlerini yerleşim yerlerinin dışındaki mezarlıklara gömdükleri bilinmektedir. Arkeolojik kalıntılar bu dönemde iki mezar uygulamasının bir arada kullanıldığını göstermektedir; gömme ve yakma işlemi. Gömme işlemi Neolitik dönemden beri kanıtlanmış tek mezar uygulamasıdır ve Fenikeliler arasında yaygın olarak kullanılmaya devam etmiştir.²⁶² Gömülerin çoğunda sırtüstü pozisyon tercih edilerek doğu-batı eksenine sağlanmıştır. Doğru-batı yönelimi Levant'ta çok yaygındır ve güneşin ölümü ve yeniden doğuşu benzetmesinden hareket edildiği anlaşılmaktadır. Sırtüstü pozisyonun ise ebedi uykuyu temsil ettiğine inanılmaktadır.²⁶³ Gömme gövdeler mezarda doğrudan taş veya ahşap zemine ya da tabutlara yerleştirilmektedir. Fenike'de çeşitli taş tabut türleri kanıtlanmıştır. Bunlardan biri dikdörtgen bir taş lahit olan Ahiram tabutudur.²⁶⁴ M.Ö.13.-12.yüzyıl arasına tarihlenen bu lahit, lotus tomurcukları ve çiçeklerden oluşan bir süslemeye sahiptir. Her köşeden çıkıntılı bir şekilde çömelmiş aslan figürleri mevcuttur. Yas tutan kadınların alayının olduğu kabartma sahneleri de bulunmaktadır.²⁶⁵ (Resim 46)

²⁶¹Edrey, a.g.e., s.194.

²⁶²Helen Sader, *Avrupa Birliği ve Enpi Cnc Akdeniz Havzası Programı*, "Phoenician Exhibition", İtalya 2015, s.60 – 61.

²⁶³Edrey, a.g.e., s.224.

²⁶⁴Sader, a.g.m., s.61.

²⁶⁵https://www.ancient.eu/Phoenician_Art/Erişim Tarihi: 19.04.2020.

Fenikelilere ait en erken mumyalama kanıtı Byblos kraliyet nekropolünde kaydedilmiştir. Kral Abishemu'nun M.Ö.19.yüzyıla tarihlenen lahitinde dokunmuş bir bez baskısı olan kırılğan siyah bir madde bulunmuştur. Sidon'un Ayaa kraliyet nekropolünde ise Kral I.Tabnit'in mezarı ortaya çıkarılmıştır. Kralın cesedi Mısır tarzı bir lahit içerisinde mumyalanmış ve yerleştirilmiştir. Lahitin içinde vücudu kaplayan ince kumun yanı sıra mumyalama sıvılarının kalıntıları keşfedilmiştir. Hükümdarın iyi korunmuş kalıntıları, bazı iç organlarının çıkarılmış olabileceği ayrıntılı bir mumyalama sürecini göstermektedir. Demir Çağı III sırasında mumyalama daha popüler hale gelmiş ve sadece hükümdar ailesi değil aynı zamanda sosyal elit üyeler tarafından da tercih edilmiştir. Tabutlarda gömülme uygulaması Tunç Çağı'nda Güney Levant'a Mısır tarafından tanıtılmıştır. Bu uygulama Orta Tunç Çağı kadar erken bir dönemde de görülmektedir. Sidon'da Sidon hükümdarlarından Tabnit I'e ve halefi Eşmunuzer II'ye ait taş lahitler açığa çıkarılmıştır (M.Ö.6.yüzyıl). Bu lahitler büyük olasılıkla Mısır'da üretilmiş ve ithal edilmiştir. Bu lahitler Roma dönemine dek popülerdir. M.Ö.5. ve 4.yüzyıllarda Fenike lahitleri Mısır stilinden ziyade Yunan etkilerini göstermeye başlamıştır. Ahşap tabutlar daha mütevazı hale gelmiş ve metal çiviler yaygın olarak kullanılmıştır.²⁶⁶

Ölümlere mezarlarında genellikle çeşitli mezar eşyaları eşlik etmektedir. Bunlar üç kategoriye ayrılabilir, kişisel eşyalar, statüyü belirten eşyalar ve ikinci hayatlarında gerekli olan temel ihtiyaçlar. Kişisel eşyalar mücevherler ve kozmetik ürünleri gibi bireyin kişiliğini temsil eden eşyaları içermektedir. Statü öğeleri ise bireyin silahları ve araçları gibi toplumdaki sosyal rütbesini temsil eden eşyalardır. Diğer grupta ise mobilya, yiyecek ve içecek gibi gereken temel öğeler yer almaktadır. Ancak Fenikelilerde mezar eşyaları ölen kişinin sosyal statüsünü kanıtlamamaktadır. Bu durumu Sidon'un kralları Tabnit I ve Eşmunuzer II'nin kraliyet mezarlarında hiçbir mezar eşyası bulunmayışından anlamaktayız.²⁶⁷

Fenike mezarlarından çukur mezarlar uygulanan en basit mezar türüdür. Bu mezarlar sığ hendeklerden ve dairesel çukurlardan oluşmaktadır. Bazen mezar

---

²⁶⁶Edrey, a.g.e., s.225-226.

²⁶⁷A.g.e., s.227.

işaretleri veya mezar taşları olarak taş steller veya ahşap direkler kullanılmıştır. Bazı çukur mezarlarında ölenler taş levhalar ve kasıtlı olarak kırılmış seramik parçaları ile kaplanmıştır. Bu gömülme biçimi sadece Fenike’de değil çağlar boyu yaygın olarak uygulanmış ve genellikle sosyo-ekonomik sınıflardaki insanların mezarlarını temsil ediyor görünmektedir. Sarnıç mezarları ise çukur mezarların ayrıntılı bir versiyonudur. Mezar zemine kazılmış ve taş levhalarla kaplanmıştır. Kaya mezarını simüle eden çatılı taş yer altı yapısı oluşturulmuştur. İnşa mezarlar ise oldukça nadirdir. Örneklerine Megiddo ve Ugarit’te rastlanmaktadır. Bu anıtsal taş yapılar bir kubbe veya bir dikilitaş tarafından taçlandırılan ve tamamen zeminden inşa edilmiş birkaç kat yüksekliğindedir. Kaya boşluğu mezarları ise kayada inşa edilmiş olan en basit mezar türüdür. Bu tür mezarlar zaman zaman büyütülmüş ve çömlek kapları yerleştirilmiştir. Kaya mezarları ise Fenike’de dikdörtgen formda inşa edilmiştir. Genellikle doğu-batı eksenini kullanılmış ve bazıları taş levhalarla kaplanarak mühürlenmiştir. Son olarak şaft mezarlar ise genellikle bir veya daha fazla mezar odasından oluşmaktadır. Bu mezarlar genellikle birden fazla müdahaleye yöneliktir ve muhtemelen bir aileye aittir. Çoğunlukla da tekrar tekrar kullanılmışlardır. İlk örnekleri Erken Tunç Çağı’na dek uzanmaktadır.²⁶⁸

1.9.Fenike Dili

Bugün kullandığımız alfabenin kökeninin Önasya’daki iki büyük kültür olan Mısır ve Mezopotamya uygarlıklarındaki yazı gelişimine ve bu gelişimden etkilendiği varsayılan Kuzey Sami yazılarına ve bundan çıkan Fenike alfabesine bağlanmaktadır. Bu süreç Akdeniz’de aktif bir tüccar sınıf olan Fenikelilerin kendi dönemlerine kadar kullanılmakta olan çivi yazısı, piktografik ve ideografik yazıdan daha etkin ve işlevsel olan gırtlak ses yapısının sembolleştirilmiş hali olan fonetik yazıyı icat etmeleri yani çağdaş alfabeyi bulmalarıyla tamamlanmaktadır.²⁶⁹

Fenikelilerin dili başlangıçta Kenanca’nın bir şivesi olan Fenikece iken daha sonraları Aramice kullanılmıştır. Ancak Fenike uygarlığının en büyük başarılarından biri alfabe yazısını yaratılması olmuştur. Denizciliğin ve ticaretin gelişmesi

---

²⁶⁸Edrey, a.g.e., s.228 – 235.

²⁶⁹Enis Timuçin Tan, “Fonetik Alfabenin Bulunuşundan Matbaanın İcadına Kadar Olan Süreçte Elyazısı Gelişimi ve Çağdaş Tipografiye Katkıları”, **KKEFD**, S.8, 2003, s.305 – 306.

koşullara daha uygun çivi yazısı ile hiyerogliften daha yalın bir yazı gerektirmiştir. O güne kadar bilinen Sümer ve Mısır kökenli kelime ve heceye işaret eden yazı sisteminin yerine harf esaslı yazı (alfabe) bulunup kullanılmıştır. Fenike alfabesinin doğuşunda pratik ve tüccar insanlar olan Fenikelilerin ticari işlemlerin düzenlenmesi için kolayca okumak, yazmak ve hesaplamak gibi faydacı bir yaklaşım söz konusudur. Sonuçta M.Ö. 1200-100 tarihleri arasında ortaya çıkan bu 22 harfli alfabe ve hesaplama usulleri hem onlara kolaylık sağlayacak hem de daha sonra bütün kavimlerin yazılarına temel oluşturacak pratik alfabeyi meydana getirecektir. Böylece yazı aynı zamanda ayrıcalıklı sınıfların malı olmaktan çıkıp geniş kitlelere yayılmıştır. Fenike alfabesinin eksiliği ise sesleri gösteren işaretlerin bulunmaması olarak değerlendirilebilir.²⁷⁰ (Resim 47)

Fenikelilerin yirmi iki harfi, İsrail ve Yahuda krallıkları çağında Paleo-İbrani yazısı denilen, eski Yahudi geleneklerine bağlı kalmış bulunan bugünkü Samirilerin alfabesinin de kendisinden türediği yazının doğmasını sağlamışlardır. Bir süre sonra da İbrani alfabesi ile Palmira, Nabati, Süryani, Arap ve Hint alfabelerinin kökeninde bulunan Arami yazısına yol açmıştır. Aynı zamanda, tarihin seslileri kesin ve eksiksiz bir biçimde gösteren ilk gösterimi olan Yunan alfabesinin ortaya çıkışında temel oluşturacaktır. Yunan alfabesi ise İtaliye alfabelere, ardından Latin alfabesine, sonra da Got, Ermeni, Gürcü ve Kiril alfabelerine öncülük edecektir. Özetle bütün dünyada kullanılmakta olan alfabelerin hemen hemen hepsi Fenike alfabesinin az çok torunlarıdır denilebilir.²⁷¹

Alfabe Ugarit kentinde doğmuştur. Ugaritçe yazı Mısır ve Mezopotamya gibi genel de dine değil de ticarete yöneliktir. Burada doğuda konuşulan bütün dillerde yazılır, bilginler Sümer metinlerini kopyalar, yazıcılar Kenan ülkesindeki mitolojik ve ebedi metinleri Ugaritçe'ye aktarmışlardır. M.Ö. 1180'e doğru, deniz kavimleri istilaları sonucunda bütün site ve krallık yok olsa da Ugaritçe kil tabletler günümüze

---

²⁷⁰Girgin, a.g.e., s.11 – 12.

²⁷¹İsmail Yakıt, "Ebcet Düzeninde Rakam ve Harf İlişkisinin Tarihi Gelişimi ve Hermetizm", **I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu 28-30 Nisan 2006 I. Cilt**, Şanlıurfa 2006, s.84 – 85.

ulaşabilmiştir. Bu tabletler sadece Ugarit şehrinin değil tüm Fenike halkının efsaneleri ve inanışları hakkında önemli bilgiler vermektedir.²⁷²

2.İbraniler

Suriye'nin güneyinde bulunan ülkeye Grekler, Akdeniz'in doğu kıyısında XII. yüzyıldan itibaren yaşayan Filistinlilerin adına dayanarak Filistin (palestin) adını vermişlerdir. Ürdün (Tevrat'ta Erden) ırmağı ülkeyi kuzeyden güneye geçip Ölü Deniz'e dökülmektedir. Böylece ülkeyi iki farklı bölgeye böler: Batıda bitki örtüsü ve bol verimli topraklar vardır, doğu kıyısı ise kayalık ve çıplaktır. Kuzeyde Lübnan ve Anti-Lübnan dağları yükselir. Ölü Deniz'in güneyinde ise yağmur mevsiminde çiçeklenen, kurak mevsimde ise çöle dönüşen ovalar uzanmaktadır.²⁷³

İsrail tarihi, kesin olarak belirli bir bölgede başlaması ve tüm olayların aynı bölge ile sınırlı kalmak üzere gelişmesi sebebiyle ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Tarihinde göçlerin, istilaların, sürgünlerin kaydedildiği bu halkın antik çağlarda yaşadığı bu bölge coğrafi olarak bugünkü İsrail topraklarını oluşturmaktadır. İsrailoğullarının dini karakteri ağır basan tarihi hakkındaki bilgiler bölgeye komşu milletlerin bıraktığı yazılı kaynakların gün yüzüne çıkmasına kadar Eski Ahit'ten öğrenilmekte idi. Eski Ahit, İsrail halkının bir aileden güçlü bir krallığa uzanan gelişmelerinin bir dökümünü vermesi bakımından Yahudi halkı için aynı zamanda bir tarih kitabıdır.²⁷⁴

Eski Yakındoğu'nun diğer halklarıyla kıyaslandığında en erken dönemleri hakkında oldukça az kanıt barındıran İsrail tarihinin bu durumu, halkın krallık kurumu ile olan kültürel ilişkilerinden ve Demir Çağı'nda bölgede ağırlıklı olarak küçük yerleşimlerin bulunmasından kaynaklanmaktadır. İsrail'in kökeni konusunda ise tarihi kayıtların eksikliği ve tarihi temel oluşturma isteği sebebiyle, en erken dönemlere ait tarihi süreç ve Eski Ahit kayıtları birbirlerinden farklı şeyler söylemektedir. Bununla birlikte İbrani ve Yahudi adının orijini ilk olarak Eski Ahit'te geçmektedir. İbrani adı İsrailoğulları tanımlaması ile eş anlamlı

²⁷²Girgin, a.g.e., s.25.

²⁷³Diakov ve Kovalev, a.g.e., s.167.

²⁷⁴Şeyma Ay Arçın, **İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi**, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2016, s.2,5.

kullanılmakla beraber, İbrani kelimesi Tevrat'ta 'ibri' şeklinde geçmektedir. Bu ismin Hz.İbrahim'in de atası olan Ever'den (Eber) geldiği düşünülmektedir. İbri kelimesinin kökü olan 'br' Sami dillerinde "karşıya geçmek" anlamına gelmektedir. Bu sebeple İbraniler, nehrin öte tarafından gelenler olarak ifade edilmiştir. Ancak bu ismin belirli bir etnik gruba mı ait olduğu yoksa sosyal bir grubu mu işaret ettiği konusu karmaşıktır. Eski Yakındoğu'nun önemli merkezlerinde ele geçen metinler üzerinde yapılan çalışmalar pek çok farklı tanım ile ifade edilmiş sosyal grup tablosu ortaya çıktığı görülmektedir.²⁷⁵

İlk olarak Mısır'ın Ben-i Hasan bölgesindeki Tell el Amarna höyüğünde ortaya çıkarılan Amarna mektuplarının okunması ile mektuplarda geçen 'habiru' toplumunu ifade eden kelime ile 'ibri' kelimesi arasındaki fonetik benzerlik, aralarındaki olası ilişkinin araştırılmasına sebep olmuştur. Kenanlı idareciler tarafından yöre halkına zarar verici faaliyetleri sebebi ile karışıklığa yol açtığı belirtilen habiru toplumunun adının anlamı Eski Babil dönemine tarihlenen Mari metinlerinde geçen 'habaru' kelimesi dolayısıyla açıklığa kavuşmuştur. Mari metinlerinde bu kelime *göçmen* anlamında kullanılmaktadır. Habirular yerleşik bir düzenden gelmeleri sebebi ile bölgedeki diğer göçerlerden ayrılmaktadırlar. Kötüleşen ekonomik koşulların toplulukları kentlerinden koparıp onları göçerliğe itmesi yakınlarındaki yerleşik toplumlar için tehlike oluşturmuştur. Örneğin Amarna metinlerinde habirular için Sümerce SA.GAZ lologramı kullanılmıştır. Bu kelime "saldırgan, rakibini yere seren, yağmacı" anlamına gelmektedir. Nuzi metinlerinde de habirulardan köle olarak söz edildiği bilinmektedir. Diğer taraftan onlar hayatını devam ettirmek için komşu bölgelerdeki idarecilere ve krallara paralı asker olarak hizmet etmiş, bu da onların yerleşik toplumlar ile bütünleşmesini hızlandırmıştır.²⁷⁶

Anlaşıldığı üzere İbrani kelimesinin kökeni olarak düşünülen habiru kelimesi Batı Asya'da farklı zamanlarda farklı şekillerde ancak yakın anlamlarda kullanılmıştır. Başlangıçta sosyal bir grup iken etnik bir tanımlamaya doğru değişim gösteren bu kelimenin işaret ettiği topluluğun bedevilerden farkı yayıldıkları coğrafya boyunca kendisine katılan yeni gruplar ile çoğalmalarıdır. Topluluk içerisinde Sami nüfusunun fazla olması onlara yarı etnik bir kimlik kazandırmıştır.

---

²⁷⁵ Ay Arçın, a.g.e., s.5 – 7.

²⁷⁶ A.g.e., s.7 – 10.

Bronz Çağı'nın sona ermesi ve karışıklık ortamının son bulup M.Ö.1.binde merkezi devletlerin yeniden güçlenmesi ile habiru kelimesinin yerini İbrani kelimesi almaya başlamıştır. Sonuç olarak İsrail toplumu ile aynı toplumu işaret ettiği düşünülen İbraniler, Batı Asya'da ve ona komşu devletlerin arşivlerinde çeşitli isimler ile anılmış ve ekonomik durumlarının kötüleşmesi ile yurtlarından kopmuş, birbirleri ile etnik bağları olmayan, bir sosyal tabaka olarak kayda geçmiştir. Ancak Bronz Çağı'nın sona ermesi ile İsrailoğulları kendi devletlerini kurmuş, krallık öncesi dönemlerini anlatırlarken de İbrani kelimesini yurtsuz oldukları bir dönemin ifadesi olarak kullanmışlardır. Yakın Doğu'nun belirgin bir unsuru olan bu halklar M.Ö.3.bin sonlarında ve M.Ö.2.bin başlarında Amurru ismi ile de anılmışlardır.²⁷⁷

2.1.Eski Ahit ve İbraniler

İsrailoğulları devletlerinin nasıl meydana geldiğinin öyküsünü koruyan tek gruptur. Böylelikle yöredeki halklardan birinin bu önemli oluşum sürecini hayallerinde nasıl canlandırdıklarının benzersiz içyüzünü vermektedirler. Aynı zamanda Eski Ahit'ten doğru bir tarihsel kaynak olarak yararlanmak zordur. Bu bakımdan Eski Ahit İsrail halkının tanrısal planını yerine getirmek için onları seçen tanrıları Yehova ile etkileşimlerini ayrıntıları ile veren öyküler içermektedir. Eleştirel yaklaşımlara rağmen Eski Ahit'te yer alan İsrail tarihinin geleneksel olarak bölündüğü ana evreleri kısaca özetlemek yararlı olacaktır.²⁷⁸

Yaratılış, ilk insan ve dünya çapında herkesi etkileyen tufan daha sonra gelen özel öneme sahip ilk Peygamberler dönemidir. İbrahim gibi kabileleriyle birlikte tam anlamıyla bütün Yakındoğu genelinde dolaşan ve sonradan bütün İsrailoğullarının doğrudan onun soyundan geldiklerine inandıkları bilge ve dindar aile reisleridir. İlk peygamberlerin öyküleri onları Babil, Yukarı Mezopotamya, Filistin ve Mısır ile ilişkilendirmektedir. İbrahim'in oğlunun torunu Yusuf'un öyküsü İsrail'in tamamını, sonunda İsrailoğullarını Pithom ve Ramses kraliyet şehirlerinin inşaatında çalışmaya zorlayan Firavun tarafından zulüm gördükleri Mısır'a getirmiştir.²⁷⁹

²⁷⁷ Ay Arçın, a.g.e., s.13 – 14.

²⁷⁸ Amelia Kuhrt, **Eskiçağda Yakındoğu-2**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s.47.

²⁷⁹ Kuhrt, a.g.e., s.47 – 48.

“Yakup’la birlikte aileleriyle Mısır’a giden İsrailoğullarının adları şunlardır; Ruben, Şimon, Levi, Yahuda, İssakar, Zevulun, Benyamin, Dan, Naftali, Gad, Aşer. Yakup’un soyundan gelenler yetmiş kişiydi. Yusuf zaten Mısır’daydı. Zamanla Yusuf kardeşleri ve o kuşağın hepsi oldu. Ama soyları arttı, üreyip çoğaldılar, gittikçe büyüdüler, ülke onlarla dolup taşı. Sonra Mısır hakkında bilgisi olmayan yeni bir kral Mısır’da tahta çıktı. Halkına ‘bakın İsraililer sayıca bizden daha çok’ dedi. ‘Gelin onlara karşı aklımızı kullanalım yoksa daha da çoğalırlar. Bir savaş çıkarsa düşmanlarımıza katılıp bize karşı savaşır, ülkeyi terk ederler’ Böylece Mısırlılar, İsraililerin başına onları ağır işlere koşacak angaryacılar atadılar. İsraililer firavun için Pitom ve Ramses adında ambarlı kentler yaptılar.”²⁸⁰

Onları baskıdan Yehova’nın buyruğu ile Musa kurtarmış ve Mısırlı askerlerin başarısız takibi altında Mısır’ı terk etmişlerdir. İsrail’in destansı kaçışını İsrailoğullarının Sina Çölü’nde yaşadıkları kırk yıllık dönem izler. Bu süreçte Musa, Yehova’nın halkıyla yaptığı Ahit’in bir bölümünü oluşturan On Emri almıştır. Artık çöldeki yaşayış dönemi bitmiş, savaşçı bir kahraman olan Yeşu’nun önderliğinde vaat edilmiş topraklara gelmeleri ve fethetmeleri ile sona ermiştir. Fetihten sonra topraklara yerleşen İsraililer dört bir yandaki komşuları ile savaşmışlardır: Ammonlular, Amalekliler, Filistiler, Kenanlılar. Bu mücadelelerin yaşandığı dönem Hâkimler devrindedir. Hâkimler dönemi ise Saul’un krallığa getirilmesi ile sona ermiştir.²⁸¹

2.2.Birleşik Krallık Dönemi

Tanrının tüm kutsamasını bahsettiği, Eski Ahit’in diğer tüm dönemlerden daha fazla yer verdiği ve altın çağ olarak adlandırdığı Birleşik Krallık dönemi M.Ö.1030 – 931 yılları arasına, Saul, Hz.Davud ve Hz.Süleyman’ın idaresi dönemine tarihlendirilmektedir. Tarihçiler tıpkı atalar dönemindeki gibi Birleşik Krallık dönemini el alırken farklı iki görüş sunmuşlardır. Bunlardan biri arkeolojik verilerin yetersizliğini temel alarak bu dönemin bir hayal ürünü olduğunu, Pers ve Hellenistik dönem yazmanları tarafından efsanevi bir şekilde kaleme alındığını iddia etmektedir. Diğer görüş ise Eski Ahit’i temel alarak bu dönemin gerçekliğini

²⁸⁰Eski Ahit: Mısırdan Çıkış: 1-11.

²⁸¹Kurth; a.g.e., s.48.

savunmaktadır. Ancak Eski Ahit'in ilk kez Samuel bölümünde zikredilen krallık kurumu ile İsrail tarihi yalnızca kutsal kitap anlatılarının bir ürünü olmaktan sıyrılarak tarihin çerçevesine girmiştir. Ancak İsrail'in ilk kralı Saul hakkındaki bilgiler yalnızca Eski Ahit'ten gelmektedir ve bu döneme ait farklı anlatımlar mevcuttur.²⁸²

Saul'dan sonra Yahuda kralı ilan edilen Davut, Kenan'ın orta ve güney kesimlerinde yaşayan İsrail boylarını kendi yönetimi altına almıştır.²⁸³ Davud dönemi (M.Ö.1009/1001-969) İsrail halkının dini kimlik ekseninde bir ulus bilincinin belirmeye başladığı dönemdir. Levant bölgesinde ulus bilincine dayalı bir krallığın oluşmasının sebebi olarak vaat edilmiş topraklara göç eden İsrailoğullarının diğer gurpların aksine iç bölgelere yerleşmesi ve onların kıyı bölgede yaşayan Filistlerin yaptığı tersine bölgenin diğer yerleşimcileri ilişkilerinin yoğun olmaması gösterilmektedir. Kısacası kapalı bir toplum olması İsrail kavminde ulus olma bilincini başlatmıştır.²⁸⁴

Davud dönemi ile birlikte İsrail'in politik varlığı ve gücü komşuları tarafından tanınmış, İsrail Krallığı Mezopotamya ve Mısır devletleri arasında yer almaya başlamıştır. Davud, Filistler ve Kudüs'teki Yebusilerle mücadele edip onları mağlup etmiş ve küçük bir Kenan kenti olan Kudüs'ü, İsrail Krallığı'nın politik ve dini merkezi haline getirmiştir. Böylece Davud'un krallığının ilk yirmi yılı hem sınırları korumak hem de genişletmek ile geçmiştir. Filistler üzerine birçok başarılı sefer düzenleyen ve onları Gezer kentine sınırına kadar kovmayı başaran Davud bu kavme tam anlamıyla egemen olamamıştır. Ancak daha önceleri Filistlerin hâkimiyetinde olan ticaret yolunun Davud'un eline geçmesi ile Filistler Davud'a vergi ödemek zorunda kalmışlardır. Filistlerden sonra Ammonlular İsrail'in önde gelen düşmanlarından olmuşlardır.²⁸⁵

Ammon Kralı Nahaş'ın ölümünden sonra ise başa geçen oğlu Hanun'a taziyelerini bildirmek isteyen Davud'un elçiler yolladığı bilinmektedir. Ancak Hanun

---

²⁸² Ay Arçın, a.g.e., s.33 – 34.

²⁸³ Diakov ve Kovalev, a.g.e., s.168.

²⁸⁴ Ay Arçın, a.g.e., s.38.

²⁸⁵ A.g.e., s.40.

onları ajan olmakla suçlamış, sakallarını kesmiş, elbiselerini parçalamış ve küçümsemiştir. Bu davranışının ardından Davud'un kendisine saldıracağına farkında olan Hanun, Arami krallıkları ile ittifaka girişmiştir. Bu durum üzerine Davud'un komutanı Yoab, Arami ittifakına karşı sefer düzenlemiş ve onları mağlup etmiştir. Bundan sonra Ammonluların Davud'a vergi ile bağlandıkları, bölgenin idarecilerinin yerel beylerden seçildiği ve Davud'un krallığının Suriye'den geçen ticaret yollarına sahip olduğu görülmektedir. Ticaret yollarının İsrail Krallığı hâkimiyetine girmesi bir Fenike kenti olan Tyre ile ilişkileri düzenlemiştir. Tyre kralı Hiram'ın Kudüs'ün başkent olmasının ardından Davud ile ticarete başladığı bilinmektedir. Davud karşısında tutunamayanlardan biri de Moab kralıdır. Vergi vermek şartı ile tahtında kalmasına müsaade edilmiştir. Davud'un krallığının sınırları Kızıl Deniz'den Fırat nehrine kadar uzanıyor olsa da sözde bir hâkimiyete sahiptir. Bu bakımdan bu dönem İsrail Krallığı bir devletten ziyade bir şeflik olarak nitelendirilebilir. Ancak Davud dönemi Yakınoğu'nun güçlü krallığı Asur'un duraklama devrine denk gelmiş, bu durumda İsrail Krallığı'nın güçlenmesinde etkili olmuştur. Bunun yanında Davud dönemine ilişkin arkeolojik kalıntılar hem yok denecek kadar az hem de tartışmalıdır. Eski Ahit'te anlatılan Davud döneminin ihtişamına karşılık esasında bu dönem ile ilgili arkeolojik bilginin Tel Dan'da bulunan ve üzerinde Aramice bir satırda 'Davud'un evi' yazılı olan bir stel ve Moab Kralı Meşaa'nın İsraililere karşı kazandığı zaferi aktardığı Meşaa Steli'nde geçen 'Davud'un Evi' tabirinin dışındaki bilgilerin tartışmalı olması aslında bu dönemin anlatıldığı kadar parlak olmadığına işaret etmektedir.²⁸⁶

Davud'un ardından oğlu Süleyman'ın tahta geçişi Eski Ahit'in 1.Krallar: 3 bölümünde yer alan, Süleyman'dan yana olduğu sanılan bir pasajda desteklenmektedir. Öyküde Süleyman'ın tepedeki bir tapınağı ve Gibyon yakınlarındaki bir sunağı ziyaret ettiği anlatılmaktadır. Süleyman'ın burada uykuya daldığı, rüyasında Yehova'nın kendisine görünerek ona bir dileğini gerçekletirme sözü verdiği, Süleyman'ın da buna karşılık bilgelik istediği aktarılmaktadır. Bu

---

²⁸⁶ Ay Arçın, a.g.e., s. 40-42.

öykünün amacı Süleyman'ın krallığının tanrı katında onaylandığı mesajını yaymak ve Davut'un halefi olmayı tanrı hikmetiyle hak ettiğini duyurmaktır.²⁸⁷

Süleyman, İsrail halkının savaştığı Ammon Krallığı'ndan Namah ile diplomatik bir evlilik gerçekleştirmiştir. Bu evlilikten kendisinden sonra kral olacak olan Rehoboam doğmuştur. Süleyman dönemi Mısır'ın Levant yönünde hâkimiyetini yeniden tesis etmeye çalıştığı bir dönemdir. Süleyman'ın Mısır ile ilişkisi Mısır kralı Siamun'un Gezer kentine saldırıp burayı kendi mülkü yapmasıyla başlamaktadır. Ancak Siamun'un kızının Süleyman ile evlenmesi İsrail Krallığı'nı Mısır tehdidine karşı korumuş hatta Gezer kenti kızı çeyiz olarak verilmiştir. Esasında Mısır'ın İsrail Krallığı ile bu yolla siyasi ilişkiye girmesi Filistin bölgesinde kaybettiği etkinliğini yeniden kazanmak istemesinden kaynaklanmaktadır. Siamun, İsrail Krallığı ile politik bir ilişki kurarken kendisinden sonra Mısır kralı olacak olan I.Şosenk zor kullanarak Kenan bölgesini hâkimiyeti altında tutmayı amaçlamıştır. Bu sebeple Süleyman savunma maksatlı olarak Kudüs kentini etrafını duvarlarla ördürmüş, Hazor, Megiddo ve Gezer'de arkeologlar tarafından M.Ö.10.yüzyılın ikinci yarısında yapıldığı tahmin edilen üç savunma kenti inşa ettirilmiştir.²⁸⁸ Süleyman döneminde gerçekleştirilen önemli gelişmelerden biri de İsrail topraklarını vergi bölgelerine ayırmasıdır. Her bölgenin merkezinde surlarla sıkı koruma altına alınmış, olasılıkla bir garnizonu ve idareci memurlarının oturduğu bir ambar-kent vardır.²⁸⁹

Eski Ahit'te tanrının her ne kadar başka uluslardan kadınlarla evlenmeyi yasaklamış olsa da Süleyman'ın bu yasağa uymadığı görülmektedir. İsrail halkının inancına göre yabancı kadınlarla evlilik onların tanrılarını tanımak anlamına gelmektedir. Süleyman'ın Saydalı ve Ammonlu kadınlar ile evlenmesi üzerine Tanrı, babası Davud'un hatrına krallığı onda bırakacağını ama oğlu kral olduğu vakit krallığı ondan alıp ikiye böleceğini bildirmiştir. Süleyman'ın oğlu Rehoboam döneminde aşırı vergiden bitkin düşmüş İsrail halkı aynı duruma maruz kalmamak için Rehoboam'ın krallığını kabul etmemiştir. Mısır'a kaçmış olan Nebat'ın oğlu Yeroboam yanındakilerle beraber kralın huzuruna giderek vergi yükünü hafifletmesi karşılığında kendisine biat edeceklerini bildirmiştir. Ancak Rehoboam bu teklifi

---

²⁸⁷Kurth, a.g.e., s.97.

²⁸⁸Ay Arçın, a.g.e., s.44 – 45.

²⁸⁹Kurth; a.g.e., s.100.

kabul etmemiş, bu durum üzerine de Yeroboam beraberindeki İsrail boyları ile krallıktan ayrılmıştır. Böylece Birleşik İsrail Krallığı; kuzeyde İsrail, güneyde Yahuda Krallığı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. (Harita 4) Her iki krallık da iki yüz yıl kadar yaşamıştır.²⁹⁰

2.3.İsrail Krallığı

İsrail Krallığı'nda tahta geçen ilk kişi Yeroboam olmuş ve İsrail'e ulusal bir kimlik kazandırmıştır. Yahuda kralı Abiya'ya karşı verdiği mücadelede ise mağlup olmuştur. Kendisinden sonra yerine Nadab geçmiş ancak bir suikast sonucu öldürülmüştür. Böylelikle Baaşa'nın İsrail kralı olduğu görülür. Baaşa, Yahuda kralı Asa ile pek çok mücadeleye girişmiş, bunun sonucunda İsrail birlikleri, Yahuda krallığının Ramah bölgesine kadar olan bölgeyi kontrol altına almıştır. Bu durum üzerine ise Yahuda kralının, İsrail ile ittifak halinde olduğunu bildiği Şam Kralı Ben Hadad ile ittifak kurmuştur. Böylelikle Hadas, İsrail'in Galile Denizi bölgesindeki topraklarını işgal etmiş, Baaşa da bu sebeple ticaret yolları üzerindeki ambargosunu kaldırmak zorunda kalmıştır. Baaşa'dan sonra ise oğlu Elah kral olmuş ancak Zimri adlı bir asker tarafından öldürülmüştür. Kısa bir süre krallık yapan Zimri'nin kendi canına kıymasının ardından İsrail ordusu komutanları Omri'yi kral olarak seçtiklerini bildirmiştir.²⁹¹

Eski Ahit'te Kral Omri hakkında olumsuz ifadeler geçmektedir:²⁹²

“Rab’bin gözündeki kötü olanı yapan Omri, kendisinden önceki bütün krallardan daha çok kötülük yaptı. Nevat oğlu Yarovam’ın bütün yollarını izledi ve onun İsrail’i sürüklediği günahlara katılıp değersiz putlara taparak İsrail Tanrısı Rab’bi öfkeliendirdi.”

Ancak Asur kaynaklarında İsrail Krallığı ‘Omri’nin Evinin Memleketi’ olarak anılmaktadır. Bu durumda önemli işler yaptığının göstergesi olabilir. Omri’nin Tyre kenti kralı İtobal ile de siyasi ilişkiler kurmuş, hatta oğlunu İtobal’ın kızı ile evlendirmiştir. Bu evlilik özellikle İtobal tarafından değerlendirildiğinde Tyre-Ürdün

---

²⁹⁰ Ay Arçın, a.g.e., s.48.

²⁹¹ A.g.e., s.48 – 50.

²⁹² Eski Ahit: I.Krallar: 25,26.

arası ticaret yolunun İsrail'den geçmesi sebebi ile önemlidir. Omri'den sonra krallık tahtına oğlu Ahab'ın geçtiği görülmektedir. İsrail Krallığı artık komşu krallık yazıtlarında Omri Hanedanı olarak geçmektedir. Aynı zamanda bu dönem krallığın ilahi bir seçimle belirlenmemesi sebebiyle Eski Ahit'te kötü olarak nitelendirilmiştir. Ancak Omri hanedanlığı döneminde Yahuda Krallığı üzerinde egemenlik kurulmuştur. Ahab'ın kızı Atalya ve Asa'dan sonraki kral Yehoşafat'ın oğlu Yehoram ile evlilikleri İsrail ve Yahuda arasındaki iyi ilişkileri kuvvetlendirmiştir. Yahuda ile ilişkilerin düzeltilmesinin ardından Ahab'ın Moav kralı Meşa ile de mücadelelere giriştiği ve vergiye bağladığı bilinmektedir. Meşa, Ahab'ın Şam kralı ile ittifakını fırsat bilerek isyan etmiş, hatta Şam krallığı da Ahab'a meydan okumuştur. Bu durumun üzerine Ahab'ın Şam kralını mağlup ettiği bilinmektedir. İsrail kralı Ahab'ın komşu devletler üzerine sefer yaparak bölge üzerinde gücünü sağlamlaştırmaya çalıştığı bu dönem, Önyasya'da güçlü Asur kralı II. Asurnasirpal'in egemenliğini genişlettiği döneme tesadüf etmektedir. III. Salmanasar döneminde ise Şam, Hamat ve İsrail'den oluşan bir koalisyonun üzerine sefer gerçekleştirilmiştir (M.Ö.853). Ahab'ın ardından oğlu Ahazya ve kısa bir süre sonra da Ahazya'nın kardeşi Yoram tahta çıkmıştır. Yoram ilk olarak vergisini aksatan Moav kralı Meşa'nın isyanını bastırmakla ilgilenmiş, Yahuda kralı Yehoşafat ve Edom kralından yardım almasına rağmen bu isyanı bastıramamıştır. Bu durumun sebebi olarak Moav kralının yenileceğini anladığı vakit surların üzerinde öz oğlunu tanrıya kurban edince ürken müttefiklerin savaşmaktan vazgeçmesi gösterilebilir. Ayrıca Şam ve İsrail krallıkları arasında ticaret yolları sebebiyle bir çatışma ortamı doğmuş, Yoram bu savaşta hayatını kaybetmiş ve yerine komutan Yehu kral ilan edilmiştir (M.Ö.841-814). Yehu döneminde Asur kralı III. Salmanasar İsrail'i vergiye bağlamıştır.²⁹³

Kral Yehoşafat döneminde ise Yahuda krallığı ile savaştan sonra ele geçirilen ganimetler Samaria kentine götürülmüştür. Ancak bu dönemde Şam kralı Hazael'in saldırıları ile karşılaşmış ve bu saldırılardan tüm saray ve tapınak hazinesini boşaltacak kadar yüksek bir miktarda vergi ödeyerek kurtulmuştur.²⁹⁴ Bu dönemde Asur tahtına III. Adad Nirari'nin geçmiş ve M.Ö.806/5 yıllarında yönünü batıya çevirdiği bir sefer tertip etmiştir. Levant yönüne yaptığı seferlerde Yehoşafat ile

²⁹³ Ay Arçın, a.g.e., s.51 – 56.

²⁹⁴ A.g.e., s.57 – 58.

karşılaşması ancak M.Ö.798 ya da sonrasında olmuştur. Adad Nirari vergiye bağladığı ülkeler arasında Tyre'den sonra gelen Humri'yi de saymaktadır. Humri ise Omri hanedanı soyunu ifade etmekte bu durum İsrail Krallığı'nın da vergiye bağlandığını göstermektedir.²⁹⁵

Yehoaş'tan sonra idareyi eline alan oğlu II. Yeroboam'ın iktidarı, Asur Krallığı'nın hedefinin Urartular olması ve hem İsrail hem Yahuda Krallıkları üzerinde Şam tehlikesinin azalması sebebiyle bir refah dönemi olmuştur. Söz konusu refah seviyesine tarımdaki ilerleme ve buna bağlı olarak nüfus oranındaki artış ile de ulaşılmıştır. Samaria ve çevresindeki araziler İsrail'e zeytin yetiştiriciliği ve bağcılıkta ekonomik değeri oldukça yüksek kazançlar sağlamıştır. Hatta Asur ve Mısır ülkelerine zeytin ihracatı yapmıştır. II. Yeroboam dönemine tarihlenen ve üzerinde İbranice yazılar bulunan 63 seramik parçasında zeytinyağı ve şarap ticareti yapıldığına dair bilgi bulunmaktadır.²⁹⁶

Kral Maneham dönemi ise (M.Ö.747 – 738) Asur devletinin gittikçe güçlendiği ve sınırlarını genişlettiği bir dönemdir. Asur kralı III.Tiglat Pileser'in tahta çıkması ile Suriye, Fenike ve Filistin krallıkları için tehlikeli bir dönem başlamıştır. III.Tiglat Pileser Aramiler üzerine sefer düzenledikten sonra İsrail kralı ile karşılaşmış ve vergiye bağlamıştır. İsrail krallığı ve diğer bölge devletlerinin birçok kez Asur krallığına bağlandığı bilgisinin görülmesinin sebebi, ele geçirilen bölgelerde bir müddet sonra hakimiyetin yitirilmesi ya da zayıflaması nedeniyledir. Bu bakımdan İsrail krallığına birçok Asur müdahalesinin gerçekleştiği görülmektedir. Maneham'ın Asur'a büyük miktarlarda vergi ödemesi sonucu ekonomi oldukça kötüleşmiştir. Bu sebeple Maneham'dan sonra kral olan oğlu Pekahya, halkın ve Şam'ın desteğini alan Pekah tarafından öldürülmüştür. Bu dönemde İsrail ve Şam birleşik kuvvetleri, Asur'a karşı ittifaka katılması için Yahuda'ya karşı sefer düzenlemiştir. Ancak Yahuda bu ittifaka katılmamıştır. Suriye-Efraim savaşı sonrası III.Tiglat Pileser'e mağlup olan Pekah tahttan indirilmiş ve yerine Hoşe'a getirilmiştir. Ancak bu dönemde sınırlar oldukça daralmış ve İsrail Krallığı Asur'un vassalı konumuna gelmiştir. V.Salmanassar'ın tahta geçmesi ile

²⁹⁵Şeyma Ay, "İsrail ve Yahuda Krallıkları Üzerine Düzenlenen Asur Seferleri", **History Studies**, C.3, S.1, 2011, s.4.

²⁹⁶Ay Arçın, a.g.e., s.59 – 60.

ayaklanan Hoşea, Mısır ile işbirliği yapması ve Asur'a ödemesi gereken haracı Mısır'a vermesi sebebiyle Samaria kenti V.Salmanassar tarafından kuşatılmıştır. V.Salmanassar döneminde başlayan isyan hareketleri II.Sargon'un hakimiyeti ile son bulmuştur.²⁹⁷

M.Ö.720 yılında Karkar mevkiinde yapılan savaş sonucu İsrail Krallığı son bulmuştur. II.Sargon, Samaria kentinden sürdüğü İsrailileri Halah kentine, Habor'a ve Medlerin şehrine yerleştirmiştir. Eski İsrail Krallığı'nın yerleşim alanı olan kuzey bölgelerde Demir I dönemine tarihlenen 250 yerleşim yerinde Demir II döneminde de nüfus yoğunluğuna ait izlerin rastlanması buranın Asur döneminde de önemini koruduğunu göstermektedir.²⁹⁸

2.4.Yahuda Krallığı

Yahuda Krallığı Süleyman'ın ölümünden sonra oğlu Rehoboam'a sadık kalan Benyaminve Yuda boyları tarafından kurulmuştur. Yahuda Krallığı aynı zamanda Güney krallığı olarak da bilinmekte olup başşehri Kudüs'tür.²⁹⁹ Yahuda Krallığı oldukça küçük bir siyasi birimdir bu duruma bir de coğrafi konumu eklenince kuzey komşusuna kıyasla yaşadığı büyük çatışmaların o kadar sık olmadığı görülmektedir.³⁰⁰ Yahuda Krallığının ilk kralı Rehoboam döneminde Mısır kralı I.Şosenk yaklaşık olarak M.Ö.920 yılında kuzey ticaret yollarını ele geçirmek amacıyla Mısır'a bir sefer düzenlemiş, Kudüs önlerine kadar ilerleyip burada kamp kurmuştur. Mısır kralının düzenlediği bu sefer Yahuda krallığı ile ilişkilerine gösterilen ilk kanıttır. Sefer sonucunda Yahuda'nın Mısır vasalı haline geldiği bilinmektedir.³⁰¹

Rehoboam'dan sonra oğlu Abiya döneminde İsrail Krallığı'na karşı başarılar kazanılmış ancak bu durum uzun soluklu olmamıştır. Abiya'nın ardından oğlu Asa döneminde Mısır Kralı I.Osarkon'un komutanı Kuş Kralı Zerah'ın ordusu Yahudalılar tarafından mağlup edilmiştir. Yine bu dönemde İsrail kralı Baaşa Kudüs şehrini ele geçirmek amacıyla Ramah'a dek ilerlemiştir. Bu durum üzerine Asa, Şam

---

²⁹⁷ Ay Arçın, a.g.e., s.60 – 66.

²⁹⁸ A.g.e., s.66, 70.

²⁹⁹ A.g.e., s.71.

³⁰⁰ Kuhrt, a.g.e., s.114.

³⁰¹ Ay Arçın, a.g.e., s.71.

kralı Ben Hadad'a hediyeler göndererek İsrail ile olan ittifakını bozmasını istemiştir. Ben Hadad da böylece Galile Denizi bölgesindeki İsrail topraklarını işgal etmiştir. Bu durum üzerine de Baaşa geri çekilmek zorunda kalmıştır. Asa'nın ölümünün ardından yerine oğlu Yehoşafat geçmiştir (M.Ö.873-848). Bu dönemde Yahuda krallığının İsrail'in vasalı olduğu bilinmektedir. Yehoşafat'ın ölümü ile de Yoram Yahuda kralı olmuştur (M.Ö.853-841). İsrail kralı Ahav'ın kızı Atalya ile evlidir. Döneminde Filistler ve Arap kabileleri güçlenip Yahuda krallığına saldırmışlardır. Yoram'dan sonra başa geçen Ahazya, Şam kralı Hazael ile mücadeleye girmiş, savaşta yaralanması üzerine de Hazael'in desteğini alan İsrail kralı Yehu tarafından öldürülmüştür. Ahazya'nın ölümü ile de kraliçe Atalya Yahuda krallığının başına geçmiştir (M.Ö.841-835). Atalya liderliği süresince Baal tapınımını Kudüs'te yaymıştır. Bu dönemde Ahazya'nın üvey kız kardeşi Yehoşeva, Ahazya'nın oğlu Yehoaş'ı kaçırp saklamış, 7 yaşına geldiğinde de çocuğun emanet edildiği Yehova tapınağındaki muhafızları toplayarak Yehoaş'ı kral ilan etmiştir (M.Ö.835-796). Yehoaş krallığı boyunca saray ve tapınak işleri ile ilgilenmiştir. Vergilerin rahipler tarafından gerektiği gibi kullanılmadığını görmüş ve bunun üzerine rahipler sınıfını saf dışı bırakmıştır. Yine bu dönemde Şam kralı Hazael ise Filist kenti olan Gat'ı hâkimiyeti altına aldıktan sonra Kudüs'e yönelmiştir. Yehoaş ise bu saldırıdan ancak tüm saray ve tapınak hazinesini boşaltacak miktarda yüksek vergi ödeyerek kurtulabilmiştir.³⁰²

Amazya döneminde (M.Ö.796-767) Şam kentinin güçsüz durumundan faydalanıp Edom hâkimiyet altına alınmıştır. Sina yarımadasındaki Kuntillet Azrud kenti kazılarında M.Ö.8. yüzyıla tarihlenen iki uyapı kalıntısında bulunan ve üzerinde İbranice yazılar bulunan pitoslar Edom seferini kanıtlamaktadır. Amazya Yahuda'nın güneydoğusundaki ticaret yollarını hâkimiyet altına almak için büyük uğraş vermiştir. Edom her ne kadar zayıf bir krallık olsa da iyi organize olmuş bir krallıktır. Edom'un Mısır ile olan coğrafi yakınlığı da onun politik manevralar ile bağımsız hareket etmesine imkân sağlamıştır. Amazya'nın bu uğraşları İsrail kralı Yehoaş'ın kendisini öldürmesi ile son bulmuştur. Amazya'dan sonra oğlu Azarya (M.Ö.792-740) krallığın başına geçmiştir. Azarya'nın babasının ölümüne dek krallığı birlikte idare ettikleri bilinmektedir. Bu dönem hem Şam Krallığı'nın hem de Asur

---

³⁰² Ay Arçın, a.g.e., s.72 – 74.

krallığının etkin olmaması sebebiyle bir refah dönemi olmuştur. Azarya döneminde Filistler, Ammonlular ve Arap kabileleri üzerine başarılı seferler düzenlenmiş, Filistin bölgesinde ticaret yollarını denetim altına almak amacıyla garnizon kentleri inşa edilmiştir. Asur tahtına III. Tiglat-Pileser'in geçmesi ile Yahuda krallığı üzerine bir sefer düzenlenmiş ve Yahuda krallığı vergiye bağlanmıştır. Azarya'nın ise cüzam hastalığı sebebiyle öldüğü bilinmektedir.³⁰³ Bu durumdan kutsal kitapta da bahsedilmiş olup Azarya'nın tanrı tarafından cezalandırılmasının neticesinde deri hastalığına yakalandığından bahsedilmektedir.³⁰⁴

Azarya'dan sonra oğlu Yotam krallık tahtına geçmiştir (M.Ö.750-731). İsrail ve Şam'ın saldırgan tutumları nedeniyle savunma amaçlı kule yapımına ağırlık verdikleri bilinmektedir. Bu dönemde krallığın sınırları Mısır ülkesine ve Kızıl Deniz'e kadar uzatılmıştır. Edom ülkesi üzerinde hâkimiyet sağlanmış ve Ammon ülkesi de vergiye bağlanmıştır. Yotam idaresinin sonuna doğru İsrail ve Şam krallıkları ittifak kurmuş ancak Yotam Asur'u kendisine düşman etmek istemediği için bu ittifaka katılmıştır. Yine de bir takım tedbirler aldığı bilinmektedir. Necef'teki bir savunma duvarı ve kervan karakolu kalıntısı bu bölgede İsrail ya da Yahuda krallığı adına görev yapan kuzeyli birliklerin varlığına kanıttır.³⁰⁵

Hizkiya'nın ölümünden sonra oğlu Manasse (M.Ö.698-642) kral olmuştur. Manasse döneminde Kudüs, Asur kontrolü altında küçük bir şehir devleti konumundadır. Manasse'nin adı Asur vasalı bir kral olarak Asur metinlerinde Ninive'deki krali sarayın yapımında katkıda bulunan ve Mısır seferi için asker desteği veren krallar arasında geçmektedir. Ayrıca Manasse'nin dini faaliyetleri sebebi ile Eski Ahit'te kötülen bir kral olduğu bilinmektedir.³⁰⁶ “Babası Hizkiya'nın yok ettiği puta tapılan yerleri yeniden yaptırdı. İsrail Kralı Ahav gibi Baal için sunaklar kurdu. Tanrıça Aşera'yı simgeleyen bir sütun diktirdi. Gök cisimlerine taparak onlara kulluk etti.”³⁰⁷

---

³⁰³ Ay Arçın, a.g.e., s.75 – 76.

³⁰⁴ Eski Ahit 2.Krallar 15:5.

³⁰⁵ Ay Arçın, a.g.e., s.76 – 77.

³⁰⁶ A.g.e., s.82.

³⁰⁷ Eski Ahit 2.Krallar 21:3.

Asur kralı Asurbanipal döneminde Mısır'a düzenlenen seferin (M.Ö.667) müttefiklerinden biri de Yahuda krallığıdır. Asur'un bir yandan Mısır seferi bir yandan da Asurbanipal'in Babil Kralı olan kardeşi Şamaş-şum-ukin'in isyanıyla uğraştığı dönemi vasal kentler fırsat bilerek isyan etmiştir. Bunlardan biri de Yahuda krallığı olmuştur. Manasse'nin bir suikast sonucu öldürülmesinin ardından krallığa oğlu Amon (M.Ö.641-640) geçmiştir. Amon'un da öldürülmesinin ardından 8 yaşındaki oğlu Yoişa kral olmuştur. Bu dönemde Asur kralı ölmüş yerine oğlu geçmiş, Babil'de de hâkimiyeti Kaldeli Nabopolassar sağlamıştır. Asur'un zayıflamasını fırsat bilen Yoişa bağımsız hareket etme imkânı bulmuştur. Manasse'nin dini alandaki tahribatlarını da ortadan kaldırmış, Kudüs'teki tapınağın ve ruhban sınıfının önemi artmıştır. Kudüs bir dini merkez olarak yükselmiştir.³⁰⁸

M.Ö.612'de Asur krallığı Med ve Babil saldırıları sonucunda yıkılmıştır. Mısır Kralı II. Neko, Asur kralına yardım etmek için yola çıkarak bu dönemde Kaldeli Nobopolasar ile iyi ilişkiler geliştiren Yoişa ile mücadele etmiştir. Yoişa'nın Babil tarafında yer almasının nedeninin Umman Manda birlikleri (İskit birlikleri) sebebiyle Mısır ordusunun güçsüz olduğuna inanmasıdır. Ancak M.Ö.609 Megiddo savaşında Yahuda kralı mağlup edilmiştir. Yoişa'nın ölümünden sonra II. Ahaz Kudüs kralı olmuştur. Ancak II. Neko, Mısır karşıtı eylemleri nedeniyle Ahaz'ı tahtından alıp yerine yüksek miktarda vergi ödemekle bağladığı ve ve adını Yehoakim olarak değiştirdiği Elikam'ı tahta getirmiştir. Mısır Krallığı, Babil tahtına II. Nebukadnezzar geçene kadar Suriye-Filistin bölgesinin tek hâkimi durumundadır. II. Nebukadnezzar ile II. Neko arasındaki M.Ö.605'te yapılan savaşta Mısır kralı mağlup olmuş ve böylece Suriye-Filistin bölgesindeki hâkimiyetini Babil kralına bırakmıştır. M.Ö.604'te II. Nebukadnezzar'ın düzenlediği sefer sonucunda Yahuda krallığı da Babil krallığının vasalı durumuna gelmiştir. Yahuda krallığının Mısır yanlısı politika izlemeye başlaması üzerine de II. Nebukadnezzar tarafından M.Ö.597'de sefer düzenlenmiş ve Kudüs kenti teslim olmuştur. Yahuda tahtına da adı Zedekiah olarak değiştirilen Mattaniah getirilmiş ancak halk tarafından hiçbir zaman kabul görmemiştir. M.Ö.594 yılında Mezopotamya'da Babil karşıtı isyanlara Yahuda krallığı da katılmış ancak Babil kralının M.Ö.593 yılı seferi ile dağılmışlardır. Fakat M.Ö.592'de Mısır kralı II. Psammetik, Kudüs'teki Babil karşıtı

---

³⁰⁸ Ay Arçın, a.g.e., s.83 – 84.

hareketleri destekemeye başlamış ve bu durum üzerine Yahuda kralı M.Ö.591’de yeniden ayaklanmıştır.³⁰⁹

Mısır-Yahuda işbirliği üzerine II. Nebukadnezzar M.Ö.587’de Kudüs üzerine sefer düzenleyip kenti 18 ay kuşatma altında tutmuştur. Stratejik önemi olan Lakiş ve Azekah kentlerini kuşatmaya uğramıştır. Yahuda Kralı Zedekiah yakalanmış gözleri kör edilmiş, oğlu öldürülmüş ve beraberindeki 832 kişi sürgüne yollanmıştır. Bu tarih terminoloji açısından bir dönüm noktasıdır. Sürgündeki halk için artık ‘Yahudi’ tanımlaması kullanılacaktır. II. Nebukadnezzar, Babil’deki aristokrat Yahudilerden Ahikam oğlu Gedalya’yı Kudüs kentinin kuzeydoğusundaki Mizpah kentine yönetici olarak görevlendirilmiştir. Babil ile işbirliği yaptığı düşünülen Gedalya’nın yönetimi halk tarafından benimsenmemiş, Ammon kralı tarafından desteklenen ve Davud soyundan gelen İsmail tarafından öldürülmüştür. Gedalya’nın ailesi Mısır’a kaçmış ve İsmail taraftarları da karşı saldırılardan çekinerek Ammon’a sığınmışlardır.³¹⁰

2.5.İbranilerin İktisadi ve Sosyal Düzeni

Ekonomi I.binlerin ilk yarısında tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Yahuda’nın kuzeyinde ve İsrail’de tarım tahıla dayanmakta ayrıca bağcılık, zeytincilik ve incircilik yapılmıştır. Meslekler tarımdan ayrılmıştır; demirciler, çömlekçiler, dülgerler mesleklerini profesyonel olarak yapmaktadırlar. Zanaatkârlık daha uygar Fenike kentlerinin etkisi altında gelişmiştir.³¹¹ Hayvancılık ise dönemin para değerini de yansıtmaktadır. Hatta Asur metinlerinden öğrenildiği kadarıyla Asur sömürge politikalarına göre ganimet ve haraç olarak canlı hayvan talep edilmektedir.³¹² Bu durum sık sık Asur vasallığı konumunda olan İbraniler için hayvancılığı önemli kılmıştır.

Filistin’deki toplumsal ilişkilerin evrimi, mesleklerin, ticaret, tefecilik ve mülkiyetin daha önce Fenike ve Kenan merkezlerinde oluşan sağlam geleneklerinin kök salmış olduğu yeni bir toplumsal ve ekonomik ortama göçebe İbrani boylarının yerleşmeleriyle belirlenmiştir. Bu durumda İbrani toplumu bir yanda klanlar

³⁰⁹Ay Arçın, a.g.e., s.84 – 87.

³¹⁰A.g.e., s.88 – 89.

³¹¹Diakov ve Kovalev, a.g.e., s.170.

³¹²Marvin L.Chaney, “The Bible The Economy and The Poor”, **Journal of Religion&Society**, S.10, 2014, s.39.

düzeninin kalıntıları bütün belirginlikleri ile yaşamların sürdürürken, öte yanda özel mülkiyet ve servetlerin farklılaşması hızla gelişmiştir.³¹³ İsrail ve Yahuda topraklarında politik ekonomi giderek ayrışan bir toplum yapısı yaratmıştır. Mülk sahipleri ve köylüler arasındaki ilişki hiçbir zaman eşit olmamış ve mülk sahipleri bu ilişkilerini sömürü düzenine indirgemıştır.³¹⁴

Temel toplumsal çekirdek topluluktur. Topluluğun başında yaşlı bir kişi (Naşı) bulunmaktadır. M.Ö. VIII. yüzyılda Yahuda'da toprağın ortaklaşa işlendiği ve ürünün topluluk üyeleri arasında paylaşıldığı topluluklar vardır. Ancak bölündükten sonra kura çekilerek dağıtılmış topluluk toprakları daha yaygındır. Toprak, özel dinsel törenlerin eşlik ettiği genel toplantılarda bölüşülmektedir. Her topluluğun kendi tapınağı ve kendi rahibi vardır. Üyeler çeşitli yükümlerle birbirlerine bağımlıdır; borç yüzünden köle durumuna düşmüş bir topluluk, üyesini para ödeyerek kurtarmak, suçluları toplu olarak cezalandırmak, kan davalarına engel olmak için katil ile öç sahibinin arasını bulmak gibi.³¹⁵ M.Ö.8.yüzyıldan sonra İsrail ve Yahuda toplumlarında cinsiyet rollerinin değişmeye başladığı görülmektedir. Tarım faaliyetlerinin birçok toplumda erkek egemenliğini şiddetlendirdiği sosyal bilimciler tarafından ifade edilmekte bu duruma uygun olarak da artık kadınların artık ev yaşamına çekildiği erkeklerin ise tarımsal faaliyetlere yöneldiği bilinmektedir.³¹⁶

2.6.İbrani Dini

İbrahimi geleneğe bağlı monoteist din ailesi içinde yer alır ve bu ailenin en eski halkasını teşkil eder. Yahudilik, yayılımı ve etkisi açısından bir dünya dini özelliğine sahip olsa da iç dinamizmi açısından hem milli hem de evrensel unsurlar taşımakta, inanç sistemi manasında bir din olmanın ötesinde bir hayat tarzını ve dini-etnik kimliği ifade etmektedir. Aynı dini geleneğe mensubiyetleri sebebiyle Hristiyanlık ve İslam'la ortak kutsal coğrafyaya ve karşılıklı etkileşimlerin görüldüğü ortak tarihi tecrübeye sahip olan Yahudilik pek çok teolojik, etik ve pratik kural noktasında bu dinlerle benzerlik göstermektedir. Ortak kutsal kitap literatürü

³¹³ Diakov ve Kovalev, a.g.e., s.170.

³¹⁴ Chaney, a.g.m., s.43.

³¹⁵ Diakov ve Kovalev, a.g.e., s.170 – 171.

³¹⁶ Chaney, a.g.m., s.44 – 45.

seçilmişlik ve kurtuluş kavramları bakımından Hristiyanlığa; tek tanrı inancı, dini hukuk ve pratiğe yönelik vurgu, vahiy inancı bakımından ise İslam'a yakın durmaktadır.³¹⁷

İbrani dininin temelinde bir tek, her şeye kadir, dünyanın yaratıcısı, İbrahim'in zürriyetiyle ittifak yapmış olan tanrıya inanç vardır. İbrani dininde Tanrı, açık bir gaye için yarattığı kâinattan tam olarak ayrılmıştır. Onun hâkimiyeti mutlak, ebedidir ve evrenseldir. O büyük bir 'saatçi', bir 'düzenleyici' kaprisli ve gaddar bir tanrı değildir. Aksine o, tarihe müdahale etmiş, mazlumlar ve doğrular tarafını tutmuştur. Zaten o, kendisini sadece dünyanın yaratıcısı olarak takdim etmez, aynı zamanda tarihin hâkimi olarak da takdim eder. Bunun için İbrahim'e; "Ur'dan Kalde'ye seni çıkartan ebedi Tanrın benim" demiştir. İyiliği, kötülüğü, aydınlık ve karanlığı yaratan gayricismani varlıktır. O, yarattıklarını, İsrail'i ve garibi sever. O hem kendisinin sevilmesini hem de korkulmasını ister. "Ve Allah'ın Rabbi bütün yüreğinle ve bütün canınla ve bütün kuvvetinle seveceksin. Allah'ın Rabden korkacaksın ve ona kulluk edeceksin."³¹⁸

İbrani dininde önemli bir yer tutan 'ata' kavramı ise dini ve milli kökenin birleştiği en kutsi kavramlardan biridir denilebilir. İslam'ın peygamber olarak kabul ettiği İbrahim, İsmail ve Yakub toplum ve din kurucu Atalar; Sara, Rebeka, Yakub'un iki karısı Rahel ve Lea da Analar olarak kabul edilmektedir. Bu yüzden bu dönem Atalar Devri olarak adlandırılır. Tekvin'deki hikâyelerden bu dönemin sadece mezkur ata peygamberlerle sınırlı olmadığı Yakub'un on iki oğlunu da kapsadığı anlaşılmaktadır. Atalar, kabileleriyle tüm Ortadoğu'yu dolaşan ve İsrailoğullarının/Yahudilerin ırklarını kendilerine dayandırdığı bilge ve dindar İbrani (göçebe) aile reisleridir. Tanrı'ya dolaysız ilk inanan ve itaat eden kişi olmakla birlikte ata-peygamber İbrahim'in asıl önemi soyundan bir millet yapmak üzere seçilen ilk İbrani atası olmasında yatar. Bu bakımdan Atalar döneminin bütün Ortadoğu'yla ilişkili bir tarihsel arkaplana sahip olduğu söylenebilir.³¹⁹

³¹⁷Cahit Akşit, **Dinler Tarihi**, Kamer Yayınları, İstanbul 2017, s.134 – 135.

³¹⁸F.Kaufmann ve J.Eisenberg, Çev. Mehmet Aydın, "Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik", **AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.29, S.1, 1987, s.271 – 272.

³¹⁹Aynur Çınar, "Yahudi Geleneğinde On İki Ata: İsrail'in Oğulları", **Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.16, 2018, s.139.

Atalar dönemi bir bakıma atalar kültürünün uzantısı olarak nitelendirilebilir. Fakat bu kültür, Yahudilikle farklı bir boyut kazanmış ve atalar hiçbir zaman bir tapım unsuruna dönüşmemiştir. Bütün Yahudi ataları gerek adlarının taşıdığı anlam gerek doğumları gerekse hayat hikâyeleri bakımından milliyetçi bir kimliğe sahip olan Yahudi din ve mistisizminde derin anlamlar içermektedir. Hatta onlar monoteizmin en saf halini yaşayan kimseler olarak kabul edilmişlerdir. Yahudilik, Ata İbrahim'in Tanrı'yla ahitleşmesi ile başlayan ve on iki atanın nesli İsrailoğulları ile devam eden bu ahit dönemini dinin başlangıcı kabul ettiği için söz konusu ahit anını ve akideyi Atalar Dini şeklinde kavramsallaştırmışlar ve bir nevi antik dönemin animist ve politeist unsurlarına dayalı ata anlayışını monoteist akide ve yaşama dayalı yeni bir rotaya çekmişlerdir.³²⁰

Yahudilik kelimesinin tam karşılığını Yahudi kutsal literatüründe bulmak güçtür. Tevrat'ta, İsrailoğullarının tabi oldukları dini ya da örfü ifade edecek şekilde Yahudi kutsal kitabının da ismi olan toraile (öğreti, yasa) mişpat ve huka (yasa, kural) kelimeleri kullanılmıştır. Yahudilik isminin Grekçedeki karşılığı olan ioudaismos ise ilk defa Grekçe konuşan Yahudiler tarafından miladi dönemde kullanılmıştır. Bu kelime daha sonra iudaismus şeklinde Latince'ye ve bu yolla batı dillerine geçerek (Judaism, Judaisme, Judaismus) 'Yahudilerin bağlı olduğu dini gelenek' manasında özellikle modern dönemde kullanılmıştır.³²¹

Yahudi kutsal kitabına 'bible' kelimesinin İbranice karşılığı olarak ha-seferim (kitaplar) denildiği gibi sifre ha-kodeş (kutsal kitaplar) ve kitve ha-kodeş (kutsal yazılar) adları da verilmektedir. Fakat alışılmış yaygın isim Tanah'tır, bu da Yahudi kutsal kitabını teşkil eden üç bölümün isimleri olan Tora, Neviim ve Ketuvim'in baş harflerinden meydana gelen suni bir kelimedir. Türkçe karşılığı ise Eski Ahit'tir. Ancak Hristiyanlara ait olan bu adlandırma Yahudilerce kullanılmamakta, Yahudi kutsal kitabının tamamı içindeki en önemli bölüm olan Tevrat'tan dolayı Tevrat olarak adlandırılmaktadır. Geleneksel Yahudi inancına göre Tanrı, Musa peygambere yazılı Tevrat'a ilaveten onun yorumunu şifahi olarak bildirmiş ve Şifahi Tora adı verilen bu Tevrat nesilden nesile aktarıldıktan sonra yazıya geçirilmiştir. Tanah,

---

³²⁰Çınar, a.g.m., s.140 – 141.

³²¹Akşit, a.g.e., s.135 – 136.

Yahudilerin tasnifine göre toplam yirmi dört, Katoliklerin tasnifine göre ise toplam yirmi dokuz kitaptan müteşekkil zengin muhtevalı bir literatürdür. Tek bir kişi tarafından belli bir dönemde yazılmayıp uzun asırlar içerisinde kaleme alındığı için de dilinde ve üslubunda farklılıklar söz konusu olmuştur.³²²

2.7.İbrani Mimarisi

Demir Çağı şehirlerinin ve kasabalarının mimari planlaması Tell Beit Mirsim, Tell-el Nasbeh ve Tell el-Farah gibi birçok İsrail sitesinin kapsamlı kazılarının bir sonucu olarak ortaya konmuştur. Kamu binaları, çeşitli boyut ve planlardaki konutlar, su sistemleri gibi yapılar mimari karakteristiği yansıtmaktadır.³²³

İsrail ve Yahuda'dadaki birçok bölgede yapılan kazılarda evlerin büyük bir kısmının üç uzun oda ve bu üç uzun odanın ölçülerine sahip bir oda daha olduğu görülür. Bu odalar dikdörtgen şeklinde tasarlanmış olup bu bina uygulaması Demir Çağı İsrail ve Yahuda'yı tanımlayan literatürde yer alır ve genellikle Dört Odalı Ev olarak anılır (Resim 48).³²⁴

Erken Demir IIA sırasındaki (M.Ö.950-900) yerleşimler küçük boyutlarda olup, genellikle büyük kamu binaları da yoktur. Geç Demir IIA'da (yaklaşık M.Ö.900-830) büyük kamu mimarisinin miktarı artmıştır. Konutların, sarayların inşası, yüksek duvarlar, surlar görülmektedir (Resim 49). Bu tür yapıların siyasi elit tarafından inşa edilmesi sosyal ve kültürel değişimleri özellikle de eski İsrail'de gücün giderek merkezileştiğini göstermektedir.³²⁵

İsrail bölgesi düzenli olarak saldırılara maruz kalmış bir bölgedir. M.Ö.8.yüzyılın başlarında Asur ve Şam çatışmaları, İsrail'i Asur'un hedefinden uzaklaştırmıştır. Böylece savunma alanına daha az kaynak ayıran İsrail bölgesel büyüme ve refah yaşamıştır. Mimari alt yapısı bu dönemde önemli ölçüde

³²² Akşit, a.g.e., s.164 – 165.

³²³ <https://www.jewishvirtuallibrary.org/architects-and-architecture> Erişim Tarihi: 20.05.2020.

³²⁴ Assaf Avraham, "Ancient Building Techniques A Brief Overview", **Archaeology And History Of Eighth Century Judah**, Ed., Zev Farber vd., SBL Press, USA 2018, s.299.

³²⁵ https://www.ancient.eu/Israelite_Technology/ Erişim Tarihi: 20.05.2020.

büyümüştür. Dan, Megiddo ve Hazor gibi yerlerde kapsamlı şehir surları, anıtsal surlar, çok katlı şehir surları inşa edilmiştir.³²⁶

2.8.İbrani Figürinleri ve Çanak-Çömlekleri

Megiddo'daki Erken Demir Çağı'na ait kazılarda dini bir eser ortaya çıkarılmış ve bu eser Kenan dininden İsrail dinine geçişi yansıyan döneme ışık tutmaya yardımcı olmuştur. Bu tip dini bir ürün için Yunan arkeolojisinden ödünç alınan 'kernos halkası' terimi kullanılmıştır. Yapısal olarak bu kaplar genellikle bir dizi içi boş eki destekleyen içi boş bir kil halkasından oluşur. Şarap veya su içi boş eklerden birine dökülerek daha sonra kabın geri kalan elemanları boyunca dolaştırılır. Kernos halkasının içi boş olan tabanı sekiz eki destekler durumdadır. Bunlar arasında bir ceylan başı, iki amfora, iki nar, iki güvercin ve bir fincan bulunmaktadır (Resim 50). Kernos halkalarının Kıbrıs'ta ortaya çıktığı ve bölgeye Deniz Halkları tarafından tanıtılmış olabileceği düşünülmektedir. Örnekleri Güney Levant'ta yaygın olarak bulunur ancak çok az örneği bu kadar ayrıntılıdır.³²⁷

Demir Çağı'na ait örneklerden biri de süzgeçli testidir. Kilde delikler açarak süzgeç formu oluşturulmuştur. Bu örneğin Güney Levant seramik geleneğine ait olduğu ve Demir Çağı boyunca gelişmeye devam ettiği bilinmektedir. Bu ürünlerin çıkış noktaları için birçok yer önerilmiştir ancak Rodos formun ilk üretildiği yer olarak görülmektedir. Bu sürahiler genellikle bira sürahileri olarak da adlandırılmaktadır. Bu modele göre filtre birada bulunan kabukları temizlemektedir. Ya da çaydanlık gibi amaçlarla kullanıldığını ileri süren görüşler de vardır. Diğer bir tür ürün ise adak stantlarıdır. Megiddo'da bulunan erken İsrail dönemine ait bu iki ürün eski İsrail dininde adağın önemini yansıtmaktadır. Bu stantlar iki parça halinde inşa edilmiştir ve daha küçük olan statnt oldukça kompakt olup muhtemelen taşınabilir durumdadır. Her iki stantta da kesilmiş pencereler mevcuttur. Bu ürünlerin evlerde ve küçük türbelerde kullanıldığı düşünülmektedir. Adaklar tamamen veya kısmen yanmış olacak ve aroma fedakarlığın adanmış olduğu tanrıya yükselecektir. Tapınak stantları gibi ev stantlarında da tütsü, su, yağ, yiyecek gibi tanrı için çeşitli

³²⁶https://www.ancient.eu/Israelite_Technology/ Erişim Tarihi: 20.05.2020.

³²⁷Gabrielle Vera Novacek, **Ancient Israel**, The Oriental Institute The University of Chicago, ABD 2011, s.68.

adıklar adanmıştır. Aileler genellikle eti pişirmeden önce hayvanın bir kısmını feda etmişlerdir. Güney Levant'ta bulunan ritüel nesneleri arasında zoomorfik figürinler de bulunmaktadır. İnek, boğa veya at gibi bir dizi hayvanın temsil edildiği görülmektedir. Zoomorfik figürinler özellikle M.Ö.8. ve 7.yüzyıllarda özellikle Yahuda'nın güney krallığı tarafından işgal edilen bölgelerdeki mezar yataklarında ve ev tapınaklarında popüler haldedir. Bu figürinlerin işlevleri esrarengizdir, bazılarının sıvı adakları için, bazılarının da biberon amacıyla kullanıldığı düşünülmektedir.³²⁸

Demir Çağı I döneminde Deniz Kavimlerinin göç dalgaları Güney Levant'a ve Kıbrıs'a bir dizi Miken geleneği getirmiştir. Megiddo'da Demir Çağı'na ait buluntular arasında Kıbrıs-Fenike ticaretini kanıtlayan çok sayıda ürün bulunmuştur. Kıbrıs-Fenike ihracatının en yaygın ürünlerinden siyah üzerine kırmızı boyalı ürünlerdir. Siyah boyalı ürün genellikle yatay bantlar ve eşmerkezli dairelerden oluşan kırmızı bir kaide üzerine uygulanmıştır. Bu ürünler Megiddo'daki Demir IIA tarih aralığına atfedilse de bu tip ürünler M.Ö.10 ila 8.yüzyılların sonlarına tarihlendirilmektedir.³²⁹

8.yüzyıldan sonra seramik kapların üretim yöntemleri bir 'sanayi devrimi'ni yansıtmaktadır. M.Ö.10. ve 9.yüzyıllarda küçük ölçekte üretilen, çoğunluğu kırmızı astarlı ve açıkılı ürünlerin yerine yeni tür ürünlerin geçtiği görülmektedir. Değişim her bir ürünün ayrı ayrı üretildiği bireysel atölyelerde imalattan, geniş ölçekli standartlaşan endüstriyel üretime geçişi yansıtmaktadır.³³⁰

Demir Çağı II döneminde ise devlet destekli resmi İsrail dinine rağmen yerli kültürün belirli yönlerinin devam ettiği görülmektedir. En yaygın fenomenler arasında kadın tanrılara yapılan ibadetin devam etmesi görülmektedir. Tanrıça heykelciklerine Demir Çağı boyunca İsrail bölgesinde rastlanmıştır. Bu durumda resmi tek tanrılı İsrail dinine rağmen İsraililerin doğurganlık kültlerini uygulamaya devam ettiklerini göstermektedir.³³¹

---

³²⁸Novacek, a.g.e., s.7 – 78.

³²⁹A.g.e., s.89.

³³⁰Hayah Katz, "The Pottery Assamblage of the Eight Century A Concluding Observation" **Archaeology and History of Eighth Century Judah**, Ed. Zev I.Farber ve Jacob L.Wright, SBL Press, USA 2018, s.311.

³³¹Novacek, a.g.e., s.91.

Bu dönem kase buluntuları arasında Samarya Kaseleri adı verilen ürünler mevcuttur. Bu isim İsrail'in kuzey krallığındaki bölgelerde bulunan belirli bir kase grubunu tanımlamak için kullanılmıştır. Bu kaseler ince ve kalın duvarlı olmak üzere iki alt türe ayrılmaktadır. Yine bu döneme ait ürünlerden bir diğeri de kozmetik malzemeleri karıştırmak için üretilen 'palet'lerdir. Hardal, malakit ve kohl gibi çeşitli mineral ve pigmentlerin toz haline getirilerek ve daha sonra yağ ile karıştırılarak kullanıldığı bilinmektedir. Aplikatör görevi gören çok sayıda küçük çubuklar da bulunmuştur. Bu paletler lüks ticaretin bir parçası durumundadır.³³²

2.9.İbranilerde Ölü Gömme Gelenekleri

Demir Çağı mezar geleneklerine M.Ö.8.yüzyıl Yahuda'sı iyi bir örnektir. Bu dönemde nüfusun 130 bin ila 150 bin arasında olduğu tahmin edilemekte ve kazılan mezar alanlarından gömme geleneklerinin çeşitli olduğu görülmektedir. Mağara mezarları, oda mezarları ve bank mezarları örnekleri Bronz Çağı geleneklerinin devam ettiğini göstermektedir. Sınırlı sayıda da olsa çukur mezarların da olduğu bilinmektedir. Bank mezarlarının planında küçük, kare-dikdörtgen bir giriş görülür. Kimilerinde ana odanın yanında veya arka tarafında ek bir oda yapıldığı görülür. Bazen nişlerin oyulduğu ve buralara lamba konulduğu bilinmektedir.³³³

Mağara ve oda mezarlarında ise daha önceki dönemlere ait gömü kalıntılarının mezar alanında yer açmak için yeniden düzenlendiği görülmektedir. Çoğu mezarın bu şekilde olduğu bilinmektedir. Mezar malları ise her tipte gömü alanlarında görülmektedir. Aydınlatma amacı ile yapılmış seramik lambalar, kaseler, kavanozlar, sürahiler, değerli sıvılar ve kokulu yağlar için de küçük testiler bu mallardan bazılarıdır. Kokulu yağların kötü kokuyu ortadan kaldırmak ve kasvetli ortamı yumuşatmak amacıyla kullanıldığı düşünülmektedir. Bununla birlikte diğer ürünler de ölünün yeni hayatında ihtiyacı olacağını düşündükleri malzemelerdir. Birkaç mezarda ise cephede veya iç duvarda bir ya da daha fazla yazıtın olduğu görülmüştür. Bu yazıtlarda genellikle ölünün tanıtılması ile beraber mezar alanına zarar verilmemesi hakkında uyarılarda bulunulduğu bilinmektedir. Örneğin Silwan

---

³³²Novacek, a.g.e., s.92 – 95.

³³³Elizabeth Bloch-Smith, "Death and Burial in Eighth Century Judah" **Archaeology and History of Eighth Century Judah**, Ed. Zev I.Farber ve Jacob L.Wright, SBL Press, Atlanta 2018, s.365 – 366.

mezar alanında bulunan bir yazıtta, gömü alanında altın ve gümüş olmadığı sadece ölen kişinin ve kadın kölesinin kemiklerinin bulunduğu ve bu mezarı açan kişinin lanetli olacağı bildirilmektedir.³³⁴

Mezar alanındaki buluntular kişilerin sosyal statülerine göre gömüldüğünü göstermektedir. Tek bir mezarlıktaki bireysel gömülme, mezarların oyma ve süsleme kalitesi, mezar eşyaları bu durumu kanıtlar niteliktedir.³³⁵

2.10.İbrani Dili

M.Ö.4.bin yılın sonlarında Yakın Doğu'nun büyük kültür merkezlerinde yazı icat edilmiştir. M.Ö.2. bin yılda ise Levant'ta yeni bir alfabetik yazı sistemi geliştirilmiştir. Bu yazı sistemi Semitik bir dil grubuna aittir. Semitik dillerin yayılım alanı Mezopotamya, Suriye, Filistin ve Arabistan olmuş ve bu dil grubu coğrafi dağılımlarına göre gruplandırılmıştır.³³⁶

Sağdan sola doğru yazılan İbrani alfabesinde yirmi iki temel sessiz harf vardır. Eski dönemlerde yalnız bu harfler yazılmakta, seslendirme işaretleri bulunmamaktaydı. Yaklaşık M.Ö.2.yüzyılda yarı sessizler aynı zamanda seslendirme işareti olarak kullanılmaya başlanmıştır. Eski Filistin'de konuşma dili olan İbranice'nin Babil esareti (M.Ö.586-538) öncesi dönemde altın çağını yaşadığı bilinmekte, sürgün yıllarında ise konuşma olmaktan çıktığı veya sınırlı bir çevreye mahsus kaldığı düşünülmektedir. İbranice'nin tarihini ise üç ana dönemde incelemek mümkündür. Kitab-ı Mukades İbranicesi; Eski Ahit'in ilk yazılı nüshası bu dönemde oluşturulmuştur. İbranice'nin bu ilk safhası M.S.1.yüzyılda sona ermektedir. Mişna İbranicesi; Yahudiliğin ikinci büyük kitabı Talmud'u teşkil eden Mişna ile onun açıklamalarının yazıldığı İbranice'dir. Yakınçağ boyunca etkisini sürdürmüştür. Modern İbranice'nin oluşumu ise ancak 19.yüzyılda gerçekleşmiştir.³³⁷

---

³³⁴Bloch-Smith, a.g.m., s.368 - 369.

³³⁵A.g.m., s.370.

³³⁶Eduard Yechezkel Kutscher, **A History of The Hebrew Language**, The Magnes Press, Israel 1982.

³³⁷TDV İslam Ansiklopedisi, C.21, İstanbul 2000, s.366 – 367.

3.Aramiler

Aramilerin erken siyasi tarihi hakkındaki bilgiler çok az olduğundan kökenleri hakkında net bir şey söylemek zordur. Ancak Aram isminin M.Ö.3.bin yılın sonları ile 2.bin yılın başlarına ait çivi yazılı metinlerde geçtiği bilinmektedir. Fakat M.Ö.14. yüzyıla ait çağdaş kitabelerde onlardan bir kavim olarak söz edilmeye başlandığı zaman ‘Aramca’ Güneybatı Asya’nın yaygın olarak kullanılan dillerinden biri haline gelmiştir.³³⁸ Anayurtları kesin olarak bilinmemekle birlikte dillerindeki benzerlik nedeniyle, göçlerden önce Arap yarımadasında veya Kuzey Suriye çevresinde yaşadıkları anlaşılmaktadır. Yazıtlarda Aramiler ile Ahlamu adlı diğer yarı göçebe toplum arasında kurulan bağlantı bu toplumun tarihini birkaç yüzyıl erkene götürmektedir. Ahlamu toplumu M.Ö.13.yüzyılda I.Şalmaneser ve ardından da I.Tukulti-Ninurta’nın Asur ülkesinin batısında ve Suriye çöllerinde savaştığı toplumlardan biridir. Aramilerin göçünden sonra ise I.Tiglat-Pileser ve II. Aşurnasirpal dönemine ait birkaç yazıt bu iki toplumu ‘Ahlamu Aramileri’ biçiminde tanımlamıştır.³³⁹ Eski Babilce metinlerde geçen ‘boy, kabile’ gibi bazı anlamlara sahip ‘ahlamu’ sözcüğünün, Aramilerin yaşadığı coğrafyayı da içine alan bölgedeki halkları adlandırmada kullanıldığı bilinmektedir. Özellikle bu sözcüğün Katna ve Suhu bölgelerinde yaşayan halkı tanımlamada kullanıldığı düşünülmektedir. Orta Babil Dönemi olarak adlandırılan, Kas Hanedanlığının yönetimindeki iki batı sami kabile olan Kaldeliler ve Aramiler olasılıkla bir Babil politikası gereği bir araya getirilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde Arami liderleri ‘nasikani’ ya da ‘nasikate’ olarak adlandırılmıştır.³⁴⁰

Aramiler Suriye çöllerinde göçebe kabileler aşiretler halinde yaşayan, birbiriyle akraba birçok gruptan oluşmaktadır. Uzun bir zaman dilimini kapsayan göçlerin sonunda başta Kuzey Suriye olmak üzere Mezopotamya’nın tümüne, Doğu Akdeniz kıyılarına ve Güneydoğu Anadolu’ya sızmışlardır. Ortaya çıkış tarihleri de

---

³³⁸Ekrem Memiş ve Cemil Bülbül, **Eskiçağda Göçler**,Ekin Yayınları, Bursa 2014, s.135.

³³⁹Köroğlu, a.g.e., s.144.

³⁴⁰Nurgül Yıldırım, “Demir Çağında Anadoludaki Aramilerin Politik Coğrafyası”, **Cappadocia Journal of History and Social Sciences**, C.6, S.1, 2016, s.123.

dâhil olmak üzere birinci bin yıldaki tarihleri Mezopotamya’da Asur ve Babil; Kuzey Suriye’de ise Asur’un yanı sıra Geç Hitit Devletleri ile bağlantılıdır.³⁴¹ (Harita 5)

Arami sözcüğü ilk olarak Akkad kralı Naram-Sin (M.Ö.2259-2223) dönemine ait bir tablette *A-ra-me* olarak kaydedilmiştir. Arami sözcüğü, III. Ur dönemine ait bir metinde *A-ra-mi* olarak geçerek Dicle’nin doğusunu tanımlamak için kullanılmıştır. 18. ve 17. yüzyılda Hurrilerin batı Suriye’yi işgal etmelerine kadar burası Ebla tabletlerinde *Ar-ra-mu* olarak adlandırılmıştır. 13.yüzyılda Ugarit arşivlerinde Aramiler, *Ar-me-ia*, *A-ra-mi-ma* ve Aram olarak kaydedilmiştir. Lipinski’ye göre Arami sözcüğü Babilce *Arammu* ve Arapça *Arim* ‘baraj’ olarak tanımlanmıştır. Mısır hiyeroglif yazıtlarda III. Amenhotep (M.Ö.1386-1349) dönemine tarihlendirilen ve Anastasi Papirüsü III (m.ö.1210) olarak adlandırılan kayıtlarda Aramili halk Suriye’nin kuzeyindeki halkı tanımlamak için kullanılmıştır. Aramiler, Asur çivi yazılı kaynaklarda ilk olarak I.Tiglat-Pileser (M.Ö.1114-1076) zamanında kaydedilmiştir. Bu kral tarafından Tur-Abdin’in doğu etekleri ve Katmuhu/i coğrafyasına gerçekleştirilen bir seferin kayıtlarında Aramilerden söz edilmiştir. Yeni Asur kralları, yıllıklarına Aramilerin yaşadığı coğrafyayı genellikle URU *Ar-ma-a-ia* şeklinde kaydetmişlerdir.³⁴²

Tarihçiler tarafından Eski Yakın Doğu’daki siyasal çöküşün sebebi olarak gösterilen Deniz Kavimleri Göçü kadar etkili olan bir diğer göç olayı da Arami göçleridir. Ege göçleri sonunda M.Ö.2.bin yıl dolaylarında Hitit, Mitanni ve III. Babil krallıkları tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Mısır çetin mücadeleler sonucunda ayakta kalabilmiş, Asur ise bulunduğu coğrafyanın uzaklığı dolayısıyla göçlerin yıkıcı etkisinden kurtulmayı başarmıştır. Aramiler ise Ege Göçlerinin sebep olduğu karışıklıklardan faydalanarak kültür merkezlerine doğru akın etmeye başlamışlardır. Tarihte, Sami kavimlerinin üçüncü büyük göçünü teşkil eden Arami göçlerinin karakteri Ege göçleri gibi yıkıcı olmamış, tersine aralıksız bir sızıntı halinde asırlarca devam etmiştir. Bu sebeple Asur devleti gelişimini belirli bir düzen içerisinde gerçekleştirememiş, değişik zamanlarda ilerlemelere ve tekrar gerilemelere maruz

---

³⁴¹Köroğlu, a.g.e., s.144.

³⁴²Yıldırım, a.g.m., s.124 – 125.

kalmışlardır. Kuzey Suriye’de Aramilerin M.Ö.11.yüzyıl ile 8.yüzyıl arasında birbirinden kopuk, çok sayıda küçük devlet kurdukları bilinmektedir.³⁴³

3.1.Aramilerin Siyasi Tarihi

Yaklaşık 1050’lerden önce başıboş dolaşan çeteler olarak bilinen Aramiler bu tarihten sonra Dicle’nin doğusundan sonra Levant’a kadar uzanan bölge boyunca bir dizi siyasal yapı içerisinde yerleşmiş oldukları görülür. Suriye ve Mezopotamya’da bir başkenti merkeze almış, genel olarak Geç Tunç Çağı tarzı devletlerden ayrılmış bir dizi küçük devletin varlığı görülmektedir; Şam, Hamat (Hama); Bit Agusi (Tell Rıfa’at); Bit Adini (Tell Ahmar); Sam’al (Zincirli); Bit Bahiani (Tell Halaf); Bit Zamani (Diyarbakır); Nasibina (Nusaybin) gibi. Bazı devletlerin isimleri ana şehirden gelmekte, bazıları da ‘ev’ ya da ‘aile’ sözcüğü ile (bitu/beth) ve kişi adlarıyla (örn.Bit Agusi) oluşturulmuştur. Bu da bazı devletlerin sözlük anlamıyla ‘Adin’in evi’ şeklinde adlandırıldığı görülmekte ve devletin adının krallık içindeki atalardan birinden ya da egemen bir ailenin önde gelen üyesinden aldığını akla getirmektedir. Asur ve Eski Ahit bulguları kendilerini bazen ‘Arami Şamı’ gibi isimlerle tanımlayan beyliklerin hepsinin bir anlamda Arami kökenli olduğunu doğrulamaktadır. Ayrıca bazı devletlerden çıkarılan 8.yüzyıla ait anıtlarda yazılar ve hükümdarların adları Aramice’dir.³⁴⁴

Orta Asur Krallığı’nın zayıflama sürecinde varlık mücadelesi veren I.Tiglat-Pileser (1114-1076) krallığı döneminde, Aramilerin henüz göçerlik zamanında iken, 28 kez Fırat’ı geçerek bu göçerleri durdurmaya çalışmış ancak başarılı olamamıştır. Önceleri kentlerini istila etmeye çalışan bu göçerlere karşı düzenli ordularıyla savaşan Asur kralları, Yeni Asur döneminde taktik değiştirerek büyük nüfus nakillerine başvurmuşlardır. Bir bölgenin güvenliğini sağlamak ve isyanları bastırmak temel gerekçesiyle nakledilen halklardan, yeni kentler kurmak, tarım alanlarına işgücü sağlamak, orduda asker ihtiyacını karşılamak bağlamında yararlanılmıştır. Yazılı belgelerdeki kayıtlardan Yeni Asur krallarının birkaç milyon insanı bu amaçla naklettikleri anlaşılmıştır. Bu nüfusun büyük çoğunluğunu da Aramiler oluşturmuştur. Böylece Aramiler zamanla hem küçük gruplar halinde hem

³⁴³Memiş ve Bülbül, a.g.e., s.136 – 138.

³⁴⁴Kuhrt, a.g.e., s.16.

de büyük nüfus nakilleriyle yerleştirildikleri Asur kentleri ve çevresindeki tarım alanlarında Asur halkıyla kaynaşmış bazı bölgelerde halkın çoğunluğunu oluşturmuşlardır. Bu süreç bir anlamda Asur ülkesinin Aramileşmesine zemin hazırlamıştır.³⁴⁵

M.Ö.8.yüzyıl Asur kaynakları 36 Arami kabilesinin ismini zikreder. İmparatorluk yetkililerine direnme konusunda onlar, tüm zamanların en itaatsiz unsurları olarak gösterilirler. Bir metinde, Babilonya içlerine kadar başarılı bir şekilde girmekle öğünen II. Sargon (M.Ö.722-705) güvensizlik kaynakları olarak arslanlar ve kurtlarla birlikte Aramilerin adını da zikretmiştir. Ancak nakil politikasından itibaren Aramiler, Asurca ile akraba olan ve kolay anlaşılan dilleri nedeniyle kentlerde, tapınaklarda ve sarayda önemli görevlere yükselmişlerdir. Aramca'nın oldukça geniş bir bölgede konuşulması hem ticari hem de resmi ilişkilerde bu dilin tercih edilmesi Aramilerin dilini ortak anlaşma dili haline getirmiştir. Mezopotamya kültürünün Doğu Akdeniz kıyıları ve Kilikya üzerinden Batı dünyasına aktarılmasında da Aramca'nın önemli rol üstlendiği anlaşılmaktadır.³⁴⁶

Arami kent krallıkları ancak 9.yüzyılda Asur eyalet sistemi içerisine alınmıştır. Asur kralı III. Şalmaneser 856 yılında Bit-Adini üzerine ilerlemiş, ardından Fırat'ı geçerek 853 yılında Asi Nehri kıyısındaki Karkar'da birleşik Arami gücünü yenmiş ve böylece bölgede geçici de olsa üstünlüğünü kabul ettirmiştir. Ancak Fırat'ın batısındaki ve Suriye'deki krallıklar uzun süre otonomilerini korumak için ortak mücadele vermişlerdir. Fırat'ın batısındaki Kargamış (Karkamış) ve Pattina/Unki (Antakya) Hititli karakterlerini korurken, Sam'al (Zincirli), Halep yakınındaki Arpad (Bit Aguşi), Hama ve Şam birer Arami kentine dönüşmüştür. Bütün kentlerde Arami nüfusu yaşamakla birlikte, Hama gibi önemli bir krallık 10.ve 9.yüzyıllarda Luwice adlar taşıyan, 8.yüzyılda ise Arami kökenli krallar tarafından yönetilmiştir. Sam'al ve Bit-Adini'de de Aramilerin yönetiminde Hitit kültürü varlığını korumuştur.³⁴⁷

---

³⁴⁵Köroğlu, a.g.e., s.145 – 146.

³⁴⁶Memiş ve Bülbül, a.g.e., s.140.

³⁴⁷A.g.e., s.148.

3.2.Aramilerin Sosyal ve Toplumsal Düzeni

M.Ö.2.bin ortalarından beri Ön Asya tarihinde önemli rol oynamaya başlayan Aramiler, Doğu Asya ile Avrupa ve Afrika arasındaki kara yollarına hâkim durumda olup kara ticaretini ellerinde tutmuşlardır. Bu durum bölgede Aramilere büyük önem kazandırmıştır. Aramiler, Suriye bölgesine gelmeden önce yani Kuzey Mezopotamya’da yaşadıkları eski devirlerde ise yüksek bir medeniyete ulaşmış olup, bir kısmının yerleşik bir kısmının da göçebe bir hayat sürdükleri bilinmektedir. Kuzey Mezopotamya’da bulundukları dönemde diğer kavimler gibi Sümer medeniyetinin Subaru kültürünün etkisi altında kalmışlardır. Tell Ahmar kazıları bu konuya ışık tutmaktadır. Aramilerin Suriye’ye indikleri zaman burada karşılaştıkları Sami Amurrulara oranla medeniyet bakımından daha ileri oldukları düşünülmektedir.³⁴⁸

Aramiler çalışkan ve çevik insanlardır. Fenikeliler alfabeyi her yana yaymıştır ancak Aramiler de doğuya kesin anlamıyla bir dil birliği getirmişlerdir. Arami dilinin yayılımındaki en büyük etken gerek kervancı gerekse tüccar olarak bölgedeki tüm topluluklarla ilişki kurmuş olmalarıdır. Üstelik bu dilin sadeliği, özellikle ticaret alanındaki ilişkilerin düzenlenmesinde ve karşılıklı anlama hatalarının önlenmesinde büyük yarar sağlamıştır. Bunun yanı sıra rahatlıkla denilebilir ki Asurluların sürgün politikaları da Arami dilinin doğuda yaygınlaşmasını kolaylaştırmıştır. Aramilerin sosyal ve dini alanlardaki gelişmelerinin sonucunda milli bir birlik ve kimliğe ulaşmaları mümkün olmamıştır. Buna sebep olarak geniş bir alana yayılan Aramilerin durumları ve kaderlerinin birbirine benzemediği öne sürülmektedir. Çünkü sosyal ve dini hayatlarının serpilme ve gelişmesinde başlıca etken olan doğal şartlar, birbirinden çok farklı durumdadır. Yayıldıkları toprakların batı tarafları yani Akdeniz kıyılarına yakın olan bölgeler çok fazla ve verimli oldukları halde doğu tarafları yani Fırat Irmağı’nı çevreleyen yayla son derece kısır ve çıplaktır. Aramilerin hayatı içine gömüldükleri Sami çokluğunun dinlerinden, yaşayış

---

³⁴⁸Cemil Bülbül, **Eskiçağ Tarihinde Sami Göçleri**, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2005, s.95 – 9.

biçimlerinden çok fazla etkilenmekle beraber sosyal teşekküllerinde, dini hayatlarında ırki özelliklerini belirten derin izler açıkça sezilebilmektedir.³⁴⁹

3.3.Aramilerin Dini

Türkiye ve Suriye sınırındaki Tell Halaf'ta bulunan iki dilde yazılan bir metin (Akkadca ve Aramice) Arami dilinde yazılmış bilinen en eski yazılı belgedir. Metnin dinsel bir içeriğe sahip olduğu ve tanrı Hadad'ın övüldüğü anlaşılmıştır. Tanrı Hadad için bağışlayıcı, zenginlik sahibi ve her şeye gücü yeten gibi tanımlamalar kullanıldığı görülmüştür. Bu tanrıya Mezopotamya panteonundaki konumuna Kuzey Suriye'de ve Sargon öncesi Mezopotamya'sında sıkça rastlanmıştır. 1890'da ise Zincirli'de Tanrı Hadad'ı simgeleyen büyük bir heykel açığa çıkarılmıştır.³⁵⁰ Tel Amarna mektuplarında Hadad, bora ve fırtına tanrısı Balibar (Ramman) benzeri olarak gösterilmiştir. Fakat bir Arami yazıtında Hadad'ın adı yanında Ramman adı ayrı bir tanrı ismi olarak görülmektedir. Bununla beraber, Asurluların Hadad ile Ramman'ı bir tanrı olarak tanıdıkları anlaşılmaktadır.³⁵¹

8.ve 6.yüzyıl arasındaki çok az yazıt ise Arami dini hakkında egemen sınıfın dini duygularını kaydetmiştir. Halkın dini yaşamına dair ise bir gösterge bulunamamıştır. Bu döneme ait önemli eserlerden biri Zakkur Steli'dir. Zakkur 8.yüzyılda günümüz Hama bölgesinin kralı olup Kuzey Suriye'deki düşman unsurlar ile çatışmaktadır. Bu dönemde Zakkur tanrı Ilwer için Aramileri düşmanlarından kurtarması sebebi ile bir stel inşa ettirmiş ve bu durumu şöyle açıklamıştır; *“Beelshamen benimle kâhinler ve haberciler aracılığı ile konuştu ve Beelshamen bana dedi ki; korkma çünkü seni kral yapan bendim.”* Durum böyle ise de neden stelin Beelshamen'e değil de Ilwer'e adandığı belli değildir. Ilwer, Hatay bölgesinde ismi değiştirilen, Mezopotamya'da ise fırtına tanrısı olan Ilmer'dir. Beelshamen ise Fenikelilerin Baalshamim isimli tanrısıdır.Arami hükümdarlarının yaptıkları anlaşmalara tanrıların şahit tutması da, tanrıların günlük yaşamda oynadıkları aktif

³⁴⁹Bülbül, a.g.e., s.95 - 9

³⁵⁰<https://www.encyclopedia.com/environment/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/aramean-religion> Erişim Tarihi: 20.06.2020.

³⁵¹Bülbül, a.g.e., s.9

role de işaret etmektedir. Anlaşmalara tanık olan tanrıların anlaşmayı ihlal eden tarafa lanetini yağdırdığına inanılmaktadır.³⁵²

Arabistan'da bulunan Arami sütunu üzerinde bir Suriye tanrısının ismi ve resmi görülmüştür. Bu sütunun Teyma'ya ne suretle gelmiş olduğu bilinmemektedir. Sütun üzerindeki ad ÇLM'dir. Bunun yanında bir de ÇLM Şhezeb adlı bir rahipten bahsedilmektedir. Bu tanrı, resimde boynuzlarla bezenmiş bir mihrap üzerinde, Asurlular gibi giyinmiş, sağ elinde bir mızrakla canlandırılmıştır. Aramilere ait Mar (Aramice Mevla demektir) adlı bir tanrı daha olduğu bilinmektedir. Adı, Mar-samek şeklinde okunarak 'koruyucu mevla' anlamında kullanıldığı düşünülmektedir. Aramilerde görülen Nebo, İstar, Bel, Sin, Şamaş, Marduk gibi Babillilere ait tanrı adlarıyla birleşmiş birçok ismin bulunması, Babillilerin Aramiler üzerindeki tesirini belirttiği gibi, Mısırlıların Hor, İsis, Osiris gibi tanrı adlarıyla birleşmiş isimler de Mısır tesirini göstermektedir.³⁵³

Kadın tanrıların da Arami panteonunda yeri mevcut olup dini yaşamdaki rolleri ise açık değildir. Tanrıçaların önde gelen isimlerinden biri Atargatis'tir. Atargatis ve eşi olduğu düşünülen tanrı Hadad heykelleri birlikte tasvir edildiği ve burada Atargatis'in çevresindeki aslanlar ile birlikte daha büyük ve görkemli inşa edildiği ve Hadad heykelini gölgede bıraktığı görülmüştür.³⁵⁴ Bu durum da Arami dini yaşamında kadının konumunu göstermesi bakımından önemlidir.

Arami dini bulunduğu coğrafyadaki birçok dini unsuru bir sentez haline getirerek yeni bir dini anlayış sistemi geliştirmişlerdir. Birçok tanrı ve tanrıça isminin diğer bölge kavimlerinde görülen isimler olduğu görülmektedir. Babil, Asur, Mısır etkilerinin Arami dininin temel unsurlarını oluşturduğu anlaşılmaktadır.

3.4.Arami Mimarisi

Dönemin özelliklerini yansıtan yapılardan biri Bit Hilani olarak adlandırılan Arami saraylarıdır. Kuzey Suriye'de Geç Hitit devletlerinde inşa edilen bu yapıların

---

³⁵²<https://www.encyclopedia.com/environment/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/aramean-religion>

³⁵³Bülbül, a.g.e., s.9

³⁵⁴<https://www.encyclopedia.com/environment/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/aramean-religion>

ön cephesi sütunlu olup arkasında da uzun bir oda barındırmaktadır. Kaide üzerine yükselen büyük heykel ve kabartmalarda kral, aslan, grifon, sfenks, bitkiler ile askeri törenler ve dans eden hayvanlar gibi fantastik konular işlenmiştir.³⁵⁵ Saray ve tapınak kapılarında görülen oyulmamış ortostatlar M.Ö.2. bin yıl başlarında Tell Mardikh, Halep, Tell Atchana, Tilmen Höyük gibi Kuzeybatı Suriye bölgelerinde ortaya çıkmıştır. Bu alanlarda ortak uygulama ortostat uygulamasıdır amaç duvarın dış hava koşullarına karşı korunmasını sağlamaktır.³⁵⁶

Luvi ve Arami kentlerinin karakteristik özelliği anıtsal heykel eserler kullanarak kamusal alan tasarımlarıdır. Dini ve efsanevi temalar, savaş ve av temaları, mahkeme törenleri ve günlük yaşam tasvir edilerek ideolojilerini halka iletebilmişlerdir. Görsel propagandalar için kentin farklı merkezleri kullanılmaktadır. Aramilerin kent planlamasında yerel coğrafi koşullar, kaynak mevcudiyeti, jeopolitik ilişkiler temelinde kararlar alındığı açıktır. Sam'al ve Guzana şehirleri bu duruma ait iki çarpıcı örnektir. Bu şehirler başlangıçta yerel geleneklerini sürdürmüştür ancak daha sonra dış etkilere açılmıştır.³⁵⁷

Şehir kapıları ve sarayların girişlerindeki aslan portalları Hitit geleneğindeki gibi koruyucu figürler olarak dikilmiştir. Hayvanların kafaları tamamen şekillendirilirken vücutlarının daha yüzeysel yapıldığı görülmektedir. Bu örneklerden biri Sam'al'da yer almaktadır. Arami kentlerinden bir diğeri Guzana'nın ise M.Ö.10.yüzyıldan daha geç olmamak üzere kurulduğu bilinmektedir. Burada bulunan Batı Sarayı ya da Kapara Tapınağı Sarayı olarak adlandırılan bir yapı bulunmaktadır. M.Ö.10.yüzyıl ila 8.yüzyıl arasında inşa edildiği bilinmektedir. Saray cephesindeki sayısız heykel üzerindeki yazıtlarda sarayın kurucusunun Kapara olduğu geçmektedir ancak bir dizi ortosttaki yazıtlarda da Fırtına Tanrısı Tapınağı ibaresi geçmektedir. Sonuç olarak araştırmacılar ortostat yazıtlarının başlangıçta başka bir binaya ait olduğunu açıklamışlardır.³⁵⁸

---

³⁵⁵Köroğlu, a.g.e., s.149 – 150.

³⁵⁶Erhan Tamur, "Style, Ethnicity and the Archaeology of the Aramaeans The Problem of Ethnic Markers in the Art of the Syro-Anatolian Region in the Iron Age", **Forum Kritische Archaologie**, S.6, 2017, s.40.

³⁵⁷Dominik Bonatz, "Art" **The Aramaeans in Ancient Syria**, Ed., Herbert Niehr, Brill, Boston 2014, s.208 – 209.

³⁵⁸Bonatz, a.g.m., s.210, 217 – 218.

3.5.Arami Maddi Buluntuları

Sanat eserlerinde, özellikle de heykel ve kabartmalar üzerinde Kuzey Suriye’de Geç Hitit, Doğu Akdeniz kıyılarında Fenike, Asur kentlerinde de Asur üslupları ile iç içe geçmiş, bazı yönleri ile de onlardan ayrılan bir Arami üslubu veya Arami tipi ayırt edilebilmektedir. Asur’da en erken Arami tipleri 9.yüzyıla ait II. Aşurnasirpal’in bronz kapı kabartmaları üzerinde görülmektedir.³⁵⁹

Arami sanatına ait gelişmeler ortostat kabartmalarda görülmektedir. Omuz üzerine çapraz şekilde atılan örülmüş elbise türü Arami sanatçıların icadı olarak düşünülmektedir. Aynı tür eserler Malatya ve Sakçagözü’nde de bulunmaktadır. Aramilere ait bir diğer özellik ise kendilerine özgü mezar stelleridir. Bu stellerin birçok örneğine Geç Hitit devletlerinde bir Arami geleneği olarak rastlanmaktadır.³⁶⁰

M.Ö.1.bin yıldan itibaren Kuzey Suriye’de metal işçiliği faaliyetlerinin yoğun olarak yapıldığı bilinmektedir. Ancak Aramiler için yapılan kazılarda bulunan nesnelerin az sayıda olması yapılacak olan sınıflandırmayı zorlaştırmaktadır. Arami yerleşmelerinden Sam’al’da büyük bir bronz kazan, lahit, birkaç topuz başı, boğa başı şeklinde sapı olan bir kazan, savaş arabası süslemeleri gibi buluntular buranın bir üretim merkezi olduğunu kanıtlar niteliktedir. Taş kaplar ise kâselerden, kaşıklardan, yağ kaplarından ve kozmetik amaçlı kullanılan ürünlerden oluşmaktadır. Bu kapların çoğunda ise değerli taşlar kullanılmıştır. Sadece birkaçı fildişi ve Mısır mavisinden oluşmaktadır. Arami sanatı tanımlama girişimlerinde mühürler de önemli bir yer tutmaktadır. Ancak arkeolojik anlamdaki yetersizlik bu tanımlamaları zorlaştırmaktadır. Tell Halaf’ta bulunan silindir mühür açıkça Neo-Asur etkisini göstermektedir. Aramilere ait mühürler, M.Ö.9. ve 8. yüzyıllardaki Asur-Babil gliptik sanatı tarzında motiflerle hazırlanmıştır. Bu özellik onları Fenike ve İbrani mühürlerinden ayırmaktadır. Tanrıların ve ilahi sembollerin gösterimlerinin yaygın olduğu görülmektedir. Bu bağlamda en sık karşımıza çıkan tanrı ay tanrısıdır. Ay tanrısının mühürler üzerindeki popülerliği Kuzey Suriye bölgesi’ndeki önemini yansıtması ve Asur yönetimi altında olduğu gerçeği ile tutarlı görünmektedir. Bu dönemin lüks tüketim malzemelerinden olan fildişi ürünler de oldukça popülerdir.

³⁵⁹Köroğlu, a.g.e., s.149.

³⁶⁰Tamur, a.g.m., s.33 – 34.

Arami yerleşimlerinden Kuzey Suriye’de Sam’al ve Şam’da en az iki üretim merkezinin olduğu bilinmektedir. Bu dönemde üretilen fildişi plaklar ve panellerin bir mobilya bileşeni olduğu görülmektedir. Süryaniler ve Fenikeliler gibi komşu kültürlerle yapılan alışverişlerde özel özellikler geliştirilmiştir. Fildişinin, Arami bölgelerinde tipik bir sanat eseri olarak ortaya çıkması prestjinin artmasının, uzmanlaşmanın ve değerli kaynak mevcudiyetinin bir sonucu olmuştur.³⁶¹

3.6.Arami Dili

Aramilere ilişkin yazılar daha çok alfabe yazısı ile uzun ömürlü olmayan papirüs üzerine yazıldığı için uzun ömürlü olmamıştır. Az sayıda da olsa taş yazıtlar üzerinde bulunan Aramice yazılar mevcuttur. Bu örneklerden en eskisi Tel Halaf’ta bulunan ve M.Ö.10.yüzyıla tarihlendirilen tek satırlık yazıttır. Aynı bölgede Tel Fahariya’da ise bir heykel üzerinde çift dilli (Akkadca – Aramice) bir yazıt saptanmıştır. Batıda Halep’in güneyinde Sefir’de üç stel üzerinde bulunan ve 8.yüzyıl ortasında Arpadlı Mati’el ile Asur valisi Şamsi-ilu arasındaki bir anlaşmadan söz eden yazıt ise bilinen en uzun Aramice kayıttır. Sam’al Krallığı’nın başkenti Zincirli’de Kral Hadad ve Bar-Rakkab heykelleri ile Bar-Rakkab’ın kabartmaları üzerinde de yazıtlar yer almaktadır. Aramice’nin Asur döneminden sonra da uzun süre etkisini koruduğu bilinmektedir.³⁶²

Uluslar arası ortak iletişim dili olarak kabul gören Aramice, Eski Ahit’te de kullanılmış, Pers egemenliği döneminde de yaygın bir ticaret dili olarak kullanılmıştır. Bazı lehçelerinin Kuzey Mezopotamya ve Güneydoğu Anadolu’da Süryani ve Keldani gibi topluluklar aracılığıyla günümüze ulaşmış olduğu bilinmektedir.³⁶³

---

³⁶¹Bonatz, a.g.m., s.242 – 251.

³⁶²Köroğlu, a.g.e., s.150.

³⁶³Hacı Çoban, “Arami Göçleri”, **TÜBAR**, S.29, 2011, s.99.

SONUÇ

Levant bölgesi Anadolu, Afrika, Mısır sınırları arasında kalan, coğrafi ve stratejik olarak büyük bir öneme sahip bölgedir. Bu bölge paleolitik dönemden itibaren insanlık tarihi hakkında kesintisiz bir veri sunmaktadır. Bu durum eskiçağ tarihinin aydınlatılmasında ve anlaşılmasında önemli rol oynamaktadır.

Kalkolitik dönem sonuna kadar Levant bölgesinde elde edilen bulgular Levant eskiçağ tarihi, dünya tarihi hakkında önemli bir nokta durumunda olduğunu netleştirmektedir. Paleolitik dönemden itibaren oluşan yerel kültürler hem çevre kültürleri etkilemiş hem de etkilenmiştir. Bu durum alet üretimlerine, ölü gömme geleneklerine, mimari anlayışlarına; Neolitik dönemden itibaren ise çanak-çömlek üretimlerine, figürin nesneleri üzerinde tesirini göstermiştir. Tunç Çağı'na geçilmesi ile beraber yeni bir madenin farklı sahalarda kullanımı görülmüş özellikle silah üretiminde yeni bir aşamaya geçilmiştir. Teknik gelişmelerin sosyal gelişmeleri de tetikleyerek merkezi bir disiplinin bir gereklilik olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Böylelikle bölgede siyasi otoritenin belirli odalarda toplanmaya başladığı anlaşılmaktadır.

Fenike, İbrani ve Aramiler ise Demir Çağı'nda ortaya çıkan siyasi otoriteler olup bölgenin önde gelen kültürleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Levant bölgesi esas olarak Sami ırkının gelişip devlet örgütlenmesini gerçekleştirecek bir ortamı sağlaması bakımından önemli olmuştur. Kademe kademe Sami göçlerine maruz kalan bölge İbraniler ile birlikte artık Sami coğrafyası olarak tanımlanmaya başlanmıştır.

Levant bölgesi arkeoloji ve eskiçağ tarihi için şüphesiz çok önemli veriler ortaya koymaktadır. Ancak yine de bölge araştırmacılarının Levant'ı uygarlığın merkezi olarak tasvir etmeleri, insanlık tarihinin bu bölgeden geliştiği algısı da yanlıştır. Levant'ın durumu bizlere kesintisiz bir veri akışı sunması ve bu verileri mukayese edebilecek değerleri ihtiva etmesi bakımdan mühimdir.

KAYNAKÇA

Kitab-ı Mukaddes (Eski ve Yeni Ahit), Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 2012.

Araştırma Eserleri

Akşit, Cahit, **Dinler Tarihi**, Kamer Yayınları, İstanbul 2017.

Alpman Adil, “Hurriler”, **AÜ DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.14, S.25, Ankara 1981, ss.283 – 313.

Al-Shorman A. Ve Khwaileh A., “Burial Practices in Jordan From The Natufians to The Persians”, **Estonian Journal of Archaeology**, 15/2, 2011, ss.88 – 108.

Asouti Eleni ve Fuller Dorian Q., “From Foraging to Farming in the Southern Levant: The Development of Epipalaeolithic and Pre-Pottery Neolithic Plant Management Strategies”, **Veget Hist Archaeobot**, S.21, 2012, ss.149 – 162.

Avraham, Assaf, “Ancient Building Techniques A Brief Overview”, **Archaeology And History Of Eighth Century Judah**, Ed., Zev Farber vd., SBL Press, USA 2018.

Ay, Şeyma “İsrail ve Yahuda Krallıkları Üzerine Düzenlenen Asur Seferleri”, **History Studies**, C.3, S.1, 2011, ss.1 – 14.

Ay Arçın, Şeyma, **İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi**, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2016.

Bahar Hasan, **Eskiçağ Uygarlıkları**, Kömen Yayınları, Konya 2016.

Balkozak Özlem, **Tunç Çağ’da Doğu Akdenizde Ticaret ve Gemi Teknolojisi**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2007.

Banning E.B., “Houses, Households and Changing Society in the Late Neolithic and Chalcolithic of the Southern Levant”, **Paleorient**, 36/1, 2010, ss.49-87.

Baysoy, Emre, “Antik Dönem Doğu Akdeniz Jeopolitiği”, **Balkan Sosyal Bilimler Dergisi**, C.4, S.8, ss.13 – 21.

- Bergeron E.,Marianne, “Death, Gender and Sea Shells in Carthage” **Pallas**, S.86, 2011, ss.169 – 189.
- Bonacossi, Daniele Morandi, “The Middle Bronze Age Necropolis at Mishrifeh”, **Interdisziplinare Studien zur Königsgruft von Qatna – Qatna Studien**, S.1, 2011, ss.11 – 37.
- Bonatz, Dominik, “Art” **The Aramaeans in Ancient Syria**, Ed., Herbert Niehr, Brill, Boston 2014.
- Braun Eliot, “On Some South Levantine Early Bronze Age Ceramic Wares And Styles”, **Palestine Exploration Quaterly**, S.144, 2012, ss.26 – 48.
- Burke A.Aaron E.,**The Oxford Handbook Of The Archaeology of The Levant c.8000-332 BCE** içinde “Introduction To The Levant During The Middle Bronze Age” Oxford Üniversitesi Yayınları, Oxford 2014, ss.403 – 413.
- Bülbül, Cemal, **Eskiçağ Tarihinde Sami Göçleri**, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2005.
- Bülbül Cemil, “Amurru Göçleri ve Amurruların Eski Önasya Tarihindeki Roller”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.29, S.48, ss.29 – 49.
- Byrd Brian F., “The Natufian Settlement Variability and Economic Adaptations in the Levant at the End of the Pleistocene”, **Journal of World Prehistory**, 3/2, 1989, ss.159 – 197.
- Casadei Eloisa, “Linking The River And The Desert The Early Bronze Age I Pottery Assemblage Of The Wadi Zarqa Region”, **Proceedings Of The 10th International Congress On The Archaeology Of The Ancient Near East**, Harrassowitz Verlag 2018, ss.287 – 301.
- Casana Jesse, “Settlement, Territory And The Political Landscape Of The Late Bronze Age Politics In The Northern Levant”, **Archeological Papers Of The American Anthropological Association**, C.22, S.1, ss.107 – 125.

- Chaney, Marvin L., “The Bible The Economy and The Poor”, **Journal of Religion&Society**, S.10, 2014, ss.34 –60.
- Cohen Anna Belfer, “The Natufian in the Levant”, **Annual Review of Anthropology**, C.20, 1991, ss.167 – 186.
- Cohen Anna Belfer ve Inbar Naama Goren, “Cognition and Communication in the Levantine Lower Palaeolithic”, **World Archaeology**, 26/2, 1994, ss.144 – 157.
- Cohen Anna Belfer ve Morris A.Nigel-Goring, “From the Beginning Levantine Upper Palaeolithic Cultural Change and Continuity” **Rethinking the Human Revolution**, Ed., Paul Mellars vd., McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge 2007, ss.199 – 205.
- Cohen Anna Belfer ve Morris A.Nigel-Goring, “A Hard Look at the Levantine Aurignacian How Real Is the Taxon?” içinde **Towards A Definition of the Aurignacian**, 2002, ss.297 – 314.
- Cohen Anna Belfer ve Morris A.Nigel-Goring, “The Ahmarian in the Context of the Earlier Upper Palaeolithic in the Near East”, 2018, ss.87 – 104.
- Cohen Nava Panitz, “The Southern Levant (Cisjordan) During The Late Bronze Age”, **The Oxford Handbook Of The Archaeology of The Levant c.8000-332 BCE**, Ed., Ann E. Killebrew ve Margreet Steiner, Oxford Üniversitesi Yayınları, Oxford 2014, ss.535 – 554.
- Çınar, Aynur, “Yahudi Geleneğinde On İki Ata: İsrail’in Oğulları”, **Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.16, 2018, ss.137 – 172.
- Çiftçi Şeyma, **Levant Bölgesi Neolitik Çağ Taş Figürinleri**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2018.
- Çoban, Hacı, “Arami Göçleri”, **TÜBAR**, S.29, 2011, ss.91 – 102.
- Diakov V. ve Kovalev S., **İlkçağ Tarihi**, Yordam Kitap, İstanbul 2014.

Edrey, Meir, **The Phoenicians In The Eastern Mediterranean During The Iron Age I-III / M.Ö. 1200-332 Ethnicity And Identity In Light Of The Material Culture**, Johannes Gutenberg Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Tel Aviv 2018.

Erek, Cevdet Merih, “Levant-İç Anadolu Arasındaki Prehistorik Bağlantılarda Amik-Maraş Çöküntü Alanının Önemi”, **OLBA**, S.16, 2008, ss.1 – 22.

Eshed V. ve Nadel D., “Changes in Burial Customs From The Pre-Pottery To The Pottery Neolithic Periods in the Levant: The Case Study of Tel Roim West, Northern Israel”, **Paleorient**, 41/2, 2015, ss.115-131.

Freikman Michael, “The Zoomorphic Figurines”, **Sha’ar Hagolan**, Printiv, Jerusalem 2010, ss.257-279.

Friedman Erich vd., “Hafting During Mousterian Times – Further Indication”, **Journal of the Israel Prehistoric Society**, S.26, 1994-5, ss.8 – 31.

Galili E. vd., “Evidence for a Separate Burial Ground at the Submerged Pottery Neolithic Site of Neve-Yam Israel”, **Paleorient**, 35/1, 2009, ss.31 – 46.

Galili E. vd., “Burial Practices at the Submerged Pre-Pottery Neolithic C Site of Atlit-Yam, Northern Coast of Israel”, **BASOR**, S.339, 2005, ss.1-19.

Garfinkel Yosef, “The Yarmukian Culture in Israel”, **Paleorient**, 19/1, 1993, ss.115 - 134.

Garfinkel Yosef ve Matskevich Zinovi, “Abu Zureiq, a Wadi Rabah Site in the Jezreel Valley: Final Report of the 1962 Excavations”, **Israel Exploration Journal**, 52/2, 2002, ss.129 – 166.

Gilead Isaac, “Is The Term Epipalaeolithic Relevant to Levantine Prehistory?”, **Current Anthropology**, 25/2, 1984, ss.227 – 229.

Gilead, Isaac, “The Chalcolithic Period In The Levant”, **Journal Of World Prehistory**, C.2, S.4, 1988, ss.397 – 443.

Gilead Isaac, “The Upper Paleolithic Period in the Levant”, **Journal of World Prehistory**, 5/2, 1991, ss.105-154.

Gilead Isaac, “Chalcolithic Culture History Ghassulian and Other Entities In The Southern Levant”, **Culture, Chronology and Chalcolithic**, Ed., J.L.Lovell ve Y.M.Rowan, Oxbow Books, 2011, ss.12 – 24.

Girgin, Güneş, **Fenikelilerde Akdeniz Ticareti**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2006.

Gopher A.vd., “The Chronology of the Late Lower Paleolithic in the Levant Based on U-Th Ages of Speleothems From Qesem Cave, Israel”, **Quaternary Geochronology**, S.5, 2010, ss.644 – 656.

Goren Yuval vd., “The Beginnings of Pottery Production in the Southern Levant: Technological and Social Aspects”, **Biblical Archaeology Today Sempozyum Bildirisi**, Israel Exploration Society, 1993, ss.33-40.

Grosman L. ve Munro N.D., “The Natufian Culture”, **Quaternary of the Levant**, Ed., Yehouda Enzel ve Ofer Bar Yosef, Cambridge University Press, 2016, ss.699 – 708.

Greener Aaron, “Archaeology and Religion in The Late Bronze Age Canaan”, **Religions**, C.10, S.258, ss.1 – 17.

Güleç Erksin ve Baykara İsmail, “Üçağızlı Mağarası Üst Paleolitik Dönem Ahmarian Taş Alet Kültürü”, **AÜ DTCF Dergisi**, 54/1, 2014, ss.149 – 170.

Hovers Erella vd., “Neandertals of the Levant”, **Archaeology**, 49/1, 1996, ss.49 – 50.

Ilan David, “Mortuary Practices In Early Bronze Age Canaan”, **Near Eastern Archaeology**, C.65, S.2, ss.92 – 104.

İbrahim Moawiyah M., “The Jordan Valley During The Early Bronze Age”, **Archaeological Studies Leiden University**, S.19, 2009, ss.81 – 95.

İplikçioğlu Bülent, **Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları**, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990.

- Kadowaki Seiji vd., “Variability in the Early Ahmarian Lithic Technology and Implications for the Model of a Levantine Origin of the Protoaurignacian”, **Journal of Human Evolution**, S.82, 2015, ss.67 – 87.
- Karageçi, Mustafa, “Fenike Dini ve Çocuk Kurbanları”, **Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.20, 2019, ss.205 – 238.
- Kafafi Zeidan A, “The Chalcolithic Period in the Golan Heights A Regional or Local Culture”, **Paleorient**, C.36, S.1, ss.141 – 157.
- Katz, Hayah, “The Pottery Assamblage of the Eight Century A Concluding Observation” **Archaeology and History of Eighth Century Judah**, Ed. Zev I.Farber ve Jacob L.Wright, SBL Press, USA 2018, ss.307 – 337.
- Kaufmann F. Ve Eisenberg J., “Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik”, Çev. Mehmet Aydın, **AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.29, S.1, 1987, ss.267 – 283.
- Khalaily Hamoudi ve Nagorsky Alla, “Tel Hanan: A Site of the Wadi Rabah Culture East of Haifa”, **Atiqot**, S.73, 2013, ss.1 – 17.
- Köroğlu Kemalettin, **Eski Mezopotamya Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.
- Kuhrt, Amelie, **Eskiçağda Yakınoğu-2**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.
- Kuijt Ian, “Demography and Storage Systems During the Southern Levantine Neolithic Demographic Transition”, **The Neolithic Demographic Transition and Its Consequences**, Ed., Jean Pierre Bocquet-Appel ve Ofer Bar Yosef, Springer, 2008, ss.287-313.
- Kuijt Ian ve Chesson Meredith S., “Lumps of Clay and Pieces of Stone: Ambiquity, Bodies and Identity as Portrayed in Neolithic Figurines”, **Archaeologies of the Near East: Critical Perspectives**, Ed., Susan Pollock ve Reinhard Bernbeck, Basil Blackwell, 2004, ss.152-183.
- Kutscher, Eduard Y., **A History of The Hebrew Language**, The Magnes Press, Israel 1982.

- Levy Thomas A., vd., “Early Bronze Age Metallurgy A Newly Discovered Copper Manufactory In Southern Jordan”, **Antiquity**, 2002, S.76, ss.425 – 437.
- Lima, Rodrigo Araujo de, “The Phoenician-Punic House”, **Caiete ARA**, S.7, 2016, ss.249 – 259.
- Lopez, Jose Angel Zamora, “Bronze And Metallurgy In Phoenician Sources” içinde **Phoenicians Bronzes In Mediterranean**, Real Academia de la Historia, Madrid 2015.
- Maeir Aren M., **In The Midst Of The Jordan**, OAW 2008, ss.11 – 298.
- Mansel, Arif Müfid, **Ege ve Yunan Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- Marx, Karl, **Kapital**, Sol Yayınları, Ankara 2011.
- Meignen L. vd., “Middle Paleolithic Settlement Patterns in the Levant” **Transitions Before the Transition**, Ed., Erella Hovers ve Steven L.Kuhn, Springer, Boston, 2006, ss.149-169.
- Memiş, Ekrem ve Bülbül, Cemil, **Eskiçağda Göçler**, Ekin Yayınları, Bursa 2014.
- Memiş, Ekrem, “Hurri-Mitanni Ortaklığının Eski Yakındoğu Tarihine Yansımaları”, **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, C.6, S.15, 2018, ss.296 – 303.
- Meron, Tal Kan Cipor, “Metal Weapons of Warrior Burials Found In The Middle Bronze Age II Southern Levant-Economical And Social Aspects”, **Global Journal of Archaeology & Anthropology**, C.6, S.1, 2018, ss.1 – 3.
- Milevski, Ianir, “The Exchange Of Flint Tools In The Southern Levant During The Early Bronze Age”, **Lithic Technology**, C.38, S.3, ss.202 – 219.
- Miroschedji, de Pierre, “Early Bronze Age Palaces In Southern Levant”, **Ancient Egyptian and Ancient Near Eastern Palaces**, Ed., M.Bietak, P.Matthiae, S.Prell, Harrassowitz Verlag 2019, ss.159 – 179.

Mithen Steven, "Sexual Symbolism in the Early Neolithic of the Southern Levant Pestles and Mortars from WF16", **Documenta Praehistorica**, C.32, 2005, ss.103 – 110.

Mithen Steven vd. "Death and Architecture: The Pre-Pottery Neolithic A Burials at WF16, Wadi Faynan, Southern Jordan", **Death Rituals, Social Order and the Archaeology of Immortality in the Ancient World**, Ed., Colin Renfrew, Michael J. Boyd, Iain Morley, Cambridge University Press, 2015, ss.82-110.

Montanari Daria, "Metal Weapons In The Southern Levant During The Early Bronze Age An Overview", **Copper And Trade In The South Eastern Mediterranean**, Ed., Karolina Rosiriska-Balik vd., Archaeopress, 2015, ss.67 – 76.

Morris-Goring Nigel ve Davidzon Angela, "Straight To the Point Upper Paleolithic Ahmarian Lithic Technology in the Levant", **Anthropologie**, 44/1, 2006, ss.93-111.

Morris-Goring Nigel ve Cohen Anna Belfer, "Structures and Dwellings in the Upper and Epi-palaeolithic Levant Profane and Symbolic Uses", **Perceived Landscapes and Built Enviroments**, University of Liege Eylül 2001, ss.65 – 81.

Morris-Goring Nigel A. ve Cohen Anna Belfer, "Neolithization Processes in the Levant", **Current Anthropology**, 52/4, 2011, ss.195 – 208.

Morris-Goring A.Nigel ve Cohen Anna Belfer, "The Southern Levant (Cisjordan) During the Neolithic Period", **The Oxford Handbook of the Archaeology of the Levant c.8000-332 BCE**, Ed., Margreet L.Steiner ve Ann E.Killebrew, Oxford University Press, 2014, ss.141-163.

Novacek, Gabrielle Vera, **Ancient Israel**, The Oriental Institute The University of Chicago, ABD 2011.

- Orrelle Estelle ve Gopher Avi, “The Pottery Neolithic Period: Questions About Pottery Decoration, Symbolism and Meaning”, **Life in Neolithic Farming Communities**, Ed., Ian Kuijt, Kluwer Academic Publishers, ABD 2002.
- Özdemir, Hakkı Fahri, “Demir Çağı Başlangıcı, Başlatanları, Anadolu’ya Etkileri Üzerine”, **Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.16, S.1, 2007, ss.501 – 518.
- Özdöl Serap, “Çanak Çömleksiz Neolitik Çağda Güneydoğu Anadolu’da Din ve Sosyal Yapı”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 26/1, 2011, ss.173 – 199.
- Pfalzner Peter, “Levantine Kingdoms Of The Late Bronze Age”, **A Companion To The Archaeology Of The Ancient Near East**, Ed., D.T. Potts, Wiley Blackwell, İngiltere 2012, ss.770 – 796.
- Rollefson Garry O., “The Late Aceramic Neolithic of the Levant: A Synthesis”, **Paleorient**, 15/1, 1989, ss.168 – 173.
- Rollefson G.O. ve Rollefson I.K., “PPNC Adaptations in the First Half of the 6th Millennium B.C.”, **Paleorient**, 19/1, 1993, ss.33 – 42.
- Rollefson Garry O., “The Acheulian Industry in the al-Jafr Basin of Southeastern Jordan”, **Journal of the Israel Prehistoric Society**, S.35, 2005, ss.53 – 68.
- Rollefson Garry O., “Charming Lives Human and Animal Figurines in the Late Epipaleolithic and Early Neolithic Periods in the Greater Levant and Eastern Anatolia”, **The Neolithic Demographic Transition and Its Consequences**, Ed., Jean Pierre Bocquet-Appel ve Ofer Bar Yosef, Springer, 2008, ss.387 – 416.
- Rose, Anne Eirikh vd, “Horbat Zur Burial and Non Burial Caves in the Ghassulian Chalcolithic and Early Bronze Age at the Haelah Valley”, **Journal of the Israel Prehistoric Society**, S.47, 2017, ss.171 – 207.
- Rosenberg D., “Serving Meals Making A Home”, **Paleorient**, 34/1, 2008, ss.23 – 32.

- Rosenberg D., “Pavements, Pits and Burials: The Case of Pit 183 at the Early Pottery Neolithic Site of Beisamoun, Northern Israel”, **From Sha’ar Hagolan to Shaaraim Essays in Honor of Prof. Yosef Garfinkel**, Ed., Saar Ganor, Igor Kreimerman, Katharina Streit, Madeleine Mumcuoglu, Israel Exploration Society, Jerusalem 2016.
- Sader, Helen, **Avrupa Birliği ve Enpi Cbc Akdeniz Havzası Programı**, “Phoenician Exhibition”, İtalya 2015.
- Sala Maura, “Sanctuaries Temples And Cult Places In Early Bronze I Southern Levant”, **Vicino&Medio Oriente**, 2011, S.15, ss.1 – 32.
- Salvatore J.R. ve Clark G.A., “Middle and Early Upper Paleolithic Burials and The Use of Chronotypology in Contemporary Paleolithic Research”, **Current Anthropology**, 42/4, 2001, ss.449 – 479.
- Scheftelowitz Naama vd., “The Clog-Shaped Vessel And The Tray New Ghassulian Pottery Types”, **Israel Exploration Journal**, C.63, S.2, ss.121 – 130.
- Segal Dgor, vd., “Dating A Chalcolithic Burial Cave In Peqi’in Upper Galilee Israel”, **Radiocarbon**, C.40, S.2, 1998, ss.707 – 712.
- Sevin Veli, **Anadolu Arkeolojisi**, Der Yayınları, İstanbul, 2002.
- Sharon Gonen, “New Acheulian Locality North of Gesher Benot Ya’aqov – Contribution to the Study of the Levantine Acheulian”, **Etudes et Recherches Archeologiques de l’Universite de Liege**, S.999, 2011, ss.1 – 10.
- Sharon Gonen, “The Acheulian of the Levant”, **Quaternary of the Levant**, Ed., Yehouda Enzel ve Ofer Bar Yosef , Cambridge University Press, 2016, ss.539 – 548.
- Shea John J., “The Middle Paleolithic of the East Mediterranean Levant”, **Journal of World Prehistory**, 17/4, 2003, ss.313 – 394.

- Shimelmitz Ron ve Kuhn Steven I., “Early Mousterian Levallois Technology in Unit IX of Tabun Cave”, **PaleoAnthropology**, 2013, ss.1 – 27.
- Smith, Anne Marie ve Roux, Magdel le, “The Phoenicians and The Dangers Inherent To Sailing On The Mediterranean Sea In Antiquity” **Ekklesiastikos Pharos**, C.95, S.1, 2013, ss.319 – 331.
- Smith, Bloch Elizabeth, “Death and Burial in Eighth Century Judah”**Archaeology and History of Eighth Century Judah**, Ed. Zev I.Farber ve Jacob L.Wright, SBL Press, Atlanta 2018, ss.3 5 – 378.
- Tamur, Erhan, “Style, Ethnicity and the Archaeology of the Aramaeans The Problem of Ethnic Markers in the Art of the Syro-Anatolian Region in the Iron Age”, **Forum Kritische Archaologie**, S.6, 2017, ss.1 – 72.
- Tan, Enis Timuçin, “Fonetik Alfabenin Bulunuşundan Matbaanın İcadına Kadar Olan Süreçte Elyazısı Gelişimi ve Çağdaş Tipografiye Katkıları”, **KKEFD**, S.8, 2003, ss.305 – 313.
- Taş İlknur, “Geç Tunç Çağı’nda Doğu Akdeniz Bölgesi’ndeki Deniz Ticaretinde Deniz Taşımacılığını İşler ve Aktif Hale Getiren Yönetim ve Kontrol Sistemlerinden Bahsedilebilir mi?”, **XVI. Türk Tarih Kongresi Ankara 20-24 Eylül 2010 Kongreye Sunulan Bildiriler I.Cilt Eski Anadolu Uygarlıkları**, TTK Yayınları, Ankara 2015, ss.145 – 162.
- Tillier Anne-Marie, “Early Evidence of Single, Multiple and Collective Burials in the Levant”, **TÜBA-AR**, S.14, 2011, ss.245 – 260.
- Twiss Kathy, “Ritual, Change and the Pre-Pottery Neolithic Figurines of the Central-Southern Levant”, **Kroeber Anthropological Society Papers**, 2001, S.85, ss.16 – 48.
- Ussishkin David, “The Chalcolithic Temple In Ein Gedi”, **Near Eastern Archaeology**, C.1, S.77, ss.15 – 26.

- Walton Joshua T., “Trade In The Late Bronze And Iron Age Levant”, **Behind The Scenes Of The Old Testament**, Ed. Jonathan S. Greer vd., Baker Academic, Washington 2018, ss.416 – 422.
- Xella, Paola, “Tophet An Overall Interpretation”, **Studi Epigrafici e Linguistici**, S.29-30, 2012-2013, ss.259 – 281.
- Vardi J.ve Gilead I., “Chalcolithic Early Bronze Age I Transition In The Southern Levant The Lithic Perspective”, **Paleorient**, C.39, S.1, ss.111 – 123.
- Vieugue J. vd., “Pottery Function and Culinary Practices of Yarmukian Societies in the Late 7th Millennium Cal. BC First Results”, **Paleorient**, 42/2, 2016, ss.97 – 115.
- Yakıt, İsmail, “Ebcad Düzeninde Rakam ve Harf İlişkisinin Tarihi Gelişimi ve Hermetizm”, **I.Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu 28-30 Nisan 2006 I.Cilt**, Şanlıurfa 2006.
- Yıldırım Ercüment ve Pekşen Oktay, “Üçüncü Arami Göçü’nün Anadolu Güneydoğusuna Yaptığı Etnik ve Siyasi Etkiler”, **Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi**, C.4, S.13, 2013, ss.31 – 55.
- Yıldırım, Nurgül, “Demir Çağında Anadoludaki Aramilerin Politik Coğrafyası”, **Cappadocia Journal of History and Social Sciences**, C.6, S.1, 2016, ss.122 – 137.
- Yosef O.Bar, “Prehistory of the Levant”, **Annual Review of Anthropology**, C.9, 1980, ss.101 – 133.
- Yosef O.Bar ve Valla F., “The Natufian Culture and the Origin of the Neolithic in the Levant”, **Current Anthropology**, 31/4, 1990, ss.433 – 436.
- Yosef O.Bar ve Cohen Anna Belfer, “Another Look at the Levantine Aurignacian”, **Coloquium**, S.11, 1996, ss.139-150.
- Yosef O.Bar, “The Chronology of the Levantine Middle Palaeolithic”, **Zephyrus**, S.53 – 54, 2000 – 2001, ss.15 – 26.

Yosef O.Bar ve Meignen L., “The Chronology of the Levantine Middle Palaeolithic Period in Retrospect”, **Bulletins et Memoires de la Societe d’Anthropologie de Paris**, 13/3-4, 2001, ss.269 – 289.

Zaidner Yossi ve Weinstein-Evron Mina, “The End of the Lower Paleolithic in the Levant the Acheulo-Yabrudian Lithic Technology at Misliya Cave, Israel”, **Quaternary International**, S.30, 2016, ss.1 – 14.

Zeder Melinda A., “The Neolithic Macro-(R)evolution Macroevolutionary Theory and the Study of Cultural Change”, **Journal of Archaeological Research**, 17/1, 2009, ss.1-63.

Ansiklopedi

TDV Ansiklopedisi

İnternet Kaynakları

<https://www.ancient.eu/>

<http://archaeologicalmuseum.jhu.edu/>

<https://www.britishmuseum.org/>

<https://www.encyclopedia.com/>

<https://www.jewishvirtuallibrary.org/>

<https://journals.openedition.org/>

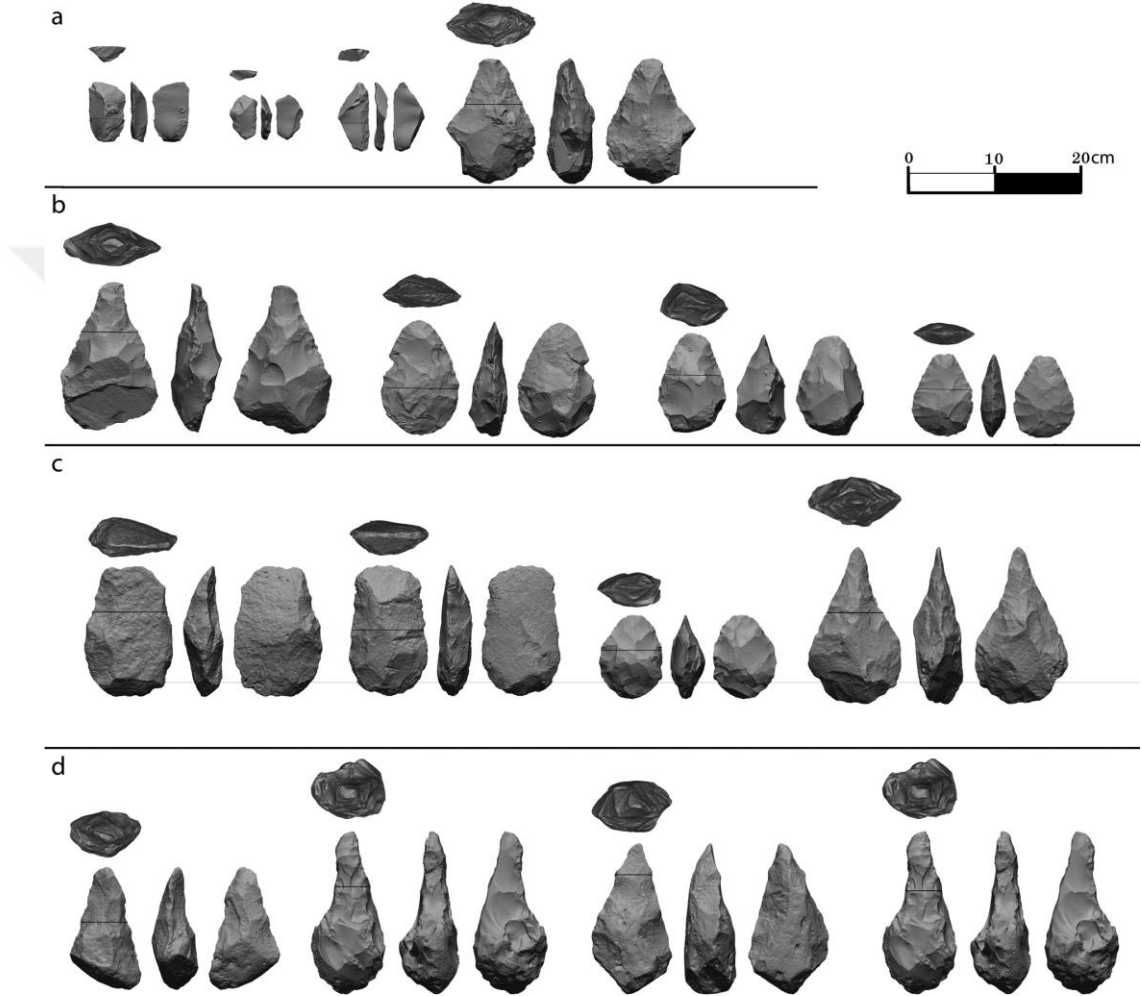
<http://www.phoenician.org>

<https://www.researchgate.net/>

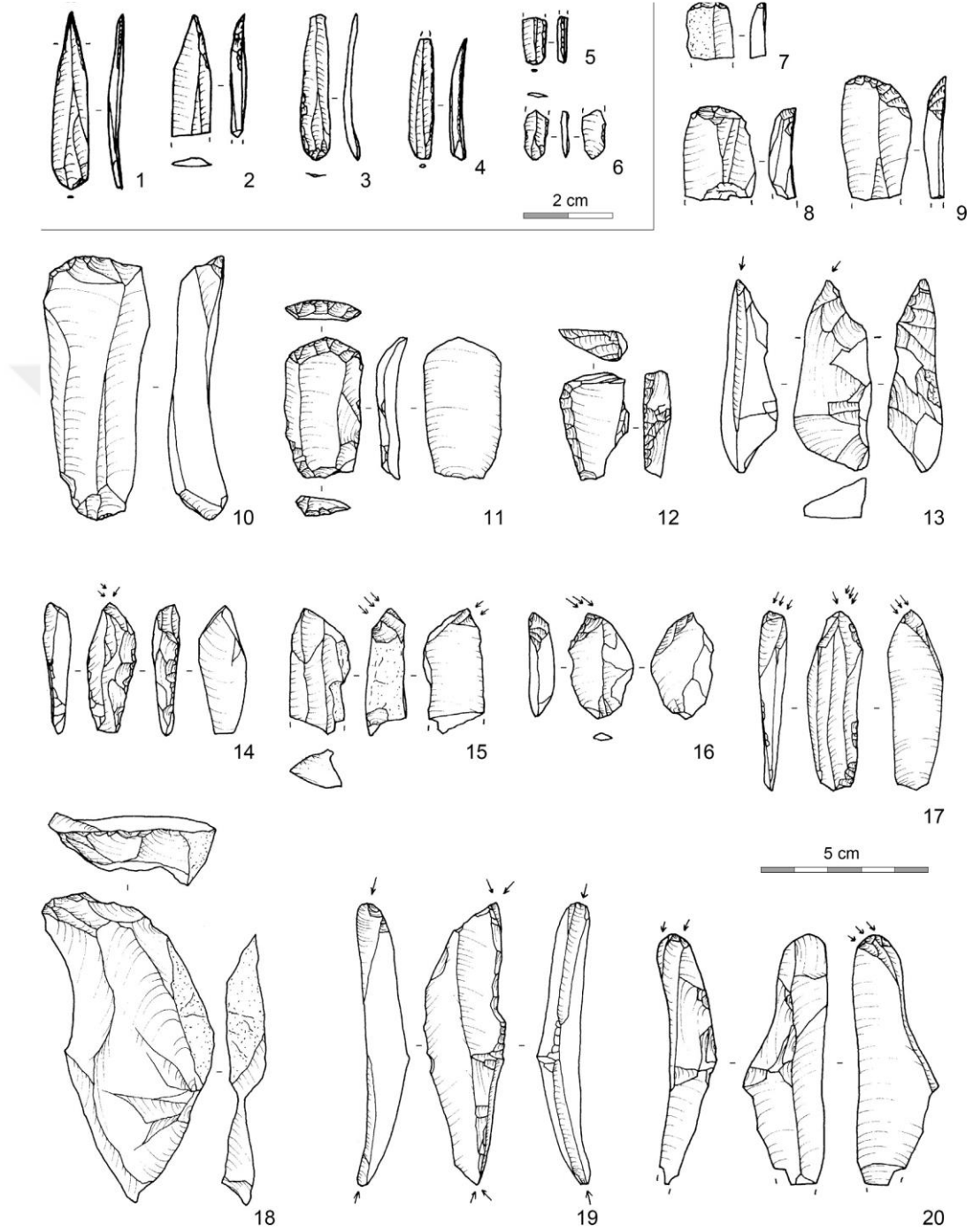
<https://www.synthescape.com/>

EKLER

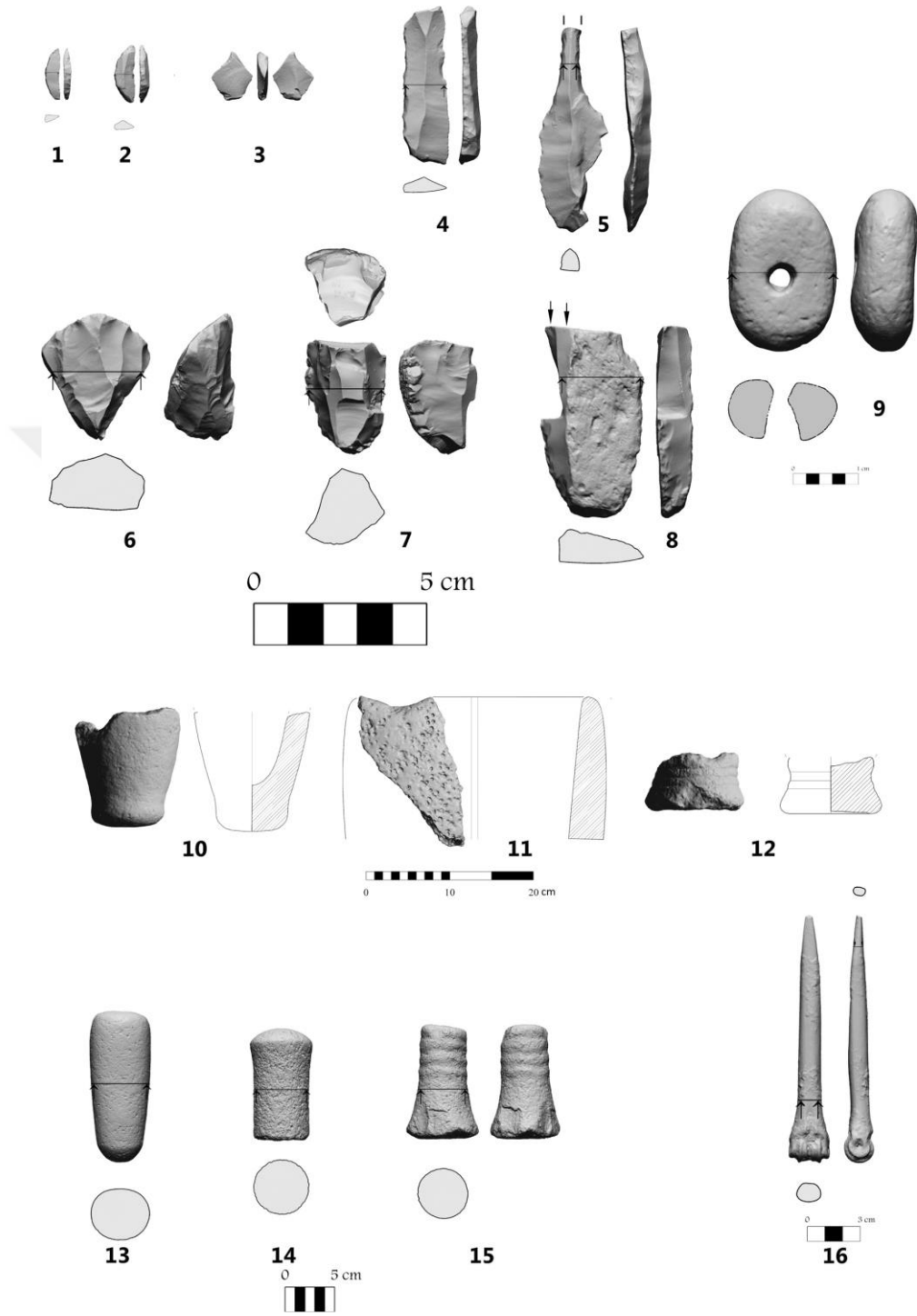
RESİMLER

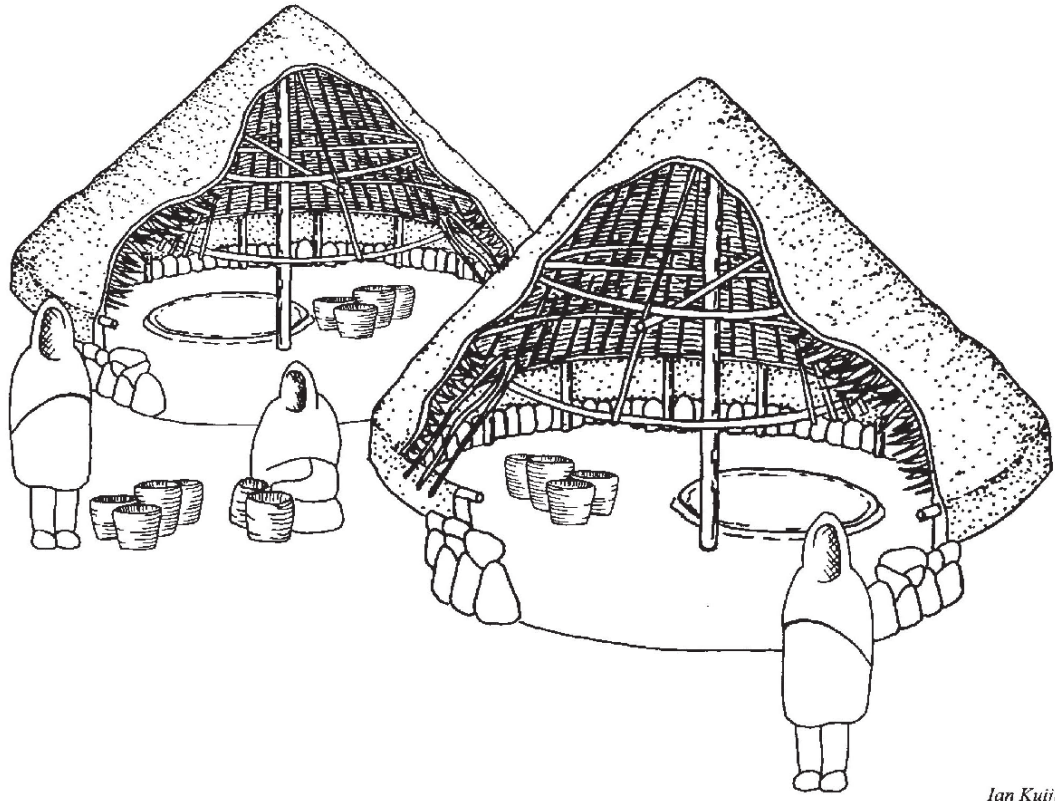
Resim-1: Aşölyen türü el baltaları (Gonen Sharon, "The Acheulian of the Levant", **Quaternary of the Levant**, Ed., Yehouda Enzel ve Ofer Bar Yosef, Cambridge University Press, 2016, s.541.)

Resim-2: Ahmari kültürü taş alet çizimleri. (Seiji Kadowaki, “Variability in Early Ahmari Lithic Technology And Its Implication For The Model Of A Levantine Origin Of The Protoaurignacian”, **Journal of Human Evolution**, S.82, 2015, s.71.)

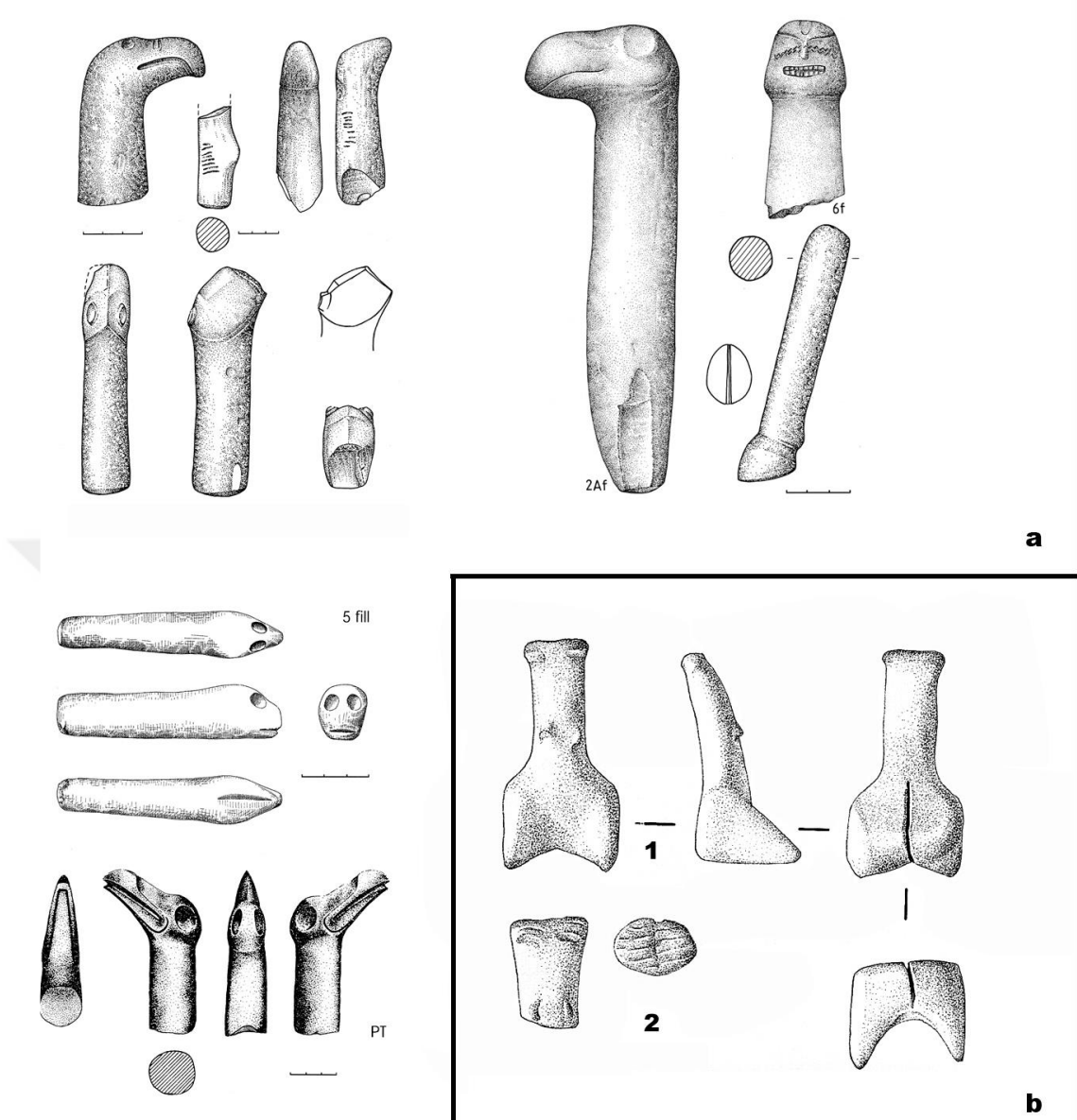

Resim-3: Natuf kültürü aletleri. (Leore Grosman ve Natalie D.Munro, “The Natufian Culture” **Quaternary of the Levant**, Ed., Yehouda Enzel ve Ofer Bar Yosef, Cambridge University Press, S.2, 2016, s.701)

Ian Kuijt, 2001

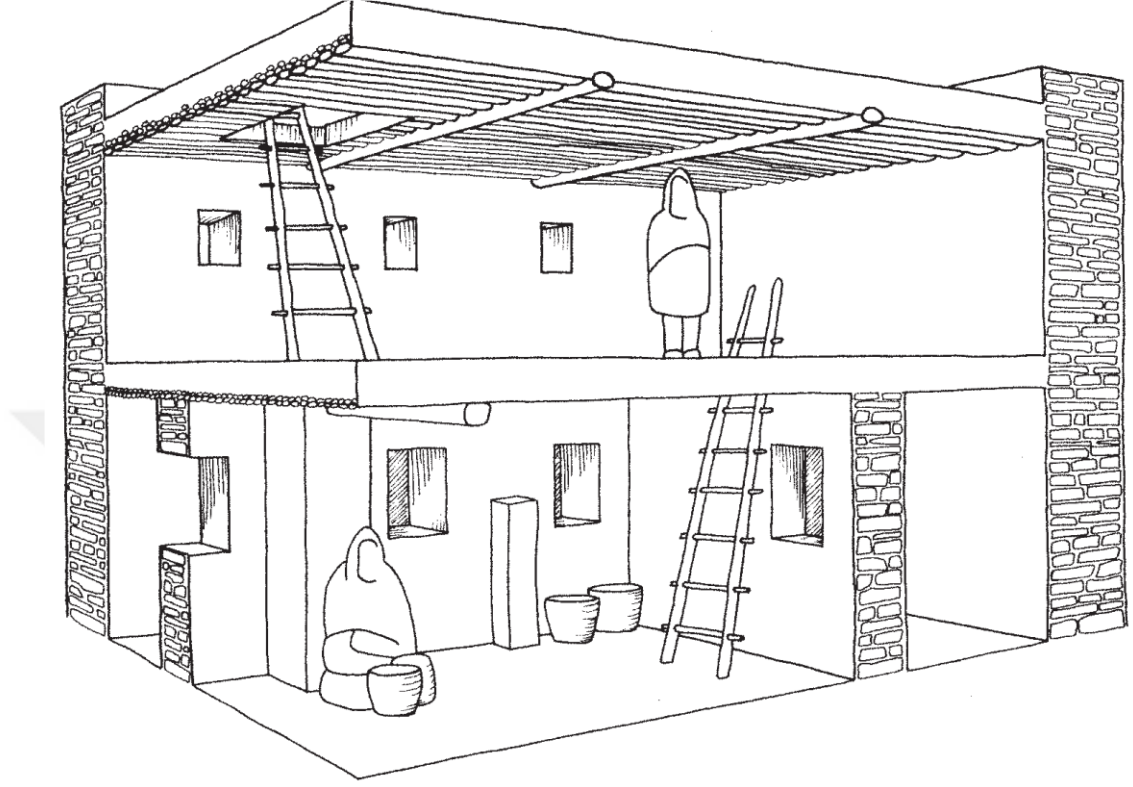
Resim-4: Akeramik Neolitik Dönem-A evleri (Ian Kuijt, “Demography and Storage Systems During the Southern Levantine Neolithic Demographic Transition”, **The Neolithic Demographic Transition and Its Consequences**, Ed., Jean Pierre Bocquet-Appel ve Ofer Bar Yosef, Springer, 2008, s.271)

Resim-5: Akeramik Neolitik Dönem-A figürin örnekleri. (Garry Rollefson, “Charming Lives Human and Animal Figurines in the Late Epipaleolithic and Early Neolithic Periods in the Greater Levant and Eastern Anatolia”, **The Neolithic Demographic Transition and Its Consequences**, Ed., Jean Pierre Bocquet-Appel ve Ofer Bar Yosef, Springer, 2008, s.391.)

Resim-6: Akeramik Neolitik Dönem-A mezar örneği. (Steven Mithen vd. “Death and Architecture: The Pre-Pottery Neolithic A Burials at WF16, Wadi Faynan, Southern Jordan”, **Death Rituals, Social Order and the Archaeology of Immortality in the Ancient World**, Ed., Colin Renfrew, Michael J. Boyd, Iain Morley, Cambridge University Press, 2015, s.93)

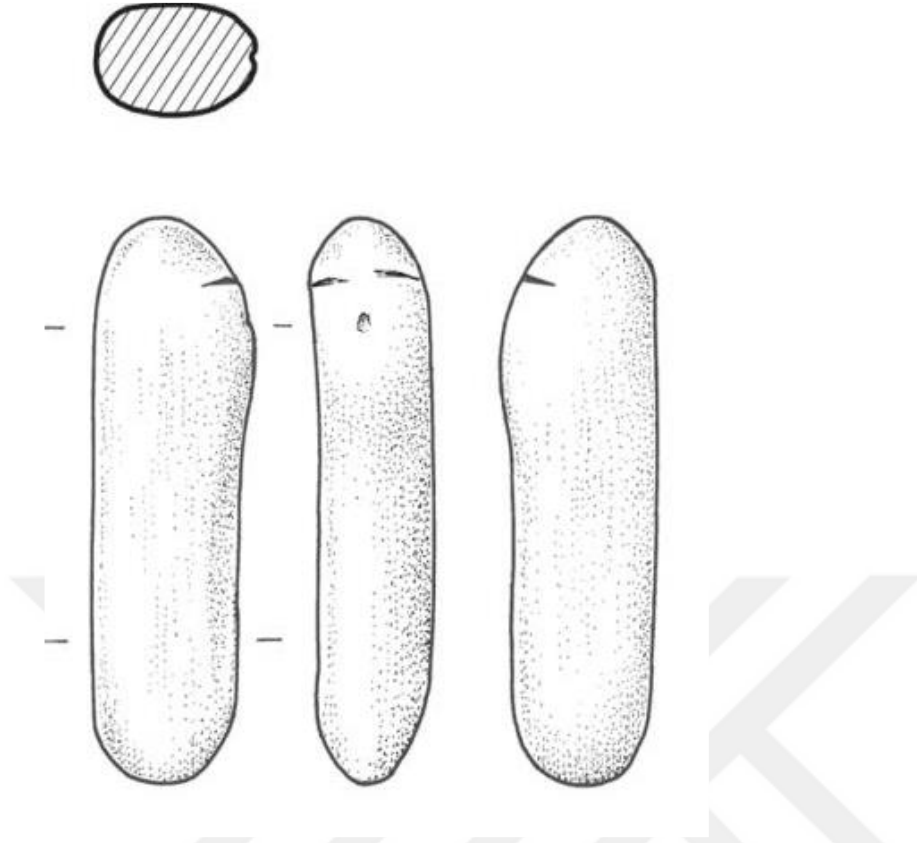
Resim-7: Akeramik Neolitik Dönem-B sonlarına ait hane çizimi. (Ian Kuijt, “Demography and Storage Systems During the Southern Levantine Neolithic Demographic Transition”, **The Neolithic Demographic Transition and Its Consequences**, Ed., Jean Pierre Bocquet-Appel ve Ofer Bar Yosef, Springer, 2008, s.297)

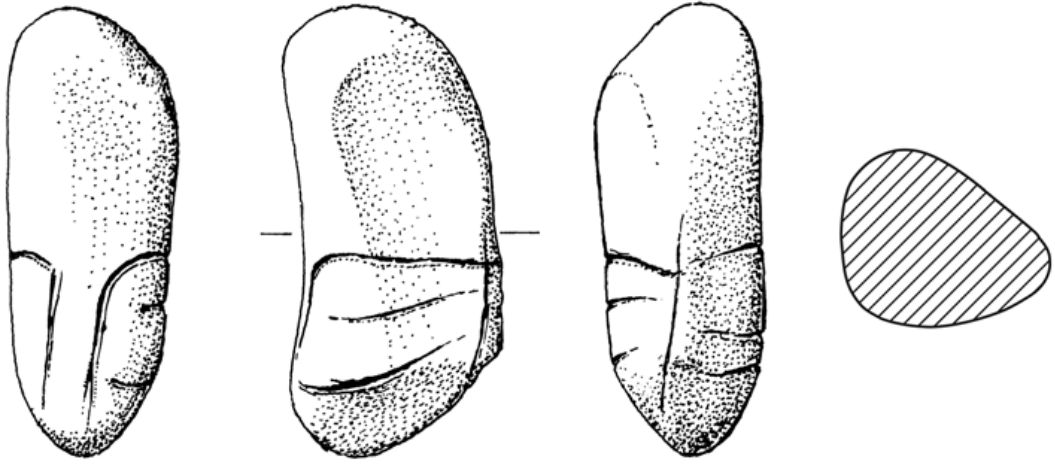
Resim-8: Ain Ghazal'a ait hayvan figürin örnekleri. (Garry Rollefson, “Charming Lives Human and Animal Figurines in the Late Epipaleolithic and Early Neolithic Periods in the Greater Levant and Eastern Anatolia”, **The Neolithic Demographic Transition and Its Consequences**, Ed., Jean Pierre Bocquet-Appel ve Ofer Bar Yosef, Springer, 2008, s.399)

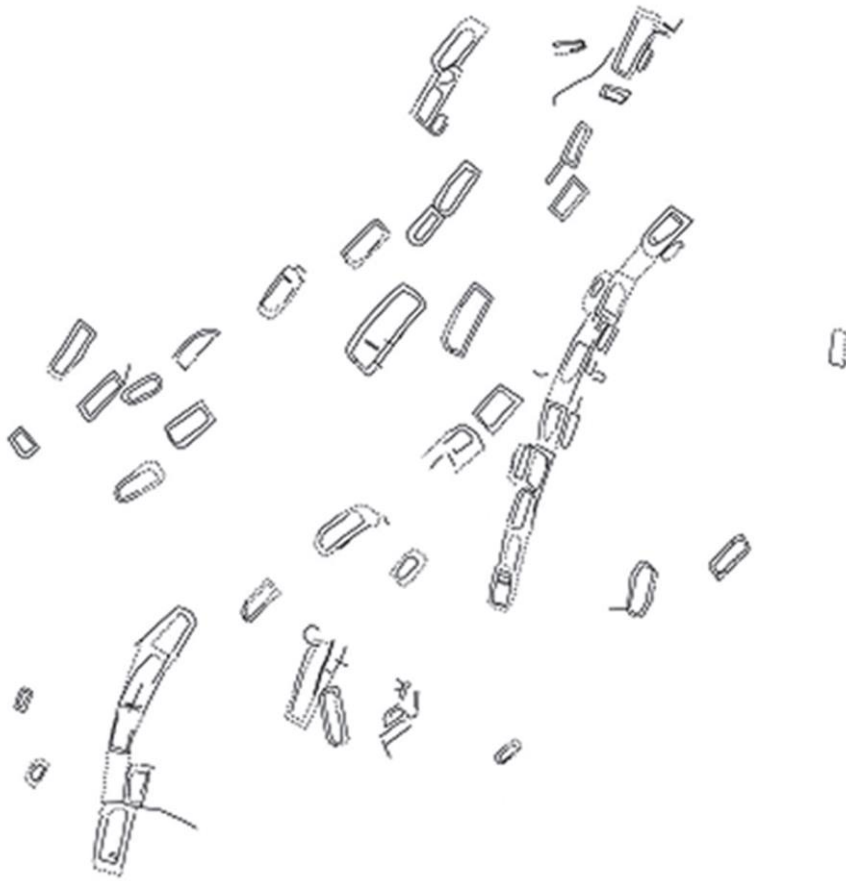
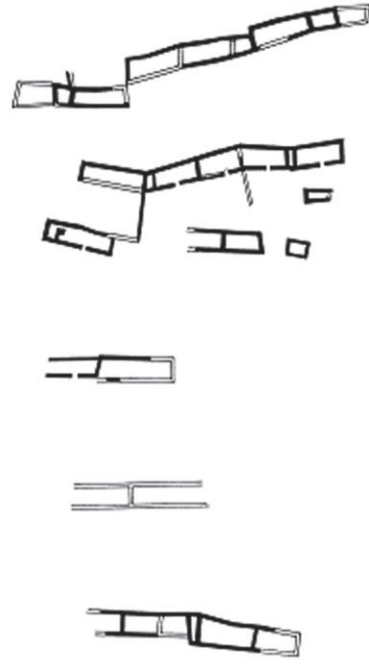
Resim-9: Yarmukian kültürüne ait çömlek örneği. (J.Vieugue vd., “Pottery Function and Culinary Practices of Yarmukian Societies in the Late 7th Millennium Cal. BC First Results”, **Paleorient**, 42/2, 2016, s.102)

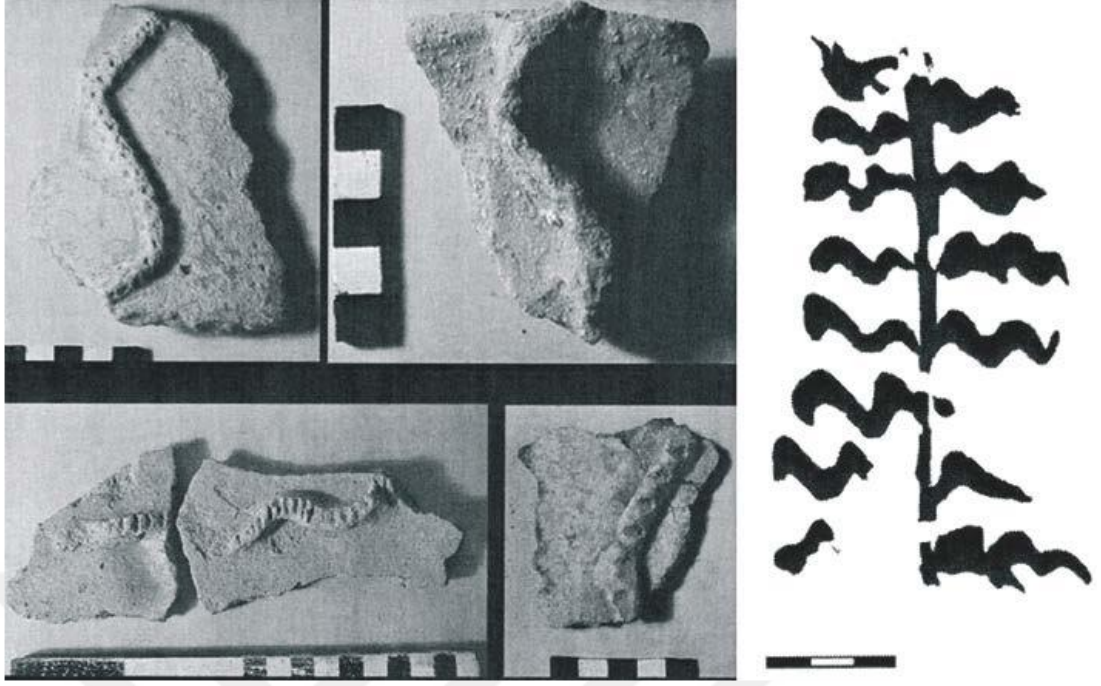
Resim-10: Yarmukian kültürüne ait Sha'ar Hagolan'da bulunan insan biçimli figürin örneği. (Şeyma Çiftçi, “Levant Bölgesi Neolitik Çağ Taş Figürinleri”, **Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara 2018, s.130)

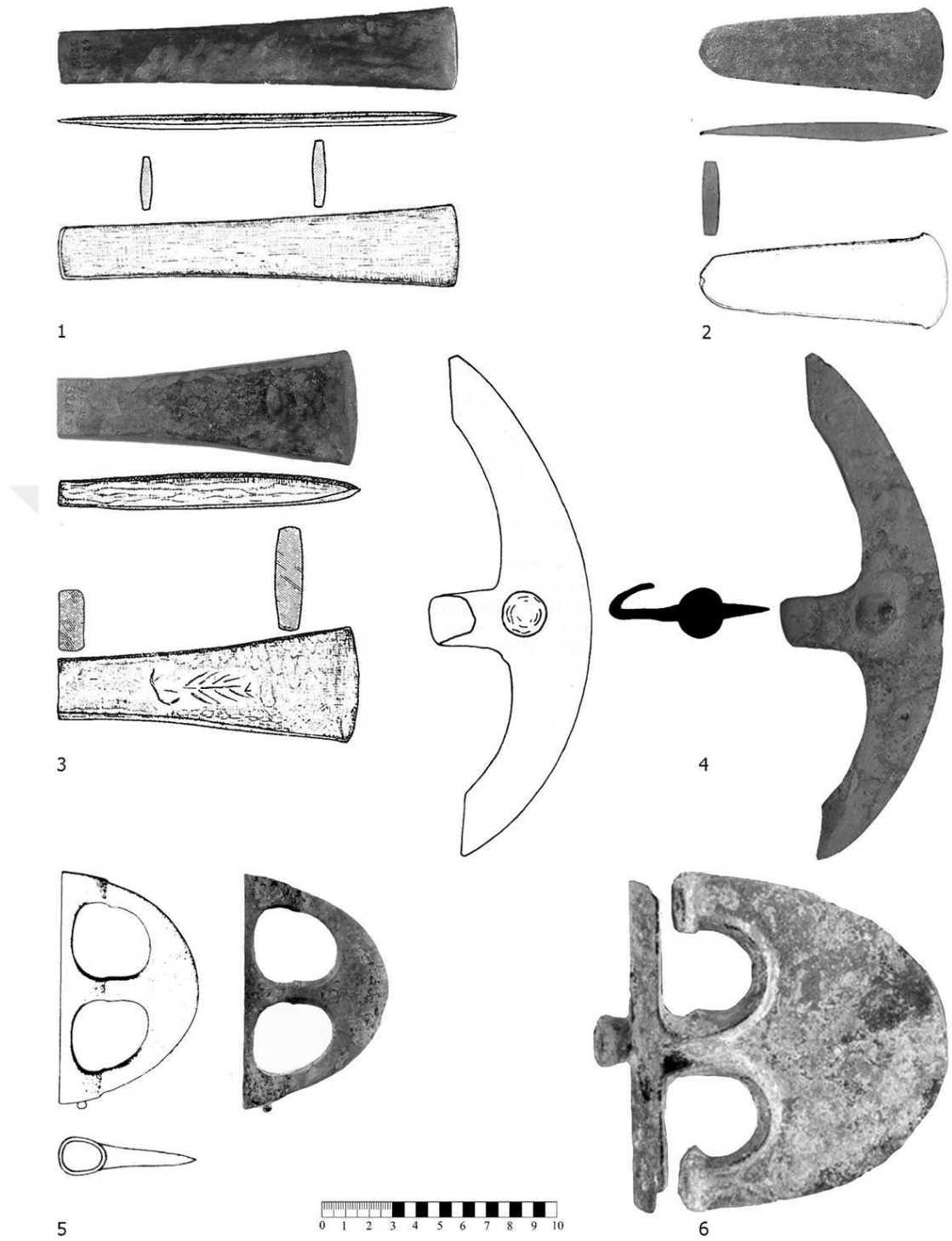
Resim-11: Yarmukian kültürüne ait Munhata’da bulunan hayvan biçimli figürin örneği. (Şeyma Çiftçi, “Levant Bölgesi Neolitik Çağ Taş Figürinleri”, **Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara 2018, s.111)

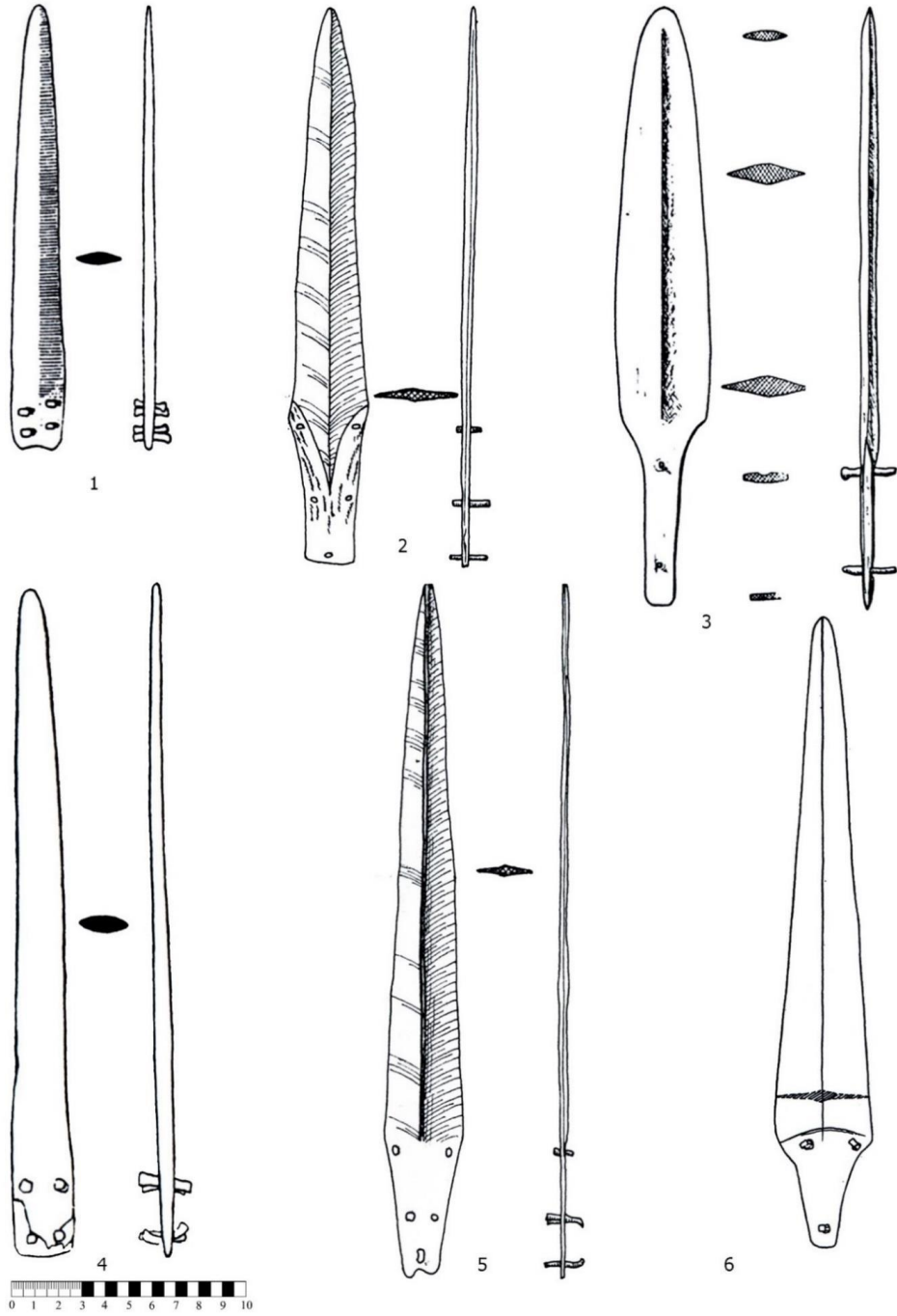
Resim-12: Golan zincir yapı örnekleri.(Zeidan A. Kafafi, “The Chalcolithic Period In The Golan Heights A Regional Or Local Culture”, **Paleorient**, C.36, 2010, s.144.)

Resim-13: Jebel Mu'awwaq ağaç ve yılan süslemeleri. (Maura Sala, "Sanctuaries, Temples and Cult Places in Early Bronze I Southern Levant", **Vicino&Medio Oriente**, C.15, 2011, s.28)

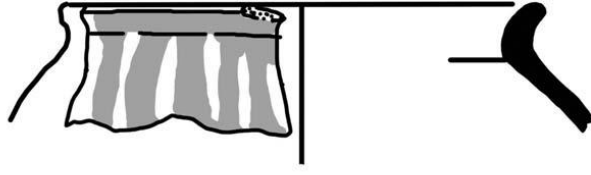
Resim-14: Erken Tunç dönemine ait hilal şekilli baltalar. (Daria Montanari, “Metal Weapons in the Southern Levant During the Early Bronze Age: an Overview” **Copper And Trade In The South-Eastern Mediterranean**, Ed., Karolina Rosiriska-Balik vd., Archaeopress, 2015, s.69)

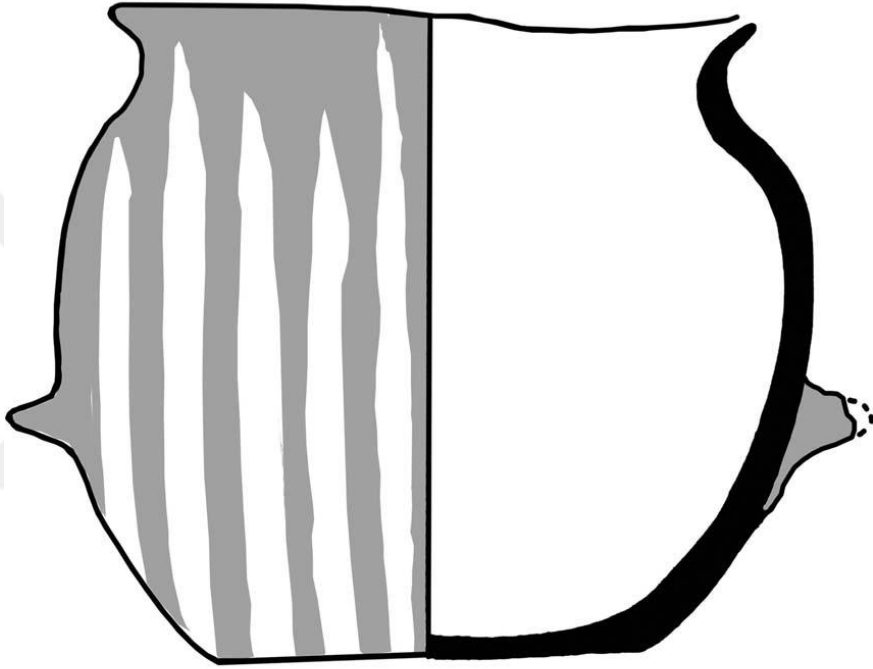
Resim-15: Erken Tun Dönemine ait metal mızrak uçları. (Daria Montanari, “Metal Weapons in the Southern Levant During the Early Bronze Age: an Overview” **Copper And Trade In The South-Eastern Mediterranean**, Ed., Karolina Rosiriska-Balik vd.,Archaeopress, 2015, s.71)

Resim-16: Abidos Çömleği. (<http://archaeologicalmuseum.jhu.edu/the-collection/object-stories/levantine-pottery-at-the-museum/abydos-ware-juglet/>Erişim Tarihi: 03.12.2019)

1

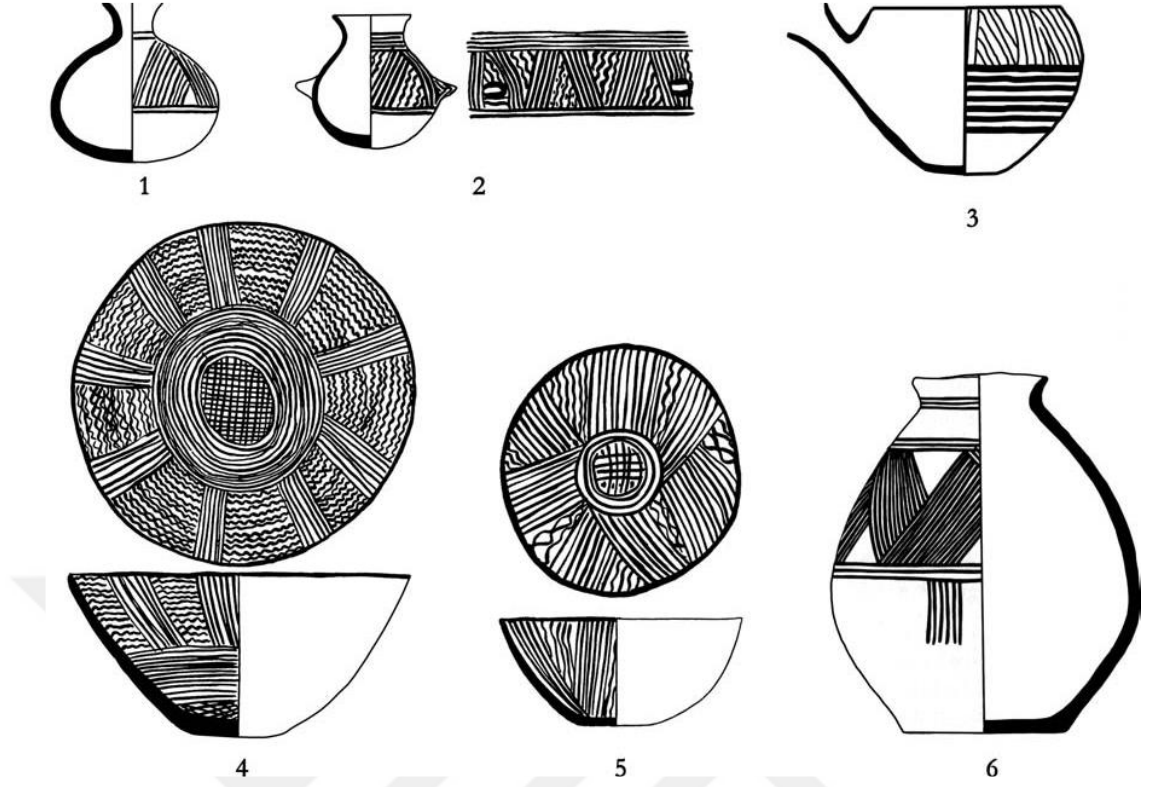

2

Resim-17: Erken Tunç Çağı'na ait pijama tarzı boyamalı ömlek. (Eliot Braun, “On Some South Levantine Early Bronze Age Ceramic Wares And Styles”, **Palestine Exploration Quaterly**, S.144, 2012, s.16)

Resim-18 : Erken Tunç Çağı'na ait bir kandil.
(<http://archaeologicalmuseum.jhu.edu/the-collection/object-stories/levantine-pottery-at-the-museum/early-bronze-age-oil-lamp-2/> Erişim Tarihi: 03.12.2019)

Resim-19: Erken Tunç Çağı'na ait sepet tarzı boyamalı ömlek. (Eliot Braun, "On Some South Levantine Early Bronze Age Ceramic Wares And Styles", **Palestine Exploration Quaterly**, S.144, 2012, s.14)

Resim-20: Erken Tunç Çağı mezar örneklerinden; Megiddo. (David Ilan, “Mortuary Practices In Early Bronze Age Canaan”, **Near Eastern Archaeology**, C.2, S.65, 2002, s.93)

Resim-21: Orta Tunç Çağı’na ait bir mezar rneği. (Daniele Morandi Bonacossi, “The Middle Bronze Age Necropolis At Mishrifeh”, **Interdisziplinare Studien zur Königsgruft von Qatna – Qatna Studien**, S.1, 2011, s.15)

Resim-22: Orta Tunç Çağı’na ait bir mezar rneği. (Daniele Morandi Bonacossi, “The Middle Bronze Age Necropolis At Mishrifeh”, **Interdisziplinare Studien zur Königsgruft von Qatna – Qatna Studien**, S.1, 2011, s.21)

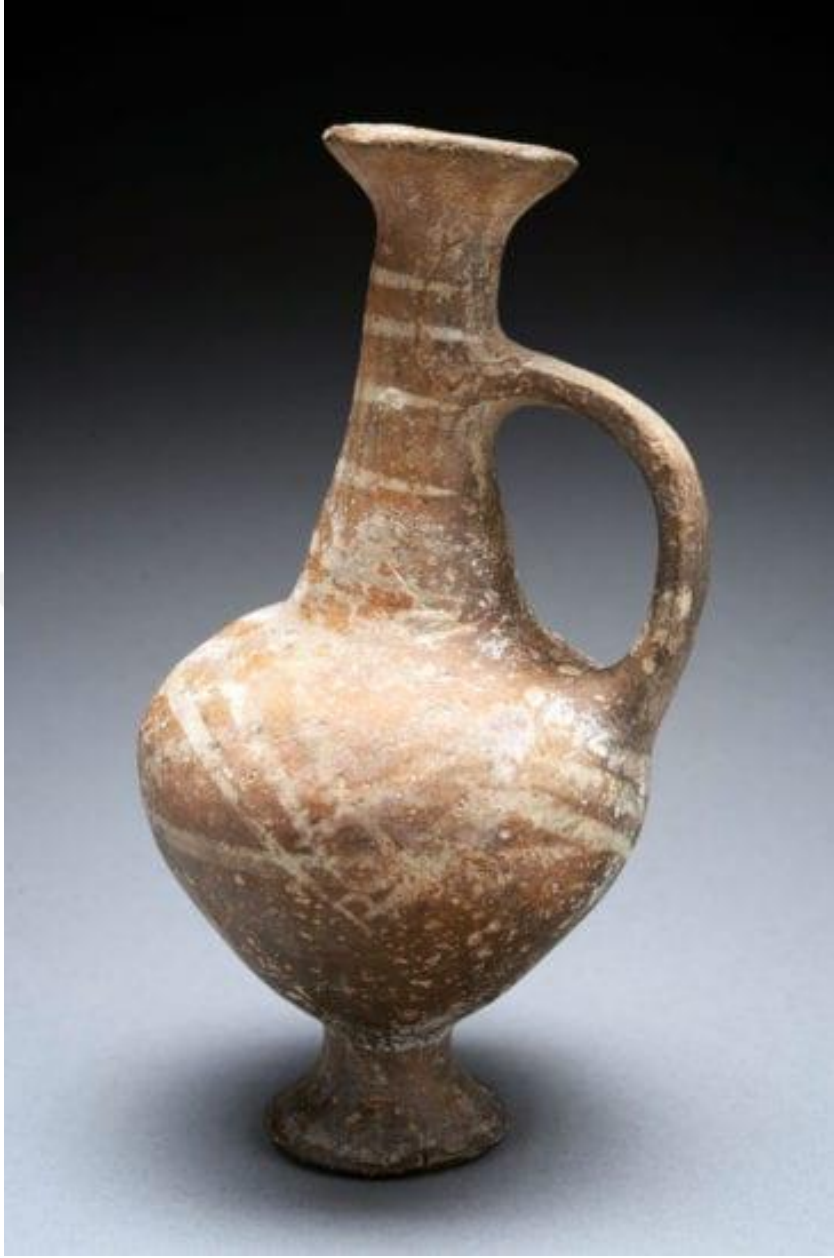
Resim-23: Orta Tunç Çağı’na ait bir mezar rneği. (Daniele Morandi Bonacossi, “The Middle Bronze Age Necropolis At Mishrifeh”, **Interdisziplinare Studien zur Königsgruft von Qatna – Qatna Studien**, S.1, 2011, s.24)

Resim-24: Orta Tunç Çağı mezar buluntuları. (Tal Kan Cipor Meron, “Metal Weapons Of Warrior Burials Found In The Middle Bronze Age II Southern Levant Economical and Social Aspects”, **Global Journal Of Archaeology & Anthropology**, C.1, S.6, 2018, s.1)

Resim-25: Geç Tunç Çağı Kenan bölgesi kadın figürini. (Aaron Greener, “Archaeology And Religion In Late Bronze Age Canaan”, **Religions**, C.10, S.258, 2019, s.12.)

Resim-26: Geç Tunç Çağı testisi; Bilbil.
(<http://archaeologicalmuseum.jhu.edu/the-collection/object-stories/levantine-pottery-at-the-museum/late-bronze-age-bilbil/>Erişim Tarihi: 15.03.2020.)

Resim-27: Kral İdrimi Heykeli.

(<https://www.britishmuseum.org/collection/galleries/ancient-levant> Erişim Tarihi:
16.03.2020)

Resim-28: Baalat bronz figürü. M.Ö. 14.-12. yüzyıllar arasına tarihlendirilmektedir. Ugarit'te bulunmuştur. (https://www.ancient.eu/Phoenician_Religion/Erişim Tarihi: 12.04.2020)

Resim-29: Melkart adak heykeli. İspanya’da bulunmuştur. M.Ö.7. yüzyıla aittir.

(<https://www.ancient.eu/image/5032/votive-statue-of-melqart/>Erişim Tarihi: 12.04.2020)

Resim-30: Kenan tanrıçası Aştarte'yi temsil eden altın plak. M.Ö.1650-1500 yılları arasına tarihlendirilmektedir. Tell el-Ajjul'da bulunmuştur.

(<https://www.ancient.eu/image/5620/gold-plaque-from-tell-el-ajjul/>Erişim

tarihi:

12.04.2020)

Resim-31: Byblos kralı Ahiram lahitlerinden Fenike dininde yaygın bir uygulama olan kuş kurbanını gösteren bir sahne. M.Ö.10. yüzyıla aittir.

(<https://www.ancient.eu/image/4858/phoenician-religious-sacrifice/>Erişim

Tarihi:

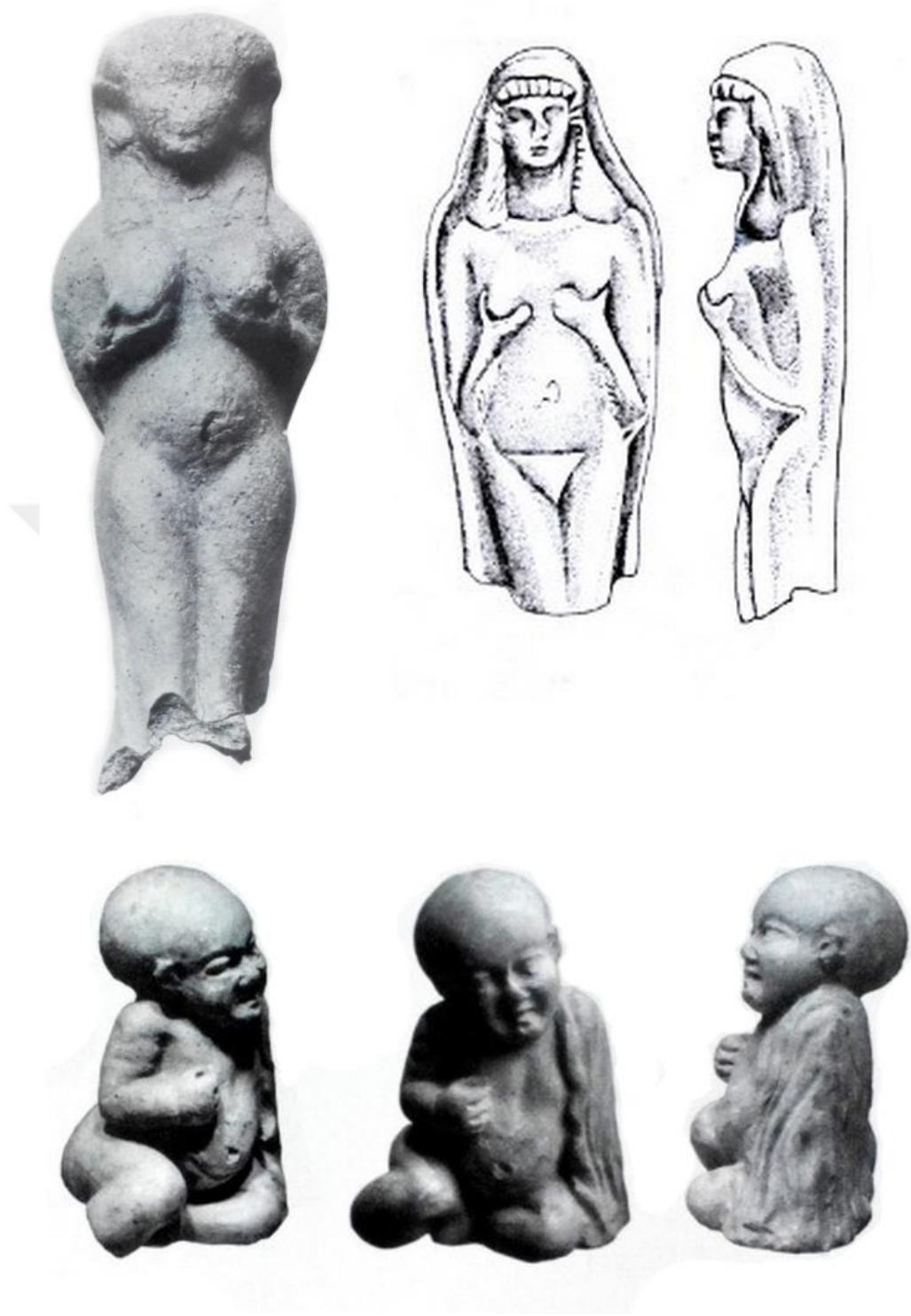
12.04.2020)

Resim-32: Kartaca kurban stelleri. (<https://www.ancient.eu/image/211/tophets-steles/>Erişim Tarihi: 13.04.2020.)

Resim-33: Fenikelilere ait tunç kâse. (<https://www.ancient.eu/image/5615/phoenician-bronze-bowl-from-nimrud/>Erişim Tarihi: 18.04.2020.)

Resim-34: Fenike tanrı figürinleri. (Meir Edrey, **The Phoenicians In The Eastern Mediterranean During The Iron Age I-III / M.Ö. 1200-332 Ethnicity And Identity In Light Of The Material Culture**, Johannes Gutenberg Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Tel Aviv 2018, s.470.)

Resim-35: Sidon’da bulunan, M.Ö.5. yüzyıla ait ‘tapınak çocuğu’. (Helen Sader, **Avrupa Birliği ve Enpi Cbc Akdeniz Havzası Programı**, “Phoenician Exhibition”, İtalya 2015, s.55.)

Resim-36: Fenike tanrısı Reshef'in yaldızlı tunç heykeli.

(<https://www.ancient.eu/image/4859/reshef/>Erişim Tarihi: 18.04.2020.)

Resim-37: Fenikelilere ait iki renkli cam kap. M.Ö.5.-3.yüzyıl.
(<https://www.ancient.eu/image/4819/phoenician-glassware/>Erişim Tarihi:
19.04.2020.)

Resim-38: M.Ö.9.-7.yüzyıla ait Fenike sūrahisi. Tire’de bulunmuştur.

(Helen Sader, **Avrupa Birliği ve Enpi Cbc Akdeniz Havzası Programı**,
“Phoenician Exhibition”, İtalya 2015, s.72.)

Resim-39: Sidon’da bulunan M.Ö.5.yüzyıla ait altın Fenike kolyesi.

(Helen Sader, Avrupa Birliği ve Enpi Cbc Akdeniz Havzası Programı, “Phoenician Exhibition”, İtalya 2015, s.39.)

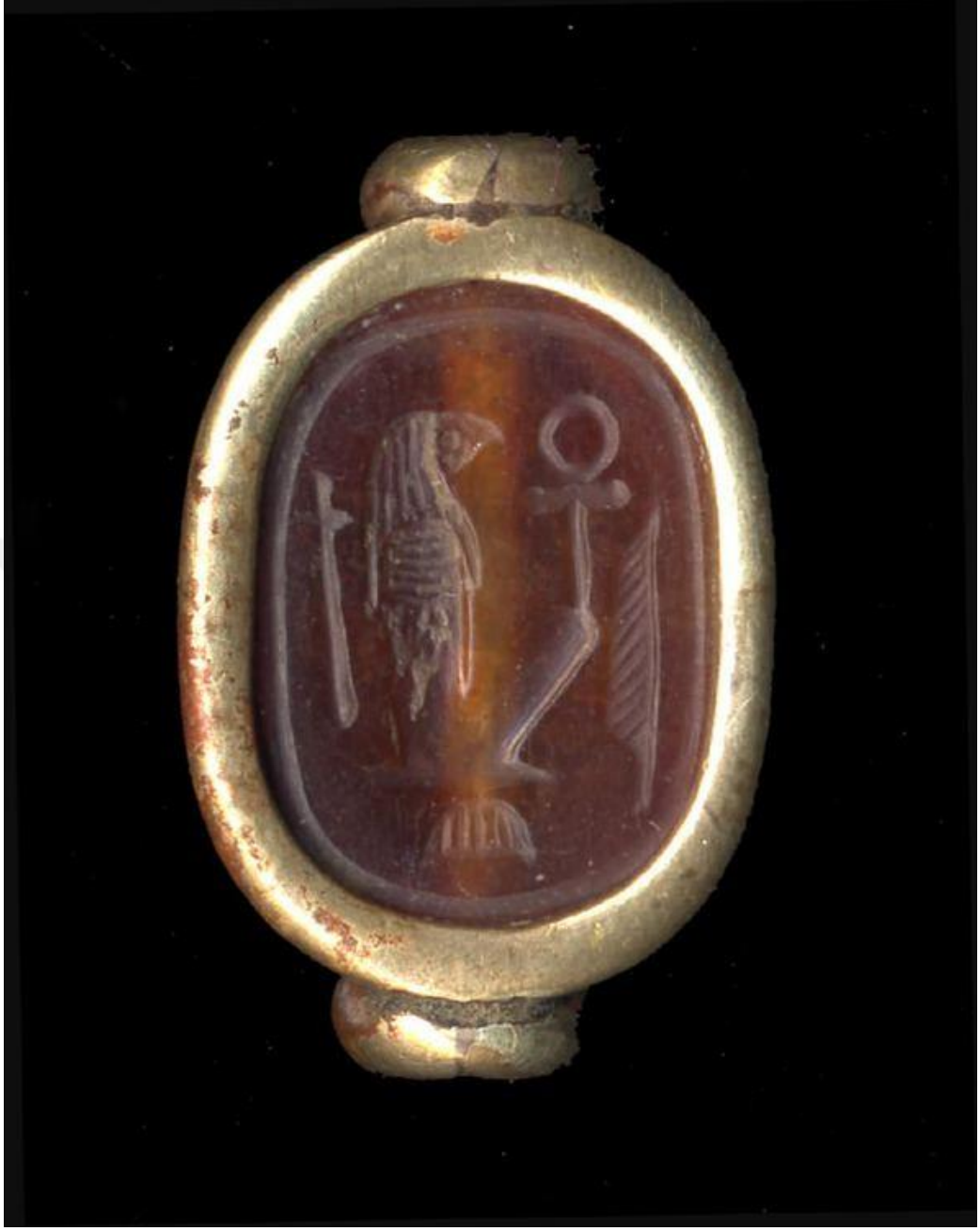
Resim-40: Altın çerçeveye yerleştirilmiş ametist taşlı gümüş bileklik. Sidon’da bulunmuştur ve M.Ö.5.yüzyıla aittir. Çerçeve bir ibadet sahnesini çarpıcı ayrıntıları ile resmeden ametist taşı ile donatılmıştır. Sağ kısımda, sfenkslerle çevrili, sol elini kaldıran ve sağ elinde uzun bir asa tutan kadın figürü yer almaktadır (Astarte?). Soldaki figür iki elini havaya kaldırarak dua etmektedir. İkisinin üstünde de kanatlı bir güneş diski ve yıldız vardır.

(Helen Sader, **Avrupa Birliği ve Enpi Cbc Akdeniz Havzası Programı**, “Phoenician Exhibition”, İtalya 2015, s.40.)

Resim-41: Göz şeklinde kolye ucu. Sidon, M.Ö.5.yüzyıl.

(Helen Sader, **Avrupa Birliği ve Enpi Cbc Akdeniz Havzası Programı**,
“Phoenician Exhibition”, İtalya 2015, s.41.)

Resim-42: Horos'un şahinini temsil eden bokböceği mührü. M.Ö.750-500.

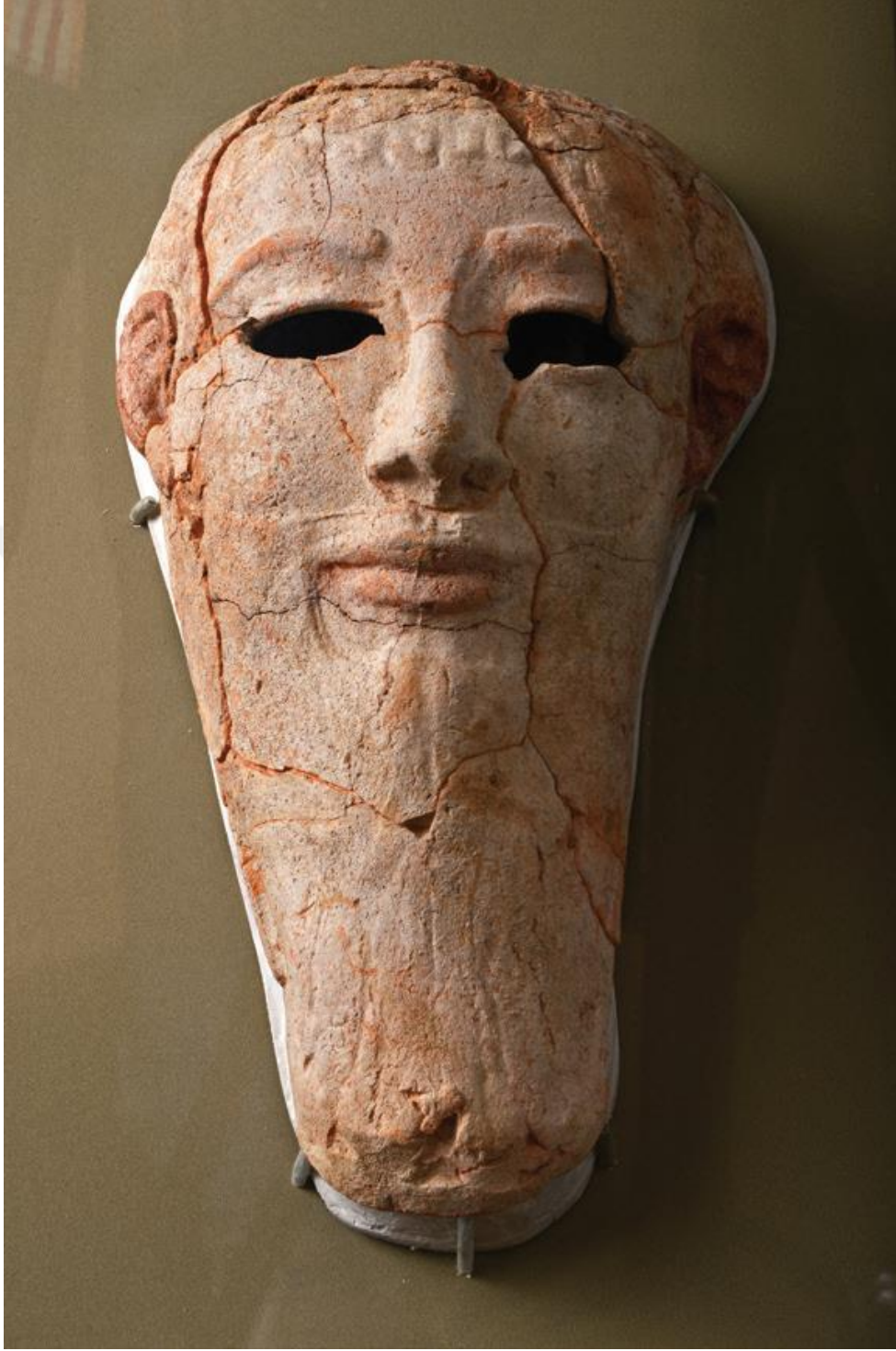
(<https://www.ancient.eu/image/4963/phoenician-scarab-seal/>Erişim Tarihi: 19.04.2020.)

Resim-43: Fenikelilere ait altın yüzük. M.Ö.5.yüzyıl. Fenike sanat ve kültüründe tekrar eden popüler bir motife sahiptir. Bu motif balbumuna batırılarak belgeleri mühürlemek için kullanılmıştır. (Helen Sader, **Avrupa Birliği ve Enpi Cbc Akdeniz Havzası Programı**, “Phoenician Exhibition”, İtalya 2015, s.77)

Resim-44: Fenike maskeleri. (Meir Edrey, **The Phoenicians In The Eastern Mediterranean During The Iron Age I-III / M.Ö. 1200-332 Ethnicity And Identity In Light Of The Material Culture**, Johannes Gutenberg Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Tel Aviv 2018, s.474.)

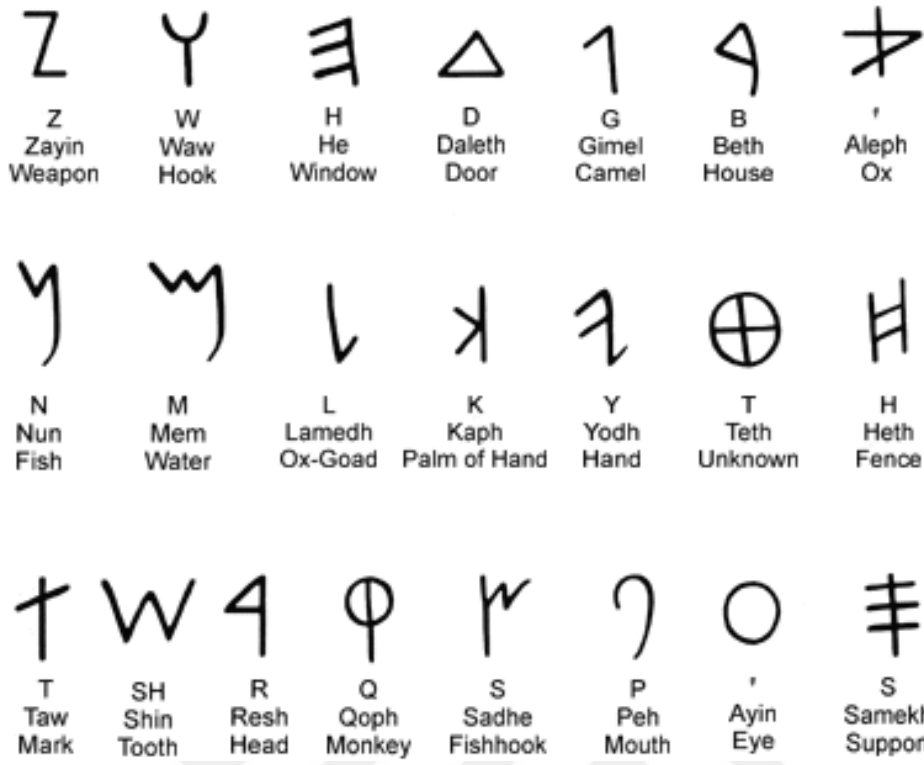
Resim-45: Çok renkli pişmiş toprak maske. M.Ö.8.yüzyıl. (Helen Sader, **Avrupa Birliği ve Enpi Cbc Akdeniz Havzası Programı**, “Phoenician Exhibition”, İtalya 2015, s.82.)

Resim-46: Byblos Kralı Ahiram Lahiti. Fenike alfabesinin en eski yazısını taşımakta ve şöyle yazmaktadır:

“Byblos Kralı Ahiram’ın oğlu Ittobaal’ın tabutu babası Ahiram’a onu sonsuzluk evine yerleştirdiğinde yaptı. Şimdi krallar arasında bir kral ya da valiler arasında bir kral ya da bir ordu komutanı Byblos’a karşı gelir ve bu tabutu ortaya çıkarırsa asası yırtılabilir, karanlığın tahtı devrilebilir ve barış Byblos’tan kaçabilir. Ve ona gelince, bu yazıyı yok ederse o zaman...”

(<https://www.ancient.eu/image/174/sarcophagus-of-ahiram/>Erişim Tarihi: 19.04.2020.)

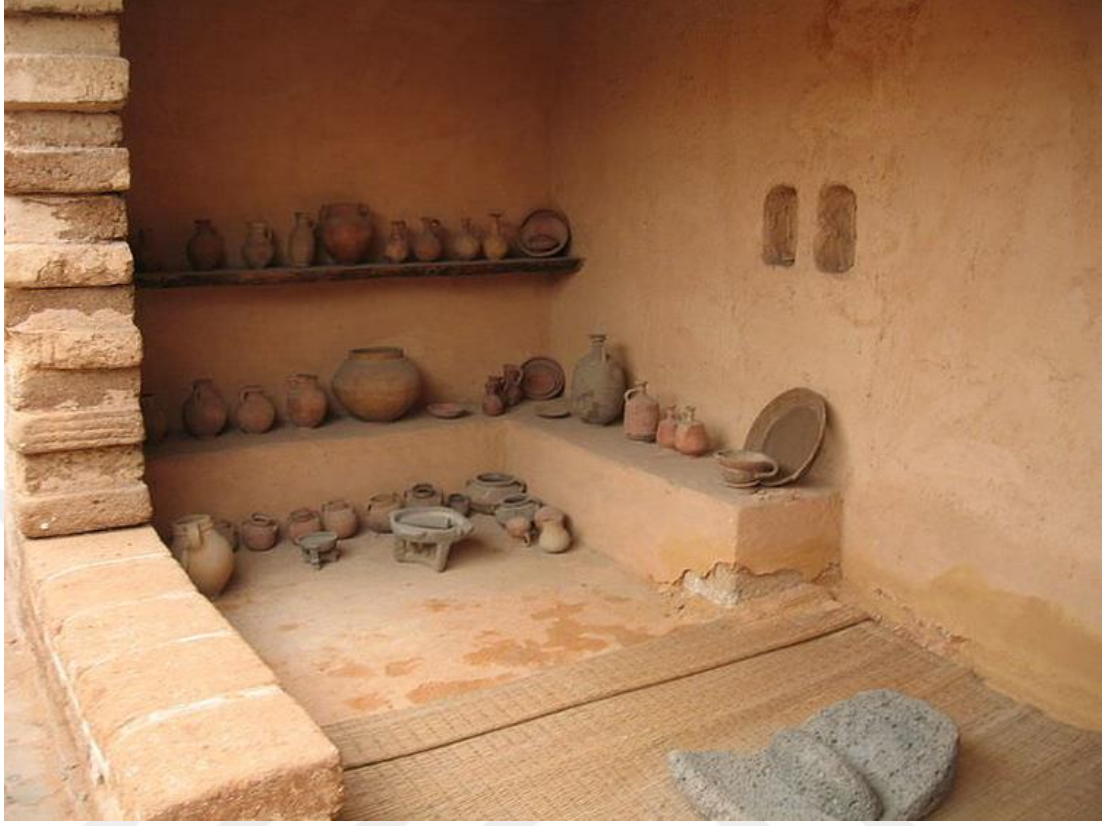
Resim-47: Fenike alfabesi. (<http://www.phoenician.org/alphabet.htm>Erişim Tarihi: 20.04.2020.)

Resim-48: İbranilere ait ‘Dört Odalı Ev’ tasviri.

(<https://www.ancient.eu/image/2880/four-room-house-model/>

Erişim Tarihi: 20.05.2020.)

Resim-49: M.Ö. 10.-7. yüzyıllar arasına ait yeniden tasarlanmış İsrail evi.

(<https://www.ancient.eu/image/2881/reconstructed-israelite-house/> Erişim Tarihi: 20.05.2020)

Resim-50: Kernos Halkası. (<https://www.synthescape.com/collections/ancient-art/artworks/kernos-ring>)

HARİTALAR

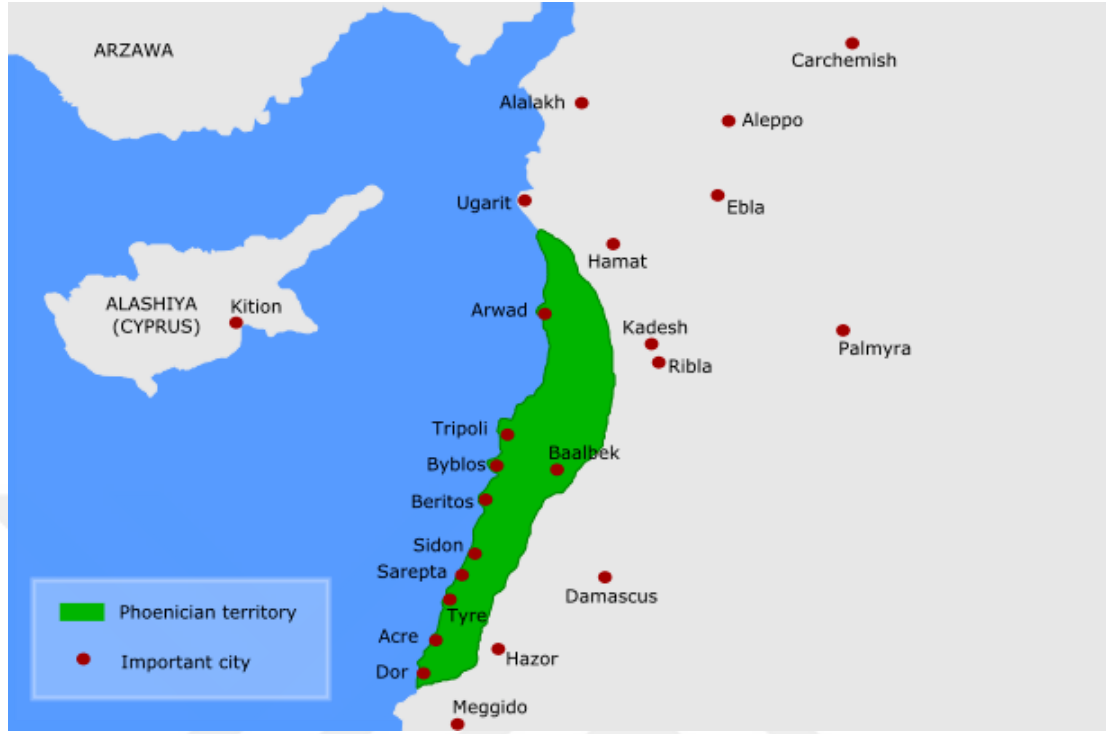

Harita-1: Levant Bölgesi.

(https://www.researchgate.net/figure/Regional-map-of-the-Levant-showing-the-geographical-features-discussed-in-Sections-2-and_fig1_330377383Erişim

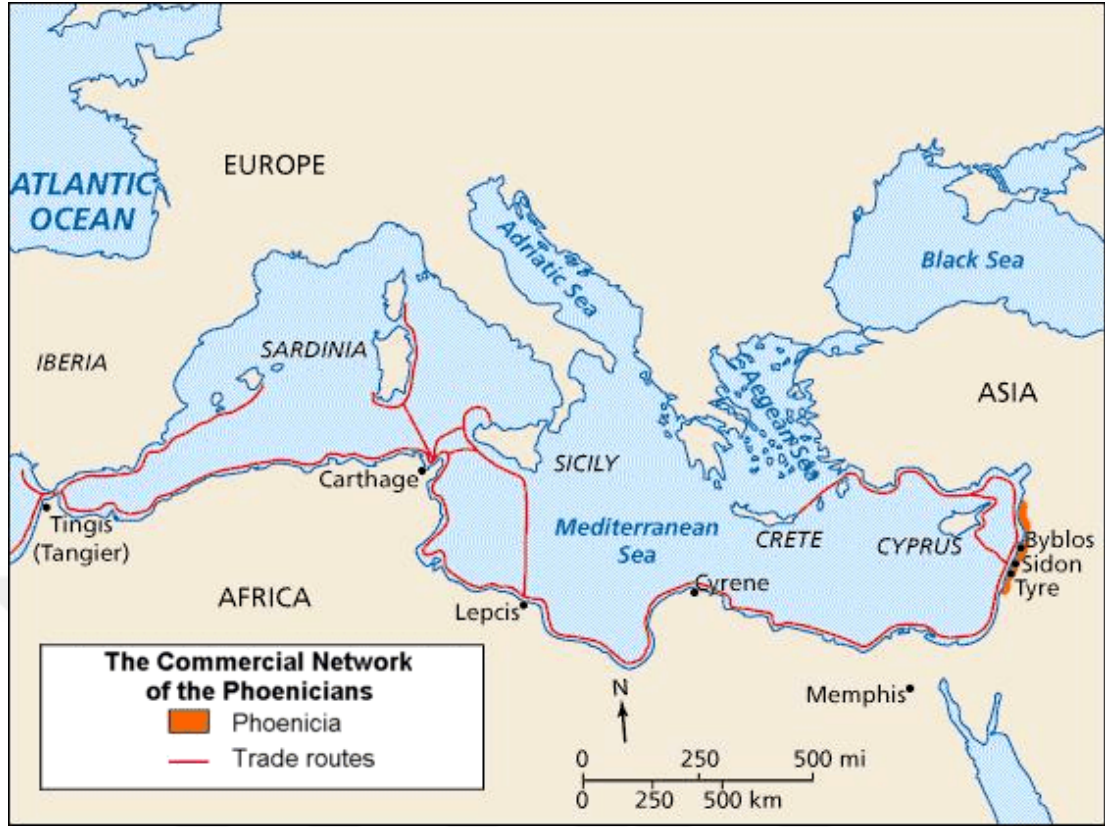
Tarihi:

29.03.2020)

Harita-2: Fenike yerleşim bölgesi.

(<https://www.ancient.eu/image/122/map-of-phoenicia/> Erişim Tarihi: 02.05.2020)

Harita-3: Fenike ticaret rotaları.

(<https://www.ancient.eu/image/116/phoenician-trade-network/>Erişim

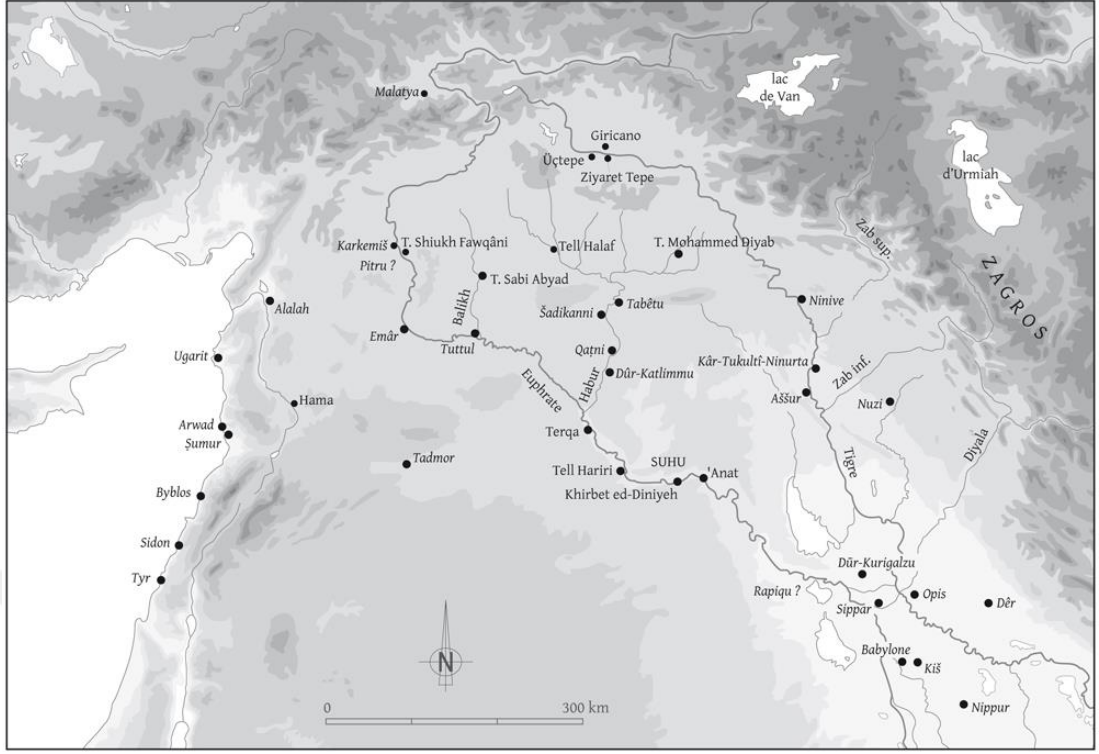
Tarihi:

02.05.2020)

Harita-4: İsrail ve Yahuda Krallıkları.

(Ed. Zev I.Farber ve Jacob L.Wright, **Archaeology And History Of Eighth Century Judah**, SBL Press, Atlanta 2018, s.59.)

Harita-5: Yakındoğu'da Arami şehirleri.

(<https://journals.openedition.org/syria/515> Erişim Tarihi: 20.05.2020)

ÖZ GEÇMİŞ

